

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

МУРТАЗАЕВА РАҲБАРХОН ҲАМИДОВНА

**ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛАТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР
ВА БАҒРИКЕНГЛИК**

**Олий ўқув юртларининг магистрлари учун
ўқув қўлланма**

**Тошкент
“Университет”
2007**

56.5(59)

Ўқув қўлланмада Ўзбекистон ҳудудида бағрикенглик тамойилларининг тарихий жиҳатлари, унинг энг қадимги даврдан то ҳозирги кунга қадар намоён бўлганлиги илк бор аниқ маълумотлар асосида ёритиб берилган. Шунингдек, қўлланмада аجدодларимиз тарихий меросида бағрикенглик ғояларининг акс эттирилиши ва унинг мустақиллик йилларида ички ва ташқи сиёсатда намоён бўлганлиги ҳамда ўзбек менталитетига хос хусусиятлардан бири — бағрикенгликка асосланган ҳолда амалга оширилиши очиб берилган. Шу билан бирга, Ўзбекистон ҳудудида кўпмиллатлиликнинг шаклланиши ва ўзбек халқи орасида бошқа халқ ва миллат вакиллариининг тараққий этиши жараёни кўрсатиб берилган.

Ўқув қўлланма ижтимоий-гуманитар фанлар вакиллари, талаба ва мутахассислар, мавзуга қизиқувчи барча китобхонлар доираси учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: т.ф.д. Холиқова Р.Э.

Тақризчилар: т.ф.н., доц. Эшов Б.Ж.,

т.ф.н., доц. Одилов.А.А.

2008/3
#3
Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston

10 33905
2

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети-нинг 2007 йил 7 ноябрдаги Илмий-методик Кенгашида тасдиқ-ланган. (2-сонли баённома).

Кириш

Барча тарихий замонларда инсоният одамлар, давлатлар, цивилизациялар ўртасида ҳамжиҳатлик, тинч ва тотув муносабат ўрнатиш йўллари топишга интилиб келган. Гарчи бу соҳада сайи-ҳаракатлар ҳамisha ҳам муваффақиятли чиқавермаган бўлса-да, ҳар ҳолда маданий жиҳатдан ўзаро муносабатларга интилиш, бағрикенглик (толерантлик) феъл-атвор таомили, доимий мақсад бўлиб қолаверган. Ўзбекистон кўп миллатли давлат типига мансубдир. Бу ерда асосий миллат ўзбеклар билан бирга ўз маданиятига ва анъаналарига эга бўлган юздан ортиқ миллат ва элатлар яшайди. Ана шундай шароитда, кўпмиллатли жипслашган давлатни барпо этишда, миллатлараро ва элатлараро бағрикенгликка эришиш сиёсатининг аҳамияти бениҳоя каттадир. Бу сиёсат эскирган, қолоқ ақидалардан воз кечишга ва миллий мустақиллик ҳамда маънавий янгиланиш ғоялари ва тамойилларини одамлар онига сингдиришга қаратилгандир.

Тадқиқотлардан маълум бўлишича, ўтмишдаги миллий сиёсатда йўл қўйилган хатолар; таълим, меҳнат, бошқарув соҳаларида миллатига қараб камситиш ҳоллари; миллатчилик хурофотлари ва бошқа салбий тушунчалар миллат ва элатлар ўртасида ўзаро кескинлик ва можароларни келтириб чиқарувчи асосий сабаблар қаторидан жой олган.

Мамлакатимиздаги мустақил ривожланиш шароитида рўй бераётган чуқур ижтимоий ўзгаришлар ўзбекистонликларнинг менталитетида янги миллий давлатчиликни қарор топтириш жараёнларини жадаллаштириб юборди. Нафақат бу, балки, энг асосий демократик тамойиллардан бири бўлмиш толерантлик давлат даражасидагина эмас, шахслар, гуруҳлар даражасида ҳам тобора юзага чиқиб бормоқда, толерантлик эса турли этник гуруҳларга мансуб кишиларнинг турмуш тарзига, феъл-атвори, ҳис-туйғулари, фикр-ўйлари, ғоялари ва диний қарашларига ҳурмат-эҳтиром билан муносабатда бўлишни билдиради.

Миллатлараро муносабатлардаги янги тизимнинг қарор топиш жараёнларини ўрганишдан кузатиш мақсад аҳолининг барча ижтимоий гуруҳлари, айниқса, ёшлар ўртасида шундай муносабатларнинг ҳолати ҳақида яхлит ва тўлиқ тасаввур олишдан иборат.

“Муболағасиз айтиш мумкинки, - дея таъкидлаган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов, - бизнинг

келажагимиз, мамлакатимизнинг келажаги бизнинг ўрнимизга кимлар келишига, ёки бошқачароқ айтганда, қандай кадрлар тайёрлашимизга боғлиқ”¹.

Давлатнинг бутун диққат-эътибори мазкур муаммога қаратилганлиги, чунончи ёшларни тарбиялашга янги ёндошувлар белгилаб берилганлиги ва бу ишда, аввало, маънавиятни қарор топтириш ва мустаҳкамлашга урғу берилганлиги ёш авлодга муносабат тубдан ўзгарганлигидан далолат беради. Халқ турмушининг ижтимоий, сиёсий, маънавий, иқтисодий, ахлоқий эҳтиёжлари, демократик жамиятни ривожлантириш истиқболлари ана шу муносабатларга асос қилиб олинган.

Демократик ислохотларни амалга ошириш, таъсирчан миллий сиёсат юритиш учун ёшлар орасидаги миллатлараро муносабатлар қай йўсинда ўзгараётганлигини синчиклаб ўрганиш методологик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир. Аҳолининг сони ва таркибини билдирувчи кўрсаткичлар бундай хулоса чиқариш учун асос бўлади. Масалан, Ўзбекистоннинг йигирма етти миллионли аҳолисидан 60 фоизи 25 ёшга етмаган йигит ва қизлар бўлса, шундан 43 фоизини 16 ёшдаги ўсмирлар ташкил қилди.

Миллий жараёнларнинг моҳиятини тушуниш, ёш авлод тарбиясига оид таъсирчан сиёсатни ишлаб чиқиш, ёшлар орасида миллатлараро муносабатларни уйғунлаштириш методларини яратиш учун ҳам миллатлараро бағрикенглик муаммоси бениҳоя муҳим аҳамият касб этади.

Ҳозирги дунёда маданий алоқалар кенгайиб бораётганлиги сабабли, турли маданиятлар ўзаро ҳамкорлигининг самарадорлиги муаммоси долзарб вазифа қилиб қўйилмоқда. Ўзаро маданий алоқа ва бу соҳада ҳамжиҳатлик ғоят мураккаб жараён бўлиб, хилма-хил мантиқий ва маънавий таркибга эгадир, бу ҳолатни инкор қилиш кўпинча мураккаб муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Эндиликда инсоният “биз яшаб турган дунё қандай бўлиши керак”, “қон тўкилишига, экстремизмга, одамлар ўртасидаги адоватга қандай қилиб барҳам бериш керак”, деган масала устида тинимсиз бош қотирмоқда. Алоҳида ҳар бир одамни ва умуман жамиятни ўздан бошқа шахс ва жамиятларни салбий даражада талқин этмаслик, ўзгалар фикрига сабр-тоқат билан муносабатда бўлиш - демократик, ҳуқуқий жамиятнинг энг асосий

¹ Каримжон И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилкида. — Т.: Ўзбекистон, 2000, 15-бет.

белгиларидан бири эканини тушуниш руҳида қандай қилиб тарбияламоқ керак, деган масала ҳам ғоят муҳим аҳамиятга эгадир. Бағрикенглик, яъни толерантлик инсоннинг онгли ҳаётида ва жамиятнинг менталитетида янги онг, шуурни пайдо қилиб, устивор аҳамият касб этмоқда. Толерантлик тўғрисидаги замонавий концепция яқиндагина пайдо бўлиб, бу тушунчани шакллантиришда ЮНЕСКО кўп куч-қувват сарфлади. Жумладан, 1995 йида ушбу ташкилот томонидан қабул қилган “Толерантлик тамойиллари декларацияси”да толерантлик фуқаролик жамиятининг қадрияти ва ижтимоий нормаси, дея таърифланди.

Ҳозир дунёдаги мамлакатларнинг аксарияти кўпмиллатли, кўп маданиятли характерга эга. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси ҳам айнан шундай мамлакатлар жумласига кириб, ушбу ҳол фуқаролар ўртасидаги тинчлик-тотувлик ҳамда миллатлараро ҳамжиҳатликни сақлаб қолишга тўсқинлик қилмайди.

Жаҳон тажрибасидан маълумки, давлатнинг барқарорлиги кўп жиҳатдан миллатлараро муносабатлардаги турли муаммоларни ҳал этиш қобилиятига боғлиқдир. Кейинги вақтларда, глобаллашиб бораётган дунёдаги можаролар, шу жумладан миллатлараро низолар кучаяётган бир шароитда, бу муаммо айниқса муҳим ўринга чиқиб борапти. Шу муносабат билан миллатлараро тотувлик ҳар қандай кўпмиллатли давлат учун ҳал қилувчи омил сифатида аҳамият касб этмоқда.

Одамларнинг дунёқараш, фикрлаш тарзига асосланувчи мураккаб ҳодиса бўлмиш миллатлараро муносабатларнинг ҳолати ва ривожланиши кўп жиҳатдан мамлакат аҳолисининг бағрикенглик даражасига боғлиқдир. Миллатлараро толерантлик унинг устувор жиҳатларидан биридир.

Толерантликни ривожлантириш одамлар ўртасида дошмий мулоқотни йўлга қўйишни кўзда тутди. Шу сабабли ҳозирги глобаллашиб бораётган дунёда толерантликни оммалаштиришга, кишиларнинг инсонпарварлик тафаккури ва феъл-атворини такомиллаштиришга, ўзгаларга ётсираш билан қараш (ксенофобия)га қаршилик қилиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишга интилувчи турли ноҳукумат ташкилотлар, фуқаро гуруҳлари ва айрим ташаббускорлар ҳаракат қила бошладилар.

XX асрнинг иккинчи ярмида толерантлик муаммоси халқаро тус олди, чунки бу муаммонинг ижобий ҳал этилиши халқлар ўртасидаги ва мамлакат ичидаги кўпгина можаролар тугунини

ечиб юбориш имконини беради. Чунончи, бир-бирига сабр-тоқат билан қараш, бир-бирининг ўзгача яшаш ҳуқуқини тан олиш, айрим ижтимоий субъектларнинг мутлоқ ҳақиқат тушунчасини тан олиш тўғрисидаги фикрига қўшилиш соҳасида муайян ҳамжиҳатлик бўлмаса, ўзаро можаролашувчи томонлар ўртасидаги мулоқотда мурасага эришиб бўлмайди.

Толерантлик муаммосига катта аҳамият берилаётганини шундан ҳам билса бўладики, жаҳон ҳамжамиятининг бу ҳаётий муаммога эътиборини жалб қилувчи кўпгина халқаро тадбирлар ўтказила бошлади, жумладан, 1995 йилни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бағрикенгликка бағишлади. Бу тадбирларда толерантликни ривожлантиришга кўмаклашувчи шарт-шароитларни яратиш йўллари изланмоқда, бу муаммони ҳал этишга халақит бераётган омилларни бартараф этишга ҳаракат қилинмоқда. Ҳозирги дунёнинг глобаллашиб бораётганлиги ана шундай омиллардан биридир.

Глобаллашув жараёнининг моҳияти ҳам одамлар, ҳам давлатлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва ўзаро боғлиқликнинг ҳаддан ташқари кенгайиб ва мураккаблашиб бораётганлигидан иборатдир. Чунончи дунё миқёсидаги ахборот макони, капиталлар, товарлар ва ишчи кучларининг жаҳон бозори вужудга келмоқда, табиий муҳитга техноген таъсир муаммоси, миллатлараро ва динлараро низолар ва ялпи хавфсизлик муаммоси чигаллашиб кетмоқда.

Ҳозирги дунёнинг глобаллашуви жараёни инсониятга дунё хилма-хил ва айни вақтда ягоналигини ҳамиша ёдга солиб турмоқда. Маданиятлар хилма-хил эканлиги сабабли айни бир хил жараёнларга ёндошувлар ҳам турли-тумандир, аммо бу нарса аниқ ижтимоий субъектлар учун ҳам, бутун дунё учун ҳам хавф солиши мумкин.

Глобаллашув жараёнида инсониятнинг ўзаро боғлиқлиги кучайиб, унинг бундан буёнги тақдири учун масъулият англаб олинаётганлиги эса толерантлик маданиятининг шаклланишига шак-шубҳасиз имкон бермоқда.

Иқтисодий ўзаро боғлиқлик, ахборотнинг глобаллашуви ва хавфсизлик нуқтаи назаридан ўзаро боғлиқлик ҳозирги дунё глобаллашувининг ўзига хос хусусиятларидир.

Толерантлик — бошқаларнинг фикрига, қарашлари ва ҳаракатларига ғайри табиий тарздаги пассив тобелик эмас; итоаткорона сабр-тоқат қилиш эмас, балки фаол маънавий позициядир; этнослар, ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги ҳамжиҳатлик

йўлида, ўзга маданий, миллий, диний ёки ижтимоий муҳит кишилари билан ижобий ўзаро муносабат йўлида бағрикенгликка руҳий тайёрликдир.

Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиш тарихи янги юз йиллик билан, дунёда миллатлараро ва динлараро адоват бениҳоя авж олган юз йиллик билан бир пайтга тўғри келди. Бизнинг кўз ўнгимизда бутун-бутун давлатлар барбод бўлмоқдаки, бунинг асл сабаби мазкур давлатлардаги миллий манфаатларнинг тўқнашувидир. Шу сабабли биз Ўзбекистоннинг энг катта ютуғи миллатлараро ҳамжиҳатлик ва тотувлик, тинчлик ва барқарорлик деганимизда, бу гап шунчаки ҳаммага маълум бўлган ҳақиқатгина бўлмай, балки бу ҳозирги нотинч дунёдаги республиканинг катта муваффақиятидир.

Дунёдаги этник можароларнинг сабаблари кўп бўлиб, шу можароларнинг аксариятига учта асосий муаммо сабаб бўлмоқда:

1. Глобаллашув халқларнинг ўзаро ҳамкорлигини кенгайтиради, барча жамиятларнинг янги технология ютуқларидан баҳраманд бўлишларига имконият яратади, иқтисодий тузилмаларни тубдан ўзгартиради, дунёни ягона коммуникацион тизимга айлантиради, шу билан бирга у кўп кишиларда ўзининг тарихий илдизларидан — миллий хусусиятлари, тили, маданий ва диний анъаналаридан маҳрум бўлиш хусусида табиий хавотирлик уйғотади, бу туйғулар баъзан ўзга этник ва диний қадрият эгаларига қаршиликни юзага келтиради.

2. Глобаллашув оқибатида айрим миллий давлатларда ички зиддиятлар кучаймоқда, давлат чегаралари йўқолиб бормоқда, шу чегаралар орқали жамиятга цивилизация неъматларигина эмас, кўпгина умумжаҳон хавф-хатарлари ҳам кириб келмоқда.

Мамлакат ташқи сарҳадларини ҳимоя қилишга, ҳарбий хавф-хатарни даф қилишга қаратилган аввалги хавфсизлик воситалари эндиликда халқаро терроризм ва диний экстремизм, наркотиклар транзити ва одамлар савдоси каби даҳшатли иллатларга қарши курашда етарлича самара бермай қўйди.

“Халқларнинг кўчиши” деб аталган янги жараён бир томондан нолегал миграция муаммосини кескинлаштиради, иккинчи томондан у дунёдаги кўпгина давлатларнинг аввалги бир миллатли негизини емиришга олиб бормоқда. Ҳозирги этник жиҳатдан хилма-хил жамиятларда давлат ва жамиятни жипслаштирувчи ўзақларни топиш жуда қийинлашмоқда, аммо халқлар миллий давлатларни сақлаб қолиш принципларидан чекинишни хоҳламаяптилар.

Дунёнинг кўпгина мамлакатларида этник мавзунини рўқач қилиб, ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга интилаётган турлитуман миллий ҳаракат ва партиялар фаол ҳаракат қилмоқда, миллий озчиликларга, мигрантларга нисбатан чекловчи чоралар кўришга чақираётган сиёсатчилар айрим жойлардаги сайловларда овозларнинг бир мунча қисмини олиб, жамиятлардаги миллатлараро кескинликни кучайтирмоқдалар. “Рақибингнинг далил-исботлари қолмагач, миллатингни суриштира бошлайди” деб бежиз айтмаганлар. Шунини ҳам айтиш керакки, кўпгина замонавий давлатлар ички миллатлараро кескинлик оқибатида узоқ вақтдан бери парчаланиш хавфи олдидан турибди.

3. Ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг ҳал этилмаганлиги кўп жойларда миллатлараро можароларни келтириб чиқармоқда. Дунёнинг кўпгина минтақаларидаги ривожланишда мутаносиблик бузилганлиги аён бўлиб, ҳатто бир жамиятнинг ичида ҳам кишиларнинг ижтимоий ҳолати текис даражада эмас. Камбағаллик, ишсизлик, ресурслардан фойдаланишнинг чекланиши, ижтимоий муаммоларнинг ҳал этилмаглиги, саводхонлик даражасининг пастлиги кўпгина муаммоларни келтириб чиқармоқда. Шу ўринда “Нафрат — камбағалларнинг ғазаби” деган ибора ўз ўрнида айтилганлигини шоҳиди бўлиши мумкин. Ер юзидан саккиз юз миллионга яқин киши очликда ҳаёт кечиради, бир миллиондан кўпроқ киши, яъни инсониятнинг бешдан бир қисми кунига бир доллардан ҳам камроқ пул топади. Ер юзи аҳолисининг аттиги 20 фоизи қўлида улкан ҳажмдаги бойлик тўпланган. Бундай адолатсизлик ҳозирги дунёда бошқа халқларнинг вакилларига нисбатан экстремистик ва террорчилик ҳаракатлари тарзидаги ўткир можароларни келтириб чиқармоқда.

Шундай қилиб, бизнинг давримизда дунёдаги миллатлараро муносабатларнинг кескинлашуви ўзининг энг юқори поғонасига кўтарилди. Инсоният миллатлараро иноқликнинг ҳаммабон (универсал) формуласини ишлаб чиқмаганлиги ХХI асрнинг энг мушкул муаммоларидан биридир. Мазкур муаммо жуда катта вайронагарчилик кучига эга бўлиб, дунёдаги кўпгина хавф-хатарлар ва таҳликаларнинг асосидир.

Экспертларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, 2003 йилда дунёда асосан миллий-диний сабабларга кўра ўн тўртта маҳаллий уруш ва ўнлаб қуролли можаролар рўй берганлиги қайд этилган. Тажовузкорлик ва миллий адоват кўпинча ўз миллати ва дини устунлигини таъкидлашдан иборат ички истак тўғрисида келиб

чиқади.

Бизнинг келажак авлод фарзандларимиз глобал дунёда яшаб, ўз вақтида турли мамлакатларга борганларида бор ҳақиқатнинг гувоҳи бўладилар. Улар дунёни миллатлар ва ирқларга, динларга бўлмайдилар, осойишта тинч ҳаётнинг гарови мана шундан иборат, шу боисдан ҳам ёшларни байналмилалчилик руҳида тарбиялаш керак.

Биз доимо жаҳон тараққиёти билан бирга одим ташламоғимиз, мамлакат олдида турган амалий вазифаларни ҳал этишда кўп миллатли жамиятимизнинг хусусиятларини эътиборга олишимиз зарур. Бошқача қилиб айтганда, олға ҳаракатнинг белгилловчи омили бўлмиш миллатлараро иноқлик тажрибасини доимо назарда тутиб, шунга амал қилмоқ лозим бўлади. Жамиятда толерантликнинг роли ва аҳамияти унинг моҳиятидан келиб чиқади. Айни одамлар асосий оммасининг турли мафкуравий назарияларга, маънавий, диний қарашларга, маданий ҳодисаларга, турли миллат кишиларига ва шу кабиларга муносабат йўналиши ва даражаси ижтимоий барқарорликни кўп жиҳатдан белгилаб беради. Толерантлик фуқаролик жамиятининг энг муҳим маънавий-ахлоқий принципидир. Ҳар бир алоҳида кишининг толерантлик даражаси кўп жиҳатдан унинг шахсий сифатларини, маънавий етуклиги ва маданиятини, унинг бошқа кишилар билан муносабатини билдиради. Ҳозирги кунга келиб - толерантликни шакллантириш муаммоси долзарб жиҳатга эга бўлмоқда. Бунинг эса ўз навбатида кўпгина сабаблари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: жаҳон цивилизацияси иқтисодий, ижтимоий, ахлоқий ва шу каби бошқа белгиларга қараб тез табақалашиб бормоқда ҳамда шу муносабат билан ўзгаларга тоқатсизлик, диний экстремизм; маҳаллий урушлар оқибатида миллатлараро муносабатларнинг кескинлашуви; қочоқларга оид муаммолар, маънавий парадигмаларнинг ўзгариши ва ҳоказо ҳолатлар шу жумлага киради.

“Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик” деб аталган махсус курснинг мақсади аввало толерантлик тушунчаси моҳияти ва аҳамияти, ҳозирги вақтда толерантлик принципларини ўрганиш заруриятини очиб беришдан иборат. Шу билан бирга мазкур курсда Ўзбекистондаги бағрикенгликнинг тарихий илдизлари ва ўзбек халқининг менталитетини изоҳлашга ҳаракат қилинади.

Ўзбекистонликларнинг миллатлараро ҳамжиҳатлиги ва

бағрикенглиги давлатимиз барқарорлигининг асосидир. Курснинг вазифаси барча тарихий босқичларда миллатлараро муносабатлар тарихини, бу соҳадаги ютуқлар ва нуқсонларни ўрганишдан иборат. Курсда жумладан, тарихий-демографик муаммолар ҳам ёритилади.

Биринчи мавзу. Толерантлик — фуқаролик жамиятининг меъёри ва қадрияти

1. Толерантлик тушунчаси, унинг моҳияти.

2. Шарқ ва ғарб мутафаккирларининг асарларида бағрикенглик (толерантлик) муаммоси.

Ҳозирги дунё глобаллашув, ўзаро боғлиқлик ва интеграция, ижтимоий тузилмаларнинг ўзгариши, ижтимоий ҳаёт фаолияти шакллариининг тобора бир хиллашуви, кенг миқёсли миграция ва урбанизация шароитида яшаб турибди.

2000 йилнинг сентябрида Бирлашган Миллатлар Ташкилотида минг йиллик Саммити бўлиб ўтди, унга тўпланган дунёдаги кўпгина мамлакатларнинг раҳбарлари инсоният олдида турган ва цивилизацияни сақлаб қолиш мақсадида кечиктирмай ҳал этилиши лозим бўлган асосий муаммоларни белгилаб олдилар¹. Жаҳон раҳбарлари глобаллашувни² олдимизда турган энг муҳим муаммо, деб таърифладилар ва БМТ ни бутун инсониятнинг ноёб умумий уйи деб атаб, тинчлик, ҳамкорлик ва тараққиётга бўлган ялпи интилишни шу йўлда рўёбга чиқаришга интилажақларини билдирдилар. Шу билан бирга глобаллашув дунёдаги барча халқлар учун ижобий омил бўлиб қолишини таъминлаш, инсоният олдида турган бош вазифа эканлиги таъкидланди.

«Аммо, ҳозирда унинг неъматларидан бир текис фойдаланилмаяпти ва унинг нуқсонлари ҳам бир текис тақсимланмаяпти» дея, таъкидланди Саммит декларациясида. Бу

¹ Мингйиллик Саммит Декларацияси мислсиз учрашувларнинг учинчи кун охирида яқдиллик билан қабул қилинди. Бу — жаҳон давлатлари раҳбарларидан тарихда энг кўп киши қатнашган учрашув бўлди. Сессия ишида юз нафар давлат бошлиғи, қирқ етти нафар ҳукумат бошлиғи, уч нафар валиҳуд шахҳода, беш нафар вице-президент ва бош вазир ўринбосари, шунингдек саккиз минг делегат, беш минг беш юз журналист қатнашди.

² Глобаллашув (французча global — умумий) — бутун инсониятни иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий ўзаро муносабатлар билан қамраб олиш жараёни. Глобаллашув ҳозирги дунёнинг ҳодисаси сифатида турлича талқин этилади ва баҳоланади. Бу иборани ҳалқаро ҳамкорликдаги маъмурий-сиёсий тўсиқларни олиб ташлаш, молиявий оқимлар, ахборот ва технологияларнинг бутун дунёга тарқалиши, деган маънода тушунарли кишилар бу жараённи кам ривожланган мамлакатлар учун ривожланган мамлакатлар даражасига етиб олиш имконини берадиган ижобий ҳодиса деб биладилар. Глобаллашув тушунчаси айрим мамлакатларга, аввало, АҚШга бошқалар ҳисобидан турли манфаатлар олиш имконини берадиган янгича мустамлакачилик ва эксплуатация жараёни деб, иқтисодий, ахборий, сиёсий ва бошқа имкониятларни яратувчи восита деб билувчи кишилар эса, уни салбий ҳодиса деб тушунадилар. Глобаллашувда биринчи тамойил ҳам, иккинчи тамойил ҳам мавжуд бўлиши эҳтимол. Глобаллашув объектив жараён бўлиб, энди уни тўхтатиб бўлмайди (Мельник В.А. Современный словарь по политологии. — Минск, 2004, 57-58 бетлар).

ҳужжатда бутун инсоният учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган олтига қадрият таърифлаб берилган. Булар эркинлик, тенглик, бирдамлик, масъулият туфайли бўлинган табиатга ҳурмат билан бир қаторда толерантлик ҳам халқаро муносабатларнинг асоси сифатида тилга олинган.

Бироқ, бахтга қарши, инсоният XXI асрга қадам қўйган пайтда ер куррасининг турли минтақаларида зўравонлик ҳаддан ошиб, халқаро терроризм кучайганлиги ҳам кузатилди. Ҳозирги пайтда кўпинча этник, диний, мафкуравий тафовутлар экстремистик феъл-атвор шакллари учун баҳона бўлмоқда. Ўз ғаразли мақсадларини кўзловчи муайян сиёсий кучларнинг ғаламисликлари эса вазиятни тобора кескинлаштираётганда. Экстремизмнинг кучайиши эса тинчликка, инсониятнинг барқарор ва хавф-хатарсиз ривожланишига таҳлика солувчи янги хавф-хатарлар орасида олдинги ўринлардан бирига чиқиб олди. БМТ эълон қилган ғоялар, олий мақсадлар ва тамойиллар билан сиёсий-миллий, иқтисодий ва бошқа мақсадларга эришиш мақсадида зўравонликнинг яшовчанлигини кўрсатувчи ҳақиқий жараёнлар орасида катта тафовут борлиги яққол кўриниб турибди. Инсоният жамият тинч ҳаётига ва халқаро барқарорликка таҳлика солаётган глобал хавф-хатарлар орасида тадқиқотчилар, аввало, қуйидагиларни кўрсатиб ўтмоқдалар:

- этник-миллий можаролар;
- озчиликка нисбатан камситувчанлик;
- айниқса қочоқлар ва мигрантларга қарши ксенофобия ҳаракатлари;
- ирқчилик ташкилотлари ва мафкуралари ҳамда ирқий жабр-зулм ҳаракатлари;
- диний экстремизм;
- фикр эркинлиги ва ифодалаш эркинлигини талаб қилувчи зиёлиларга, бошқа шахсларга қарши зўравонлик ва қувғинлар;
- айрим жамоат гуруҳларини жиноятчилик, ишсизлик, соғлиқни сақлашнинг ёмонлиги каби ижтимоий иллатларнинг айбдори деб ҳисоблайдиган сиёсий ҳаракат ва идеологиялар томонидан ўтказилаётган адоватчилик сиёсати;
- ҳимоясиз гуруҳларни маргинализациялаш¹ ва жамиятдан

¹ Маргиналик — ўз гуруҳи, уюшмасидан ташқарида бўлиш, умум қабул этилган меъёрлар, тушунчалар чегарасидан чиқиш.

бадарга қилишда ёки мазкур гуруҳларга қарши камситиш ва зўравонликда намоён бўладиган муросасизлик (нотолерантлик).

Муросасизлик ҳозирги дунёнинг энг катта глобал муаммоларидан бирига айланди. Бунинг моҳияти айрим кишилар ва маданиятлар ўртасидаги тафовутларни инкор қилиш ва бостиришдан иборат. Жамоавий, институционал ва ҳатто давлат нуқтаи назари даражасига кўтарилган муросасизлик демократия тамойилларини кўпоради ҳамда инсоннинг шахсий ва жамоавий ҳуқуқлари бузилишига олиб боради¹.

Глобаллашув толерантлик муаммосига янги сифат ва ўткирлик бахш этади. Олимларнинг таъкидлашича, “турли маданиятлар, динлар, цивилизациялар аввал ҳам ўзаро мулоқотда бўлган, айни вақтда кўпинча кескин адоват ва муросасизлик рўй бериб турган. Аммо буларнинг асосий манбалари ҳудудий жиҳатдан бўлинган, бир-биридан ажратилган ҳолатда бўлган. Эндиликда миграция оқимлари мавжуд тўсиқлардан ошиб ўтмоқда, турли маданият ва турмуш тарзларини жаҳон майдонидаги ягона маконга жипслаштирмоқда. Ижтимоий ўзаро муносабатларнинг бир-бирига сингиб боровчи тиғиз тармоғи вужудга келмоқда. Ана шундай шароитдаги нотолерантлик кескинликни кучайтириб, миллий даражада ҳам, жаҳон даражасида ҳам ижтимоий тузумларнинг ҳаёт фаолиятига тўсқинлик қилмоқда”².

Сиёсатшунос В.Лосанонинг таъкидлашича, “Нотолерантлик инсониятни гўрга тиқади, шу сабабли ҳозир нотолерантлик муаммоси халқаро аҳамиятга эга бўлиб қолди. Юз йилликлар ва ҳатто минг йилликлар давомида вужудга келган буюк цивилизациялар, деб таъкидлайди сўнгра у, чамаси, яқин келажакда йўқ бўлиб кетмайди, деб ўйлайман. Шу сабабли турли инсоний ҳамжамиятлар ўз ораларидаги тафовутларга қарамай, биргаликда яшамоқлари керак. Модомики шундай экан, бирмунча ривожланган цивилизациялар ўз тамойиллари, ўз қадриятлари бирдан-бир тўғри эканлигига ишонч билан бошқа ривожланиб бораётган цивилизациялар устидан ҳукмронлик қилишга беҳуда уринмасинлар, бир-биридан устун бўлган цивилизациялар йўқ. Муайян мамлакатда туғилиб ўсган кишилар учун мақбул бўлган

¹ Қаранг: Тишков В.А. От толерантности // Толерантность и согласие. Материалы международной конференции «Толерантность, взаимоотношения и согласие», Якутск, июль, 1995 г. — М., 1997, 17-бет.

² Толерантность // Под ред. М.П. Мчедлова. — М., 2004, 279-бет.

бир цивилизациянинг тамойиллари, қадриятлари ва дини мавжуд бўлиб, у қолган бутун инсоният учун мажбурий эмас”¹.

Салбий тамойилларнинг кучайиши толерантлик маданиятининг қарор топишига кучли эҳтиёжни вужудга келтирди, камситувчанликка қарши ва толерантлик учун ижтимоий ҳаракатни юзага чиқаради. Турли мамлакатларнинг олимлари, сиёсатчилари, жамоат арбоблари толерантлик муаммосини идрок этишга ва доимий ўзгариб бораётган ҳозирги дунёда унинг ўрнини аниқлашга эътиборни қаратдилар.

Ҳўш, толерантликнинг ўзи нима? Ҳозир бу тушунчага қандай маъно берилмоқда? Аввало шуни айтиб ўтмоқчимизки, толерантликнинг тарихи кўп жиҳатларни ўз ичига олувчи мураккаб тушунча бўлиб, бу хусусда тадқиқотчилар ҳамон бир фикрга келган эмаслар.

Илмий жамиятшунослик адабиётида толерантликнинг маъносини турли олимлар фалсафа, этика, социология, сиёсатшунослик, психология, маданиятшунослик, ҳуқуқ, ва бошқа ижтимоий фанларнинг категория аппарати воситаси орқали таърифлайдилар.

Толерантлик сўзи латинча (*tolerantia*) сўздан олинган бўлиб, сабр-тоқатни билдиради².

Хорижий сўзлар луғати толерантлик тушунчасининг маъноларидан бирини сабр-тоқат, кимгадир, нимагадир ҳурмат-эҳтиром деб талқин этади.

Москвада нашр этилган янги энциклопедик луғат бу тушунчани учта маъносини баён этади, бу маънолардан бири толерантлик атамасини ўзгаларнинг фикрлари, динлари, феъл-атвориға сабр-тоқат билан қараш деб ифодалайди³.

Оксфорд луғати толерантликни “шахс ёки буюмни норозиликсиз ёки аралашувсиз қабул қилишга тайёрлик ва қобилик” деб таърифлайди⁴.

Таниқли россиялик олим В.А. Тишков бу соҳада қуйидаги

¹ Ф. Лосано. Толерантность — важнейший принцип равноправия / Право и образование, № 1(2), 2000, www.tiuh.ru.

² Аммо бу ерда шуни элтириш керакки, рус тилида толерантлик ёки сабр-тоқат тушунчаси сабр қилиш ёки сабрлилик маъносини билдирмайди.

³ Луғатда толерантлик сўзининг табиий фанларда ишлатиладиган бошқа таърифлари ҳам берилган. Жумладан, толерантлик атамаси биология ва тиббиётда ишлатилади. Қаранг: Новый энциклопедический словарь. М., 2004, 1216-бет.

⁴ Қаранг: Тишкўя В.А. О толерантности // Толерантность и согласие. Материалы международной конференции «Толерантность, взаимопонимание и согласие». Якутск, июнь, 1995. М., 1997, 19-бет.

таърифни беради: “сабр-тоқат, ошкоралик ва эркин фикрлаш хислатидир. Шахсга ёки жамоатга тегишли бўлган бу тавсиф дунё ва ижтимоий муҳит кўп қиррали эканлигини, бинобарин бу дунё ҳақидаги қарашлар турлича бўлиб, бу турликдан иборат қилиб қўйилмаганлиги ёки бирор кимсага хизмат қилиши керак эмаслигини билдиради”¹.

Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида толерантликка қуйидагича таъриф берилган: “Бағрикенглик, ўзгаларнинг турмуш тарзи, хулқ-атвори, одатлари, ҳис-туйғулари, фикр-мулоҳазалари ва ғоялари ва эътиқодларига нисбатан тоқатли бўлиш”.

Ҳозирги вазиятда сиёсий толерантлик тушунчасини аниқлаб олиш муҳимдир. Москвада нашр этилган сиёсий энциклопедия бу тушунчани қуйидагича талқин этади “Сиёсий толерантлик — ўзгаларнинг фикрлари, эътиқодлари, урф-одатларига сабр-тоқатли бўлиш. Сиёсий толерантлик — ижтимоий ҳаётда фаол қатнашувчи, давлат ичида ҳам, давлатлар ўртасида ҳам тартибли, маданий муносабатлар зарурлигини англайдиган барчага нисбатан қўйиладиган талаб. Толерантлик тамойилига оғишмай риоя этиш-шахслар, жамоат ташкилотлари партиялар билан давлат ўртасида натижалли алоқалар ўрнатилишининг биринчи шarti. Хоҳ ташкилотлар, партиялар ёки давлатлар бўлсин, томонлар ўртасида ихтилофга сабаб бўлувчи кескин сиёсий муаммолар хусусида музокаралар юритиш пайтида сабр-тоқатли, толерантли бўлиш қобилияти алоҳида муҳим аҳамиятга эгадир. Бундай ҳолатларда толерантлик асло заифлик эмас, балки шундай қобилиятни намоён қилувчи томон учун кучли, объектив жиҳатдан ижобий ва манфаатли фазилатдир. Толерантлик қобилияти ўзга томоннинг барча фикр-мулоҳазалари ва далил-исботларини тинглаш, уларни пухта мушоҳада қилиш, ўзга томоннинг нуқтаи назарига ҳолисона ёндошиш, унинг ёндошувидagi заиф ва кучли жиҳатларини аниқлаш, сўнгра шунга мувофиқ равишда ўз нуқтаи назари ва тактикасига тузатиш киритиш имконини беради. Сиёсий толерантлик бўлмаса сиёсий иқтисодчиларни излаб топиш амри маҳол”².

Ирқчилик — ксенофобия, диний адоват, терроризм, ҳар хил турдаги экстремизмга фаол қарши туриш толерантликка хос

¹ Қаранг: Тишков В.А. О толерантности // Толерантность и согласие. Материалы международной конференции «Толерантность, взаимопонимание и согласие». Якутск, июль, 1995. М., 1997, 19-бет.

² Политическая энциклопедия в двух томах. М., 1999. Т.2. 504-бет.

хусусиятдир, деб хулоса қилишади тадқиқотчилар ¹.

Этник толерантлик таърифига ҳам тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. “Этник толерантликни, деб ёзади Н.М. Лебедева, ўзга этник маданиятга салбий муносабатнинг йўқлиги деб, аниқроғи эса, – ўз маданиятини ижобий идрок этган ҳолда ўзга маданиятга ижобий муносабатнинг мавжудлиги деб тушунмоқ керак. Бунинг маъноси шуки, этник толерантлик ўз маданиятидан воз кечиб, ўзга маданиятга қўшилиб кетиш эмас, балки ўзига хос этнослараро интеграциядир, бунда ўз этник маданиятини ҳам, шунингдек мазкур гуруҳ билан алоқа қиладиган ўзга гуруҳнинг этник маданиятига ижобий муносабат тушунилади. Гуруҳлар идрок этишининг ўхшашлигини ана шундай тушуниш этник маданиятлар қадрият тенглиги ҳамда бир маданиятнинг иккинчисидан афзал деб ҳисоблашига йўл қўймаслик таомилига асосланган бўлади”².

Муроса тушунчаси муросасизлик тушунчасининг аксидир. Москвада чоп этилган атамашунослик луғатида ёзилганидек: “Муроса — қийинчиликларга бардош бериш қобилиятида ва турли манфаатлар, эътиқодлар, урф-одатларни ўзаро англаш ва унга рози бўлишга интилишда намоён бўладиган характер белгисидир. Муроса ўзгаларни фикрини ҳурмат қилишни назарда тутади. “Муросасизлик қийинчиликларга бардош бера олмасликда, инсоннинг ўз туйғулари, тасаввурлари, эътиқодлари, урф-одатларига мос келмайдиган ҳамма нарсага эътироз билдириш одатида ифодаланади. Муросасиз киши муқобил мулоҳазалар, фикрлар, эътиқодлар билан ҳисоблашмайди. Характер белгиси бўлмиш муросасизлик одатда маънавий тарбиядаги камчиликларнинг натижасидир”³.

Муроса билан муросасизликнинг ана шундай қарама-қарши маъноси махсус адабиётда очиб берилади. Чунончи, В.С.Глаголевнинг таъкидлашича, “Дихоталик бўлиш (иккига ажратиш) доирасида “толерантлик-нотолерантлик” тушунчаларининг нисбати “ижобий-салбий”, “муҳаббат-нафрат”, “бирлашув-адоват” каби жуфт сўзларнинг нисбатига ўхшашдир. Мазмун нуқтаи-назаридан олганда эса “толерантлик” тушунчаси билан “нотолерантлик” тушунчасининг муносабати ўзига хос

¹ Толерантность // Под ред. М.П. Мчедлова. — М., 2004, 79-бет.

² Лебедева Н.М. Теоретико-методические основы исследования этнической идентичности и толерантности в поликультурных регионах России и СНГ // Идентичность и толерантность. — М., 2002, 26-бет.

³ Рождественский Ю.В. Словарь терминов (Общеобразовательный тезаурус): Мораль. Идентичность. Этика. — М., 2002, 23-бет.

хусусиятга эгадир, чунки “толерантлик” ҳамиша муайян объект (объектларга) нисбатан кечинмалар, фикр-уйлар ва ҳаракатларнинг бирмунча чекланиши мавжудлигини назарда тутуди; бу чекланишнинг маъноси ва йўналиши эса мавҳумлигича қолаверади.

Ҳолбуки юқорида санаб ўтилган бошқа ижобий тушунчаларнинг мазмунида аниқ шароитни ҳисобга олмай шунчаки кўриб чиқиладиган ва ҳеч қандай лимитларсиз қолаверадиган жараёнлар ва нуқтаи назарларнинг йўналишига асосий урғу берилади. “Толерантлик”да эса чеклаш, асосий императив ҳисобланади, бунда ўз психологик фаолиятининг эмоционал, рационал ва амалий-ирода соҳаларига етарли равишда эга бўлган ва ўз кечинмалари ва ҳаракатларининг йўналишини ҳам, мазмунини ҳам назорат қила олиш учун социумда амалга ошириладиган субъект (субъектлар)нинг мавжудлигини тақозо этади. “Нотолерантлик” эса, аксинча, танқидий-бузғунчилик ҳаракатларида тўла эркинликни назарда тутуди, бу ҳаракатларнинг чуқурлиги ва давомийлиги (ҳеч бўлмаганда уларнинг ташқи кўринишлари) нотолерант субъект (субъектлар) томонидан ўзини ўзи бирон-бир тарзда чеклашлар нималигини билмайди”¹.

Толерантликнинг тескариси муросасизлик, жанжалбозликдир. Гарчи толерантлик можароли вазиятларни ҳал қилмаса ҳам, аммо у муросага келиш йўлини топишнинг энг муҳим шарти бўлиб можароларни зўравонликсиз, тинч ҳал этиш муҳитини яратишга кўмаклашади. Динлар, халқлар, синфларнинг ўзаро адовати ва келишмовчилигини билдирувчи фанатизм нотолерантликни кучайтиради.

Шундай қилиб, толерантлик тамойили шахслар ўртасида, турли цивилизацияларга мансуб жамиятлар ўртасида, эркактлар билан аёллар ўртасида, катта ёшдагилар билан болалар ўртасида, ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида ўзаро ҳурматни назарда тутуди. Турли зиддиятлар шароитида толерантлик — атрофдагиларга зарар етказмаган ҳолда ўзини-ўзи қарор топтиришдир. Толерантлик ҳис-туйғуларни жиловлайдиган онгли сергак нуқтаи назардир. “Толерантлик, деб хулоса қилади А. Капто, шундай бир қадриятдирки у “ўзгалар билан қарама-қарши туришга эмас, балки тинч-тотув яшашга, “ўзгалар”ни инкор қилишга эмас, балки тан олишга, зўравонликка итоаткорона сабр-тоқат билан қарашга эмас, балки уни бартараф этишга асосланади. Фаол сабр-тоқат —

¹ Глазиев В. С. Теоретические и аксиологические основания толерантности в международном политическом процессе. 3-бет.

тоқатсизлик, бошбошдоқлик ва ҳар қандай қилмишларни кечириб юборишнинг ҳаддан ташқари ҳукмли шаклларини қабул қилмасликдир¹.

Ҳуллас, толерантликнинг моҳиятини ҳар ким ҳар хил тушунади, баъзилар уни асосан сабр-тоқат деб тушунса, бошқалар инсониятнинг бирлиги, бошқалар ҳуқуқини ҳурмат қилиш ва бошқача бўлиш ҳуқуқи деб тушунади, яна бошқалар эса толерантликни жазаваларга, номуайянлик вазиятига, можаро вазиятига чидамлик деб тушунадилар.

Кўпгина муаллифларнинг мақолаларидан иборат бўлган монографияда толерантликнинг моҳиятига берилган таъриф бизга маъқулдир. “Агар толерантлик (сабр-тоқат) моҳиятини қисқача таърифлайдиган бўлсак, аввало шуни таъкидлаш керакки, бу — ҳар қандай жамият, ҳар қандай ижтимоий қатлам, ҳар қандай фуқаро (унинг жинси, миллати, ёши, дини ва ирқидан қатъи назар) маънавий, ҳуқуқий, сиёсий маданияти сифатидир. Толерантлик турли шаклларга: ахлоқ, феъл-атвор, ижтимоий психология, онда акс этадиган шахсий, ижтимоий шаклларга ва қонунчиликда, сиёсий амалиётда акс этадиган давлат шаклига эгадир².

Биз ўрганаётган предметнинг кўндан-кўн таърифларини кўриб чиқиб, ўз асаримизда толерантликни кенг маънода — шахснинг маънавий нормаси, эътиқоди, феъл-атвор модели сифатида (бунда оғир-вазминлик, мурсоага келишга тайёрлик назарда тутилади), шунингдек турли ижтимоий ҳодисаларга, биринчи навбатда этнослараро муносабатларга шахсий ёки ижтимоий жавоб шаклида кўриб чиқишни мақул ҳисоблаймиз.

Маълумки, инсониятнинг бутун тарихи давомида “ўзгалар”га ғанимлик ва душманлик оқибатида келиб чиққан тўқнашувлар, урушлар, қонли можаролар жуда кўп содир бўлган. Афсуски, ҳозирги дунёда ҳам толерантлик тўла-тўқис қарор топган эмас. Толерантлик зарурлигига ҳамма розидек туюлса ҳам дунёда давлат ичидаги барқарорликни, халқаро ҳамкорликни қўпорадиган чуқур жараёнлар давом этмоқда, шунинг оқибатида даҳшатли ва кўпинча қонли миллатлараро, динлараро ва цивилизациялараро низолар келиб чиқмоқда. Ҳозирги тарихий вазиятда толерантлик муаммосини янгича идрок этиш долзарб вазифа бўлиб қолди, ҳозирги замон фани толерантликни турли маданиятларнинг тинч-

¹ Капто А. От культуры войны и культуре мира. — М., 2002, 153-бет.

² Толерантность. — М., 2004, 9-бет.

тотув яшашини шахслараро ҳамжиҳатликни йўлга қўядиган, унинг тарихий илдизларини тушунтириб берадиган қудратли восита деб ҳисобламоқда.

Осиё, Европа, Африка ва Американинг ўтмишдаги кўпгина атоқли мутафаккирлари ёзиб қолдирган илмий асарларда ҳам, ўзларининг амалий фаолиятларида ҳам толерантлик, яъни бағрикенглик руҳида иш тутганлар.

Шарқ мутафаккирларидан Абу Наср Форобий ижодидида бағрикенглик ғоялари юксак роль ўйнаганлигини яққол кўришимиз мумкин. Унинг “Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола” (“Рисола фи-т тарбиҳ ала асбоб ас-саодат”), “Шаҳарни бошқариш” (“Ас сиёсат ан-мадания”), “Уруш ва тинч турмуш ҳақида китоб” (“Китоб фи маойиш ва-л хуруб”), “Фазилатли ҳулқлар” (“Ас-сийрат ал-фазила”), «Фозил шаҳар одамлари қарашлари»¹ сингари асарлари ўзининг бой инсонпарварлик ва бағрикенглик тамойиллари сингдирилганлиги билан муҳим аҳамиятга эгадир. Форобийнинг бой илмий мероси шуниси билан характерлики, унда барча даврларда барча жамиятлар интиладиган идеал сифатларга: фозиллар жамияти, фозиллар шаҳри ҳамда фозил инсон тушунчаси, унинг ўзига хос хусусиятларига муҳим аҳамият қаратади. Шу билан биргаликда Форобий идеалликка эришиш йўлларини ҳамда назариясини ишлаб чиққан. Идеаллик ҳақида гап борар экан, бағрикенглик унинг ўзагини ташкил этганлигини таъкидлаб, қуйидаги мисоллар орқали келтириб ўтишимиз мумкин:

“Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи асос— инсонийликдир, шунинг учун ҳам, одамлар инсоният туркумига кирганликлари туфайли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.

Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж сезилади...”

Шу сабабли мисол учун зарур бўлган кишиларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интиланган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради².

¹ М.Хайруллоев. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. Т.: Ўзбекистон, 1971. 42-б.

² А.Н.Форобий. Рисолалар. Т.: Фан, 1975.

Шарқнинг буюк қомусий мутафаккир олими Абу Райҳон Беруний ижодига ҳам бағрикенгликка муҳим аҳамият қаратилиб, бу ҳол унинг бой илмий меросига ҳам сингдирилган.

Абу Райҳон Беруний илм-фаннинг деярли барча соҳалари, шу жумладан, тарих илми билан ҳам махсус шуғулланиб, жуда бой илмий мерос қолдирган. Унинг илм-фан, маданият, дин, фалсафа, табиий фанлар, риёзиёт, илми ҳайъат, илми нуҷум, геодезия, хариташунослик, тиббиёт, доришунослик, маъданшунослик ва бошқа соҳаларда қолдирган илмий ва тарихий асарлари, олим яшаган X-XI асрларда ҳам, кейинги даврларда ҳам Ўрта ва Яқин Шарқда, айниқса, Э.Заҳау тадқиқотларидан сўнг ғарб илм-фани, тарих фани ривожига беҳад салмоқли ва самарали таъсир кўрсатди. Берунийнинг «Ҳиндистон» асарининг илмий ва маънавий аҳамияти хусусида машҳур рус шарқишуноси барон В.Е.Розень «Бу ҳиндистоншуносликда шундай бир улуғвор «ҳайкал»ки, у ўз сирасига кўра якка-ю ягона ва унга тенг келиши мумкин бўлган бошқа асарни ғарб ва Шарқнинг бутун қадимги ва ўрта аср илмий адабиётларида ҳам учратиш мумкин эмас»¹, — деб ёзган эди.

Беруний илмий мероси инсонпарварлик ва бағрикенглик тамойиллари билан жилоланган. Шулар сирасида «қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар»² ва «Ҳиндистон»³ асарлари аҳамиятлидир.

¹ В. Розень. Рецензия на издание арабского текста «Индии», ЗВО РАО, т. III, СПб., 1881. — с. 147.

² Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар ёки асл номи «Ал-осор ул боқия мин хурун ул-халия». Ғарби асарни купгина олимлар, айниқса Абдулҳай Носиров 1000 йиллар атрофида Жўржонда Беруний 27 ёшида ёзган деб таъкидласа-да, олимнинг ўзи томонидан тузилган Фехрестди тамсилланмай қолган ва оққа кўчирилмаган асарлар қаторида санаб ўтганлиги бошқа талқинга ўрин қолдирмайди. Қоловерса, Беруний мазкур тугалланмаган асарлар сарлавҳасида, «умримнинг охири вақтларида ёза бошлаб ҳанузгача тамом бўлмаган ва оққа кўчирилмаган китобларим» деб аниқлик киритган. Демак, бу китоб, ҳатто Маҳмуд Фазнавий ҳукмринлиги даврида ҳам эмас, балки Масъуд даврида, эҳтимолки, унинг ўғли Мавдуд даврида ёзилган бўлиши эҳтимолга жуда яқин. Кўлэма матнининг бизгача ўнлаб кўлэма нусхалари ва 1878, 1923 йилларида Лейпцигда Э.Заҳау нашр қилдирган арабча нашри, 1897 йил Лондонда нашр этилган инглизча таржимаси эълан қилинди. Кейинчалик бу машҳур асарга қизиқиш мислсиз бўлганлиги учун ўнлаб бошқа мамлакатларда турли тилларга таржима қилинди ва қилинмоқда. Китобнинг Петербургдаги арабча нусхаси ва Тошкентдаги фарсча таржимаси асосида М.Салаев рус тилига таржима қилди ва 1957 йилда нашр эттирди. А.Расулов томонидан амалга оширилган ўзбекча таржимаси, 1968 йили Тошкентда нашр этилди. «Ал-Осор ул-Боқия» асарининг тарихий мавзулари, маълумотлари, уларнинг муфассал тадқиқи, тавсифи ва баҳосини Ғарб ва Шарқнинг забардаст олимлари муносиб баҳо берганлар.

³ Таҳқиқ-молил ҳинд мин маҳулат мақбулат фил-аҳл-ав марзулани, ҳиндларнинг оқлага ситабидан ва сизмайидан таълимотларини аниқлаш китоби — қисқача «Ҳиндистон». Бу китобнинг ҳажми Берунийнинг ўзи ёзишига кўра 700 ярақ бўлган. Бу китоб кўлэмасининг номи А.Носировнинг ёзишича турли шаклларда юритилиб келинган. Масалан, «Тарих ул-ҳинд», «Аҳвол ул-ҳинд» ёки «Ажойиб ул-ҳинд». Ушбу китоб олимнинг таъкидлашича, 1017-1030 йиллар орасида ёзилди. Э.Заҳаунинг аниқлашича эса, асар 1030 йил 30 апрелдан 30

Беруний «Ҳиндистон» асарида айни пайтда аниқ фанларнинг мутахассиси сифатида ҳам энг кўп диққат қилган йўналиш қадимги эралар, тарихий тақвимларнинг тузилиши, ишлаш тартиби ва уларнинг ўзига хосликларидан иборат ¹.

Бу асарда ҳам Беруний ўзининг қатъий қоидаларига амал қилиб, барча ҳалқларга тенг, оқилона, инсоний сабр-тоқат ҳамда толерантлик намоён қилди ².

Замонавий вазиятни баҳолаб, ҳамда экстремизм ва терроризмга қарши курашдаги энг муҳим вазифаларни белгилаган ҳолда, уларга қарши курашда турли-туман манбалардан фойдаланиш лозим. Урта Осиё, жумладан Ўзбекистон заминида яратилган маърифатпарварлик салоҳиятининг ижтимоий-фалсафий қарашларини юзага чиқариш, оммалаштириш лозим. Бунда зиёлилар ижодининг йирик бағрикенглик намуналари аҳамиятлидир. Улар Шарқ ва Ғарб муаллифларининг меросини қайси тилда бўлишидан қатъи назар, қайси ирқ ва динга эътиқод қилишига қарамасдан, ўқиб ўрганганлар. Бу Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний ва кўплаб ўтмишдаги бошқа олим ва мутафаккирларнинг ижодида ёрқин намоён бўлади.

Кўпгина йирик ватандошларимизнинг фалсафий-тарихий ижодида диний ва замонавий бағрикенглик анъанавий узвий боғланганлиги муҳим аҳамият касб этади. Динлараро муносабатларга тегишли бўлган Абу Наср Форобийнинг фалсафий қарашлари, Абу Райҳон Берунийнинг фикрлари, Имом ал Бухорий ва Ҳаким ат-Термизийнинг ҳадиси шарифлари ҳамда бошқа кўпгина мутафаккирларнинг асосий ғоясини бағрикенглик ташкил қилувчи асарлари мисол бўлади.

Масалан, олимларнинг таъкидлашича, Абу Наср Форобий, “улуғ хоразмлик” Абу Райҳон Берунийларнинг тарихий-фалсафий фикрларининг толерантлик характери авваламбор турли хил фалсафий, диний ва ирқий табақаларга мансуб бўлган кенг

сентябрча бўлган беш ой мобайнида ёзиб тугатилган. Қўлёзма нусхаси Истамбулдаги Қутрулу кутубхонасида 1001-инвентар рақами билан сақланади. Асарнинг Ҳиндистон тарихи, элчинослиги, илмий, адабий, диний, фалсафий, ахлоқий, бидъатли мазҳаблар таълимотларига оид бебаҳо ва нодир маълумотлари бутун инсониятни мудом қизиқтириб келаётганлиги учун жуда кўп тилларга ўзгирилган ва турли мамлакатларда ҳозирда ҳам нашр қилиш давом этмоқда. Асарнинг русча, ўзбекча тўлиқ ва энг мукамал нашрлари Тошкентда 1963-1965 йилларда амалга оширилган.

¹ А.Ирисоя. Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асари. Танланган асарлар, 2-ж. Т.: Фан, 1965, 176 бет.

² А.Носиров. Беруний асарларининг рўйхати (Феҳрести)-Беруний-урта асрнинг буюк олими Т.: ЎзФА нашриёти. 1950, 154, 167-бетлар.

кўламдаги халқларга тушунарли бўлганлигида намоён бўлади. Агар Форобийнинг илмий меросида қадимги юнон мутафаккирларидан Платон, Аристотел, Гален, Зенон, Александр Афродизийский ва бошқаларнинг фалсафий ва табиий, илмий қарашлари битилган рисолалари кенг тарзда кўрсатилган бўлса, Берунийнинг илмий фаолиятида эса ундан ташқари, Ҳиндистон, Эрон, Марказий Осиё ҳамда Араб дунёси давлатлари ва бошқа халқларнинг фалсафий ютуқларини ўрганиш муаммолари кўтарилган.

Бу буюк олимларнинг тарихий фалсафий фикрларининг толерантлик ҳолати диний, сиёсий, ирқий ва маъмурий чегараларга қаралмаган ҳолдаги кенгликда, балки ўзларининг ҳамда бошқа халқларнинг фалсафа тарихига оид саволлар устида ишлаган муаммоларига онгли равишда методологик нуқтаи назардан қарашларда кўринади. Форобийнинг фалсафий оқим ва маълумотларида берилган ҳар хил мамлакатларнинг тарихий-фалсафий жараёнларини қандайдир мафкуравий ёки маънавий диний доирага олмасдан кўриб чиқади. У объектив фалсафий билимларга эришиш имкониятлари кафолатини нуқтаи назарларининг, қараш ва ёндошишларнинг турли-туманлиги ва хилма хиллигида кўради. Бу эса унинг фалсафани эволюцион кўринишида баён қилганлигида намоён бўлади.

Бағрикенг бўлмасликнинг хавфлилиги тўғрисида кейинчалик Беруний ўзининг “Геодезия” деган китобида шундай деган эди, “Кимда ким ақл бовар қилмайдиган даражада мутаассибликка (жонкуярликка) берилган бўлса, у ҳамманинг ишончини йўқотади ва қарғишига қолади, унинг номи “син” ҳарфи билан тугайди”. Ушбу ҳолатда Беруний юнонларнинг номини назарда тутайди. Буюк олим фандаги бундай чидаб бўлмайдиган ёндашишларни, бу жиҳатдан фалсафадагиларни қоралайди ва қаттиқ танқид қилади.

Юқорида айтилганлардан “мутаассиблар туфайли, уларга ҳамфикр бўлмаганларни таъқиб қилишларга қарши Форобийнинг довлораклиги, ботирлиги керак бўлган” деган фикрини тушуниб олса бўлади. Форобий “Бахтга етишиш (ёки эришиш)” асарида фалсафанинг баъзи бир жабҳаларини назарда тутган ҳолда шундай дейди: “Фалсафа бизга юнонлар: Платон ва Аристотелдан шундай сифатда келган”. Характерли томони шундаки, Форобий у ёки бу мутафаккирнинг фалсафий қарашларини қандайдир диний қамровда тан олиш масаласини қўймайди, балки кейинчалик ўзи эътиқод қилган ва вояга етган динга тўғри қараш ва ишонтириш зарурлиги, бунда олийжаноблик ҳаракатларини амалга ошириш

тарафида туриш кераклигини таъкидлайди.

Бошқа бир халқларнинг, ўзга эътиқод вакилларининг фалсафий илм натижалари объектив ва шу билан бир вақтда бағрикенглик қарашлари тамойили Беруний изланишларида ўша даврда мавжуд бўлган шарқ олимлари ичида биринчи бўлиб ҳинд фалсафасига изоҳлар ёзганини кўрсатади. У ўзининг раҳбарлиги остида амалга оширилган тарихий фалсафий тадқиқотларининг методологик принциплари тўғрисида тўғридан-тўғри гапириб, айнан мана шу унинг ижодиётининг муҳим асосини ташкил этар эди. Беруний диний сабабларга кўра ҳинд фалсафасини ўрганишда унинг издошларига нисбатан асоссиз айблар ишлатмаганини таъкидлайди: “Зеро ҳиндлар эътиқоди шундайки, бу уларнинг ўзларигагина яхшироқ кўринади ва тушунилади”. Айниқса бу уларни “Дин — бу фақатгина уларнинг эътиқоди, фан — эса фақатгина уларда мавжуд бўлганларидир” деб уларни айблаганда ёрқин намоён бўлади.

Бошқа халқлар ва давлатларга нисбатан, масалан, Хоразмда Араблар истилоси, Маҳмуд Ғазнавийни Ҳиндистонга ҳарбий юришлари пайтида юзага келган тоқатсизлик ва зулмнинг кучайишини олдини олишни қаттиқ қоралайди. Унинг фикрига кўра бундай сиёсатнинг энг мудҳиш натижалардан бири, бу илм-маърифатга, шу жумладан, фалсафий илмларга келтирадиган катта зарардир¹. Беруний ирқий камситишга асосланган ҳар қандай зулмни қоралаган ҳолда, барча инсонларнинг шаклланиш ўзаги битта асосга таянишини таъкидлаб, турли халқлар, ижтимоий гуруҳлар ва муайян инсонлар ўртасидаги тинч-тотув муносабатни амалга оширилишига ҳалақит берувчи миллий ва диний чегараланишларга қарши чиқади.

Буюк давлат арбоблари Амир Темур, Улуғбек, Бобур динлар ўртасида, миллатлар ўртасида тотувликни мустаҳкамлашга бутун умрларини бағишлаганлар ва бу соҳада муайян муваффақиятларга эришганликлари тарихий манбалардан маълумдир. Туркистоннинг XIX аср охири XX аср бошларидаги миллий тараққийпарвар зиёлилари бўлиши жадиidlар ҳам диний бағрикенглик ғояларини рўйи рост ифодалаб берганлар. Уларнинг атоқли намоёндалари— Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов ва бошқалар ўз асарларида ҳам, амалий

¹ Г. Насирходжаева. Бағрикенглик — жамият барқарорлигининг асоси // Истори́ко-философское наследие Фараби и Беруни в контексте проблемы толерантности (илмий-амалий шжуман материаллари). Тошкент. 2003. стр. 148-149.

фаолиятларида ҳам бағрикенглик, яъни толерантлик ғояларини тарғиб қилдилар. Чунончи, А. Фитратнинг “Мунозара” ва “Ҳинд сайёҳининг ҳикоялари” асарларида диний ва миллий бағрикенглик мавзуи муҳим ўрин олган.

Миллий тараққийпарвар зиёлиларимиз Россиянинг бошқа мусулмон минтақаларидаги маслакдошлари билан ҳамкорлиги ва алоқалари туфайли уларнинг фаолиятида бағрикенглик ғоялари ва амалиёти ривожланиб борди. Жадидчилик ғоясининг ёрқин намояндаларидан бири бўлмиш Маҳмудхўжа Бехбудий, Туркистонда давлат бошқарувининг шакллари хусусидаги қизғин мунозаралар пайтида, хусусан Туркистон ўлкаси Ижроия қўмиталарининг 1917 йил апрелда бўлиб ўтган қурултойида туб аҳолининг сайланган идоралар ишида тенг ҳуқуқ билан иштирок этишини қаттиқ туриб ҳимоя қилди. “Мусулмонларни қолоқ ва мутаассиб деб айтиш нотўғри бўлур эди, деб таъкидлайди у, - биз умуман бир-биримизни яхши билмаймиз, биз биргаликда яшайганимизга кўп бўлгани йўқ ва фақат эндигина озодлик бизни бирлаштиради, бундай бирлашувдан мусулмонлар манфаатдордирлар. Шаҳар бошқармаларини бир-биридан ажратиб қўйиш руслар учун ҳам манфаатли эмас, кўпгина шаҳарларда руслар яшайдиган қисмлар ўз эҳтиёжларини қондира олмайдилар. Руслар ёш мусулмонлар билан биргаликда ишлашлари керак. Руслар қисувга тушишдан хавфсирамасинлар. Бухоро мусулмонлари орасидаги яҳудийлар 1200 йилдан бери яшаб, бойиб, ривожланиб бормоқдалар. Маданиятга ва қўшинларга эга бўлган Оврўполиклар ҳеч чўчимасинлар, ўз навбатида мусулмонларнинг ҳуқуқларини камайтириш демократия тамойилларига зид бўлур эди”¹.

Жадидлар ижодида бағрикенглик ғоялари ўз даврига ҳамоҳанг тарзда баён қилинган бўлиб, бунда таълим соҳасига алоҳида урғу берилади. Улар биринчи навбатда ҳалқнинг саводини чиқариш ва жаҳон андозаси даражасида бўлишини амалга оширишга киришдилар. Жадидлар ёшларни ўқитиш учун Германия, Франция, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатларга юбориш режалари билан ўртага чиқдилар. Масалан, бундай таклифлар М.Бехбудийнинг «Эҳтиёжи миллат» (1909) ва Чўлпоннинг «Дўхтир Муҳаммадиёр» (1915) сингари мақолаларида баён этилди.

Жадидлар нафақат Ватанга ва миллий қадриятларга муносабати билан, айти пайтда, умуминсоний тараққиёт ютуқларини

¹ Алимova Д.А. Религиозная толерантность и гуманистические идеи национально-прогрессивной интеллигенции Туркестана. // *O'zbekiston tarixi*. 2005, №3, 14, 18-бетлар.

тушунисида ҳам тарихий намуна бўлишлари мумкин. Улар ҳеч қачон миллий доирада чекланиб қолмаганлар ва бу ўринда уларнинг ғарб цивилизацияси томон шаклланганини тушунгани мумкин. Уша пайтда ғарб технология ва ишлаб чиқариш даражаси жиҳатидан Шарққа нисбатан анча илгариллаб кетган эди. Жадидлар ўзларининг келажакдаги давлат тузилишини барча миллатларнинг бирлиги асосида тасаввур этар эдилар. Бу ҳақда Бехбудий шундай деган эди: «Биз жорий этган қонулар яҳудийларнинг ҳам, насронийларнинг ҳам, мусулмонларнинг ҳам ва умуман, барчанинг манфаатларини ҳимоя қилишни керак. Агар биз, Туркистон мусулмонлари, биргаликда ислохотлар ўтказишни истосак, бизнинг зиёлилар, маърифатларварлар, бойлар, руҳонийлар ва олимлар миллат ва Ватан фаровонлигига хизмат қилишлари керак...»¹

Юқоридаги мақоладан ҳам кўришимиз мумкинки, жадидлар ижодидида бағрикенглик ғоялари муҳим аҳамият касб этган. Шу билан биргаликда бу эзгу ғояни халқнинг, ёшларнинг онзига сингдириш учун муҳим тадбирлар ишлаб чиққанлар.

Абдурауф Фитрат диний бағрикенглик ғоясини илгари суриб, маҳдудликни рад этади. У уламоларнинг ҳеч бир гуноҳсиз тоқ эканига халқнинг чексиз шонч билан қарашни хунук оқибатларга олиб келишини кўрсатиш мақсадида тез-тез христианлик тарихи, жумладан инквизиция даврига муносабат қилади. Фикрлари исботи учун кўплаб далиллар келтиради. Чунинчи, Фитрат таназзул сабабларини қуйидаги муноҳазалар орқали кўрсатиб беради: «Ҳақиқатдан ҳам Бухоро ва бухороликлар ҳали жуда ачинарли бўлиб, воқеан бу худдисанд уламоларнинг ишлари миллатнинг таназзулига сабаб бўляпти»².

Бағрикенглик, эркинлик ва барча халқларга нисбатан дўстона муносабат жадидларнинг сиёсий фаолиги юқори босқичга кўтарилишининг бош амали эди. Бу айниқса Туркистон мухторияти ғоясида яққол намоён бўлди. Мухторият жаҳон тажрибасида синовдан ўтган умуминсоний ғояларга асосланган миллий давлат қуриш йўлидаги илк урилиш эди.

Бу даврга келиб тараққийларварларнинг диний ва миллий бағрикенглиги умумдавлат сиёсати мақомини олиб, ягона тушунчага айланди.

Лекин, жадидларнинг бағрикенглиги ислом маданиятининг аҳамиятини биринчи ўринга қўйишлариға монелик қилади. Улар

¹ М. Бехбудий. Баёни ҳақиқат // Ушбу Туркистон. 1917-12-июнь.

² Абдурауф Фитрат. Ҳинд савоҳли баёни // Таълимиёт ва ислоҳот. 8-жилд. — Т., 2000. 76-бет.

жаҳон цивилизацияси ютуқларида мусулмонларнинг ҳам ҳиссаси борлигини ҳамиша таъкидлаб келган. Ўз мақолаларида Арасту, Афлотун, Суқрот асарларидан кенг фойдаланган, уларга замондош фалсафий оқимлардан яхшигина хабардор бўлган жадидлар улар билан Шарқ ислом фалсафаси ўртасида муштарак жиҳатларни топди. Жадидлар маданиятлараро мулоқотнинг дунёқараш билан боғлиқ тамойилларини қаттиқ туриб ҳимоя қилди. Буни фақат замонавий жараёнлар таъсирига йўйиш унчалик тўғри эмас. Бағрикенглик Ўрта Осиёда ўзининг тарихий илдизларига эга. Кўп асрлар мобайнида бу ерда турли этнос ва дин вакиллари тинч—тотув яшаб келган. Шунинг учун ҳам жамиятнинг бир қадар илғор қисми онгида, диний ва ирқий мансублигидан қатъи назар, миллатлараро ҳамжиҳатлик ва эркинлик, атрофдаги кишиларга нисбатан дўстона муносабат мавжуд эди.

XVII асрда яшаб ижод қилган инглиз файласуфи ва сиёсий арбоби Ж. Локк (1632–1704 йиллар) либерализмнинг ғоявий сиёсий доктринасини яратар экан, черковнинг кучли цензураси шароитида толерантлик тўғрисидаги ўз фикрларини ёзди. Унинг асарларида толерантлик тушунчаси қатъий чекланган диний чегаралар доирасида бўлса ҳам, уни мустақил тушунча сифатида ифодалаб берди. Унинг “Диний сабр-тоқат тўғрисида мактуб” асари (1685–1686 йиллар) жамиятдаги толерантлик соҳасини шакллантиришда муҳим қадам бўлди. Бу асарда фуқароларга диний ибодатларда эркинлик бериш ҳуқуқи, диний жамоаларнинг тенг ҳуқуқлилиги, черковни давлатдан ажратиш тўғрисидаги ғоялар баён этилган эди¹. “Айрим кишилар ўртасида бўлгани каби турли черковлар ўртасида ҳам ҳамиша бирон-бир ҳуқуқий устунликка йўл қўймаган ҳолда тотувлик, тенглик ва дўстлик баббаравар даражада ҳурмат қилиниши керак²”, – деб таъкидлаган эди Ж. Локк.

Француз мутафаккири Вольтер (1694–1778 йиллар) толерантлик ғоясининг таниқли тарафдори эди. Аслида, толерантлик назариясининг моҳиятини ифодалайдиган афоризмга айланиб қолган қуйидаги фикрни Вольтер айтган деб ҳисоблайдилар. “Мен сизнинг фикрингизга қўшилмайман, лекин сизнинг ўз фикрингизни айтиш ҳуқуқингизни ҳимоя қилиш учун жонимни фидо қиламан”.

¹ «Диний сабр-тоқат тўғрисида мактуб» эълон қилингандан кейин бошлаган қизгин мунозара давомида Ж. Локк иккинчи, учинчи мактубларни нашр этди. Ж. Локк ўзининг тўртинчи мактубини тугаллай олмади ва у муаллифнинг вафотидан сўнгра 1706 йилда чоп қилинди.

² Локк Дж. Послание о толерантности // Локк Дж. Собр. соч. в 3-х томах. Т.3. — М., 1988, 101-бет.

Англияда XVII асрда рўй берган воқеаларни ўрганиш натижасида Вольтернинг бу масаладаги фикрлари шаклланди. Ўшанда диний хилма-хиллик ва диний толерантлик шароитида фуқаролар ўртасида тинчликка эришилган ва меҳрибонлик муҳити қарор топган эди. Мазкур файласуф 1763 йилда толерантлик тўғрисида махсус рисола эълон қилди. Аммо у, «атеизм, толерантликнинг синоними эмас, ҳар қандай дин каби атеизм ҳам фанатизм даражасига етиши мумкин», - дея таъкидлади, ўз навбатида биз ҳам бу фикрга қўшилаемиз. Таъкидлаш жоизки, бу фикрнинг тўғрилигини тарихнинг ўзи исботлади. Ибодатхоналарнинг вайрон қилиниши, динларнинг таъқиқланиши жамиятга катта маънавий зиён етказди.

Вольтер бундай деб ёзди: “Биз барча кишиларни ўз биродарларимиз деб билмоғимиз керак. Турк ҳам, хитой ҳам сенинг биродарингми? деб сўрасиз. Ҳа, ҳеч шубҳасиз, улар менинг биродаримдир. Биз ҳаммамиз бир отанинг фарзандларимиз”. У толерантликни умумбашарий қадрият ва яхши фазилат деб атади.

Вольтер толерантлик ҳақида назарий трактатлар ёзибгина қолмай, ўзи ҳам адолатсизликка қарши курашди.

Вольтер вафотидан кейин 11 йил ўтгач 1789 йилда Франция Таъсис мажлиси Инсон ва Фуқаро ҳуқуқлари декларациясини қабул қилиб, жаҳонга шахс, сўз, виждон эркинлигини, фуқароларнинг қонун олдидаги тенглигини, жабр-зулмга қаршилик қилиш ҳуқуқини эълон қилди. Ана шу ҳуқуқлар учун Вольтер тинимсиз курашган эди. Бу ҳужжат бизнинг замонамизда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги декларацияларнинг нишонаси, 1948 йилда БМТ қабул қилган Инсон ҳуқуқлари умумий декларациясининг дебочаси бўлди.

XIX асрда яшаб ўтган инглиз олими Жон Стюарт Милль (1806-1873) толерантлик ва хилма-хилликни бир-биридан ажралмас деб ҳисоблаб, ўзининг “Озодлик тўғрисида”ги ишида хилма-хилликни “буюк қадрият” деб эълон қилди.

Толерантликнинг ҳозирги тушунчаси тарихини 1894 йилги Женева конвенциясидан ҳисоблаш мумкин. Бу ҳужжат уруш вақтида аскарга шахс сифатида оз даражада бўлсада ҳурмат билан қарашни ва тиббиёт ходимларининг холислигини талаб қилди. Бу ғоя ҳарбий асирлар билан муомила қоидаларини белгилашда Халқаро қизил Хоч қўмитаси тузилишида ўз ривожини топди¹.

¹ “Қизил Хоч”, айрим мамлакатларда “Қизил Ярим Ой”, Эронда “Қизил Шер ва Қуёш” жамияти ҳарбий асирлар, беморлар, ярадорларга ёрдам бериш учун кўпгина мамлакатларда тузилган кўнгилли жамият. Тинч даврда табиий офатларда азимт чекканларга ёрдам беради, касалликларнинг олдини олиш тадбирларини ўтказди. XIX асрнинг 60-йилларидан тузила бошлаган.

1926 йилда Миллатлар Лигаси қабул қилган конвенцияда қуллик қонундан ташқари деб эълон қилинди. Халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар, дунё миқёсида демократик кучларни жипслаштиришда жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин толерантлик сиёсий, тафаккур ва амалий феъл-атворнинг янги қодаларини талаб қила бошлади, шу туфайли инсон ҳуқуқларини халқаро миқёсда юридик ҳимоя қилиш, маргинал, ижтимоий гуруҳлар ва айрим кишиларни давлатнинг зўравонлик тазйиқидан ҳимоя қилиш тизимини яратиш йўлида муайян қадамлар қўйилди. 1945 йилда БМТ қабул қилган Бирлашган Миллатлар Хартияси асосида инсоннинг халқаро тан олинадиган ҳуқуқларини юридик тарзда мустаҳкамлашга киришилди. БМТ Низомининг муқаддимасида таъкидланишича, "... дунёда бир-бири билан бирга яшаш қўшнилар каби муроса қилиб бирга яшаш" зарур¹. БМТ ва унинг қошидаги ташкилотлар суверен давлатлар феъл-атворининг умумий легитим (қонуний) асоси бўлиб қолиши лозим бўлган ҳуқуқий муҳитни шакллантира бошладилар.

1948 йилда БМТнинг универсал Декларацияси қабул қилинди, шу ҳужжатга мувофиқ равишда инсоннинг фуқаролик, сиёсий, шунингдек иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлари тўғрисидаги битимлар тайёрланди. Ер қуррасидаги кўпчилик давлатлар бу битимларни қўллаб қувватладилар.

Инсон ҳуқуқлари муаммоси толерантлик билан чамбарчас боғлиқдир. Шу сабабли "Инсон ҳуқуқлари умумий декларацияси"нинг муқаддимасида бундай дейилган: "Башарият оиласининг барча аъзоларига хос бўлган кадр-қимматни ҳамда уларнинг тенг ва ажралмас ҳуқуқларини эътироф қилиш озодлик, адолат ва ялпи тинчликнинг негизидир"². Сўнгра ҳужжатнинг 1-моддасида: "барча кишилар эркин туғиладилар, уларнинг кадр-қиммати ва ҳуқуқлари тенгдир" деб таъкидланади³.

БМТнинг фан ва маданият, маориф масалалари билан шуғулланувчи ташкилоти бўлмиш ЮНЕСКО толерантликни шакллантириш йўлида катта қадамлар қўйди. ЮНЕСКО 1995 йилни, яъни БМТнинг 50 йиллигини халқаро толерантлик йили тарзида ўтказиш ташаббуси билан чиқди ва унинг мувофиқлаштирувчиси бўлди. 1993 йилда ЮНЕСКОнинг

¹ Антология мировой политической мысли в пяти томах. 1997, Т. V. 343-бет.

² Уша жойда. 416-бет.

³ Уша жойда. 417-бет.

Париждаги қароргоҳида толерантлик бўлинмаси ташкил этилди. 1994 йилнинг сентябр ойида БМТ Бош ассамблеясининг расмий ҳужжатларида толерантликка бағишланган БМТ йили доирасидаги ҳаракат дастурининг асосий йўналишлари белгилаб олинди.

1994-1995 йилларда 50дан ортиқ минтақа ва халқаро конференция, семинар ва анжуманларда толерантлик, маданиятларнинг хилма-хиллиги, одамлар ўртасидаги тафовутлар масалалари муҳокама қилинди, шу мавзуда диний ва маданий мулоқотлар ўтказилди. Уларда қабул қилинган тавсиялар якуний Декларация учун ва толерант йили тадбирларини давом эттиришга оид ҳаракат режаси учун асос қилиб олинди. Бу анжуманлар орасида “Инсон ҳуқуқлари асосидаги диний толерантлик” (Болгария), “Толерантлик, ҳамжиҳатлик ва иноқлик” (Россия), “Бир осмон остида биргаликда яшайлик” (Тошкент) мавзуидаги конференцияларни, “Муросасизликка қарши бирдамлик учун, маданиятларнинг мулоқоти учун” (Тбилиси) мавзуидаги халқаро анжумани ва бошқа тадбирларни санаб ўтиш мумкин. Аввал бошдан оқ ўзаро фикр ва билимларни баҳам кўриш учун бир баҳона тарзида ўтказилган мазкур семинар, конференция ва анжуманлар толерантлик тушунчаси ва талабларини ишлаб чиқишга кўмаклашди, толерантликни оммалаштириш ва яқин йилларда муросасизликка қарши кураш стратегиясини белгилаб берди. Мактаблар Халқаро Йил доирасида ўтказилган тадбирларнинг муҳим марказлари бўлди. ЮНЕСКО бутун дунёдаги минглаб мактабларга “Толерантлик: тинчлик йўли” деган қўлланмани тарқатди. Бунда ўқитувчиларнинг фикр-мулоҳазалари ва истаклари ҳисобга олинди. Барча жойлардаги мактабларда толерантлик мавзуида суҳбатлар уюштирилди, ўқувчилар учун ахборот ҳафталиклари, фестиваллар ташкил этилди, дастурлар айирбошланди. ЮНЕСКО толерантлик ва сабр-тоқат ғояларини оммалаштирганлик учун ҳамда болаларга аталган толерантликни тарғиб қиладиган адабий асарлар учун маҳсус совринлар таъсис қилди.

Мазкур дастурга кўра яқка тартибдаги кўпгина лойиҳалар ҳам тақдим этилди, чунончи дарс беришнинг анъанавий ва оригинал усулларидан фойдаланиш таклиф қилинди. Болалар учун ўзга маданият, динлар ва турмуш тарзи ҳақида тасаввур берувчи қўғирчоқ спектакллари, кўرғазмалар уюштириш, мусиқий асарлар ва фильмлар яратишга киришилди.

Халқаро Йил доирасида айрим кишиларнинг толерантлик

тамоийлига роя этиш ва бу соҳадаги ижтимоий онг савиясини ошириш тўғрисидаги янги-янги ташаббуслари эълон қилинди.

Дунёдаги энг атоқли олти нафар расом — *Freundenszeich Hundertwasser* (Австрия), *Soulevtone Keita* (Сенегал), *Rashid Koraichi* (Жазоур), *Roberto Matta* (Чили), *Rodert Rauschenverg* (АҚШ), *Dan Von* (Вьетнам) толерантликнинг рамзи бўлган 6 та байроқни ишлаб чиқдилар¹. ЮНЕСКОнинг холис ниятли элчиси Пьер Карден бу байроқлар мажмуасини тайёрлаб, миллионлаб кишиларга толерантликни доимо эслатиб турадиган ёдгорлик сифатида уни ҳар бир мамлакатга топширди. Яна бир холис ниятли элчи Жан Мишель Жар Парижда толерантликни қўллаб-қувватлаш учун 1,5 миллион кишига концерт қўйиб берди, бу концерт телевидение орқали миллион кишиларга кўрсатилди.

ЮНЕСКОга авзо бўлган давлатлар жаҳон миқёсида “Толерантлик йили” режаси асосида 2000 дан ортиқ тадбир ўтказди. Халқаро толерантлик йили эски ғояларни қайта идрок этиш ва янги ғояларни излаш учун, шунингдек, ижтимоий онгни камол топтириш учун янги имкониятлар берди.

1995 йил 16 ноябрда ЮНЕСКО Бош конференцияси “*Declaration of principles on tolerance*”ни тасдиқлади. 185 давлат, шу жумладан Ўзбекистон ҳам уни имзолади. Декларация миллий, этник, диний ва лисоний гуруҳларга нисбатан зўравонлик, ётсираш ва камситишнинг умумий кучайишига қаршилик кўрсатмоғи лозим. Бу ҳужжат миллий ва халқаро миқёсларда экстремистик-террорчилик кирдикорларининг олдини олиш, тугатиш ва бартараф этиш учун ғоявий-услубий асос бўлади деб ҳисоблаш мумкин.

Муқаддима ва олти та моддадан иборат бўлган Декларация ижтимоий даражадаги толерантлик (бағрикенглик)нинг моҳиятини қандай тушуниш кераклигини ифодалайди.

Декларация биринчи моддасида бундай дейилган: “Толерантлик дунёимиз маданиятларининг бағоят хилма-хиллигини, фикр-мулоҳазаларни ифодалаш шакллари ва инсоний ўзига ҳосликни намоён этиш усуллари хурмат қилиш, қабул этиш ва тўғри англашни билдиради. Билимлар, ошкоралик, мулоқот ҳамда фикр, виждон ва эътиқод эркинлиги бунга кўмаклашади. Толерантлик — хилма-хилликдаги уйғунликдир. У

¹ ЮНЕСКОга авзо бўлган мамлакатлардан 2500 вакил ҳозир бўлган 28-Бош анжуманга бу байроқлар тақдим этилди. Улар 16 ноябрь куни ЮНЕСКОнинг 50 йиллиги муносабати билан ЮНЕСКО биноси олдида кўтарилди, сўнгра Париждаги кўرғазмага қўйилди <http://www.unesco.org>.

маънавий бурчгина бўлиб қолмай, айна вақтда сиёсий ва ҳуқуқий эҳтиёж ҳамдир. Толерантлик шундай яхши фазилатдирки, у тинчликка эришиш имконини топади ва уруш маданиятини тинчлик маданиятига айлантиришга кўмаклашади. Толерантлик — инсон ҳуқуқларини, хилма-хилликни (шу жумладан маданият хилма-хиллигини) демократия ва ҳуқуқ-тартибни қарор топтиришга кўмаклашиш мажбуриятдир. Толерантлик— ақидапарастликдан, ҳақиқатни абсолютлаштиришдан воз кечишни билдирадиган ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳужжатларда белгилаб қўйилган нормаларни тасдиқлайдиган тушунчадир”, — дея таъкидлаб ўтилди.

“Давлат миқёсида толерантлик адолатли ва холис қонунчиликни, ҳуқуқ-тартибот, суд процессуал ва маъмурий меъёрларга риоя этилишини талаб қилади, — деб ўқтирилади бу ҳужжатда. — Толерантлик ҳар бир кишига ҳеч бир камситувсиз иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш имкониятлари берилишини ҳам талаб қилади. Бегоналашув ва (узоқлашув) маргиналлашув руҳий тушкунлик, ғанимлик ва фанатизм ҳолатига сабаб бўлиши мумкин”.

Шундай қилиб, толерантлик фуқаролик жамиятининг қадрияти ва нормасидир. Шу маънода у жамият барча аъзоларининг турлича бўлиш ҳуқуқида, динлар (конфессиялар) сиёсий, этник ва бошқа ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги уйғунликни таъминлашда, дунёдаги турли маданиятлар, цивилизациялар ва халқларнинг хилма-хиллигини ҳурмат қилишда, ташқи қиёфаси, тили, эътиқодлари, урф-одатлари ва диний қарашлари бир-биридан фарқ қиладиган кишилар билан ҳамкор ва ҳамжиҳатликка тайёрликда намоён бўлади.

Декларация қабул этилган пайтдан бошлаб ҳар йили 16 ноябр Халқаро толерантлик куни сифатида нишонлана бошланди, шу кун доирасида бутун дунёда сабр-тоқат ва ҳамжиҳатлик ғояларини оммалаштиришга қаратилган тадбирлар ўтказилади.

Кейинчалик мазкур ғояларни ривожлантириш мақсадида “Уруш ва зўравонлик маданиятига қарши тинчлик маданияти ва цивилизациялар ўртасида мулоқот учун” мавзуидаги халқаро анжуман (Кишинёв, 1998 йил) ўтказилди, “Маданиятлар мулоқоти учун, тинчлик ва сабр-тоқат учун” Тбилиси Халқаро Маркази, можароларни олдини олувчи Марказий Осиё Маркази (Қирғизистон), толерантлик муаммолари бўйича махсус минтақавий тармоқлар тузилди, шу соҳада ишловчи ёш олимлар

учун стипендиялар ажратилди ва бошқа бир қатор тадбирлар амалга оширилди.

Тинчликни сақлаш, толерантликни ривожлантириш йўли ҳозир ҳам давом эттирилмоқда. БМТ Бош Ассамблеяси тинчлик, шунчаки можароларнинг йўқлиги эмас, балки барчанинг кенг иштирокига асосланган ижобий жўшқин жараён эканлигини, бу жараёнда ҳамжиҳатлик ва ҳамкорлик руҳидаги мулоқот рағбатлантирилиши ва можаролар бартараф этилишини тан олиб, совуқ уруш тугаши тугайли тинчлик маданиятини мустаҳкамлаш имкониятлари кенгайганлигини таъкидлаб, дунёнинг турли жойларида зўравонлик ва можаролар давом этиб кенгайиб бораётганлиги муносабати билан чуқур ташвиш изҳор этиб, ҳар қандай шаклдаги камситиш ва тоқатсизликни тугатиш зарур деб ҳисоблаб, 2000 йилни “Халқаро тинчлик маданияти йили”, 2000-2010 йиллар ўртасидаги даврни эса ер курраси болаларини манфаатларини кўзловчи “Тинчлик ва зўравонликдан холи маданият” Халқаро ўн йиллиги деб эълон қилди.

Турли шаклларда намоён бўлаётган дунёқараш экстремизм тинчлик ва зўравонсизлик маданияти йўлидаги катта тўсиқ эканини яна бир эсга олайлик. Бу иллатни тугатмай туриб, тинчлик маданияти олий мақсадларига эришиб бўлмайди. Толерантлик тамойили ирқий, этник, диний ва бошқа ҳар қандай салбий ғоялардан халос бўлган атоқли мутафаккирлар, файласуфлар, диний арбоблар ёки айрим шахслар учунгина олий мақсад бўлиб қолмай, инсоният учун ахлоқ ва феъл-атвор нормаси бўлиб қолиши керак. Мазкур фикр толерантликни жадал шакллантириш ижтимоий портлашлар хавфини камайтириш, фуқаролик жамиятини барпо этиш соҳасидаги сиёсатнинг услубий асосларини такомиллаштириш ва ривожлантириш учун экстремизмга қарши кураш учун таъсирчан чоралар ва воситаларни ишлаб чиқиш бениҳоя муҳимлигини тасдиқлаб турибди.

Толерантлик тинчлик маданияти муаммоларини фуқаролик жамиятини қарор топтириш жараёни билан боғлайди, ҳозир бу иш ғоядан, сиёсий-фалсафий назариядан жаҳоншумул воқеликка айланмоқда. Бу назария универсал назария бўлиб қолиши ва турли маданиятларнинг равнақи ҳамда тараққиётига йўл очиши мумкин. Ҳозирги замон илм-фанида, кўпгина социологик ва сиёсатшунослик назарияларида жамиятнинг толерантлик савияси ва даражаси унинг маънавий, ижтимоий, сиёсий давлат тарзидаги ривожланишида етакчи, баъзан эса бош мезонлардан бири,

фуқаролик жамиятини шакллантиришни энг муҳим шароити деб қаралмоқда¹.

Толерантлик—экстремизмнинг олдини олишга хизмат қилувчи тинчлик маданиятини тарбиялаш жараёнининг натижасидир. Ўзбекистоннинг ҳозирги шароитида тинчлик маданияти унинг универсал қадриятлари орқали толерантликка амалий равишда эришиш мумкин.

БМТ Бош Ассамблеяси қабул қилган “Тинчлик маданияти тўғрисида декларация”да² таъкидланишича, тинчлик маданияти қадрият қоидалари, дунёқарашлар, анъаналар, феъл-атвор тоифалари ва ҳаёт тарзларининг йиғиндисидир. Улар маориф, мулоқот ва ҳамкорлик воситаси билан ҳаётга ҳурмат, зўравонликни тугатиш, зўравонлик қилмасликни рағбатлантириш ва зўравонликдан амалда воз кечишга; давлатларнинг суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва сиёсий мустақиллигини тўла-тўқис ҳурмат қилишга, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низоми ва халқаро ҳуқуққа биноан ҳар қандай давлатнинг ички ҳуқуқшунослигига мансуб бўлган масалаларига аралашмаслик қоидасига; инсоннинг барча ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини тўла-тўқис ҳурмат қилиш ҳамда рағбатлантиришга; можароларни тинч йўл билан бартараф этишга содиқликка; тараққиёт ва атроф-муҳит соҳасида ҳозирги ва келажак авлодларнинг эҳтиёжларини қондириш йўлидаги куч-ғайратларига; ривожланиш ҳуқуқини ҳурмат қилиш ва рағбатлантиришга, аёллар билан эркакларнинг тенг ҳуқуқлари ва имкониятларини ҳурмат қилиб рағбатлантиришга; ҳар бир кишининг ўз фикри ва эътиқодларини ифода этиш ва ахборот эркинлиги ҳуқуқларини рағбатлантиришга; жамиятнинг барча поғоналарида ва халқлар ўртасида эркинлик, адолат, демократия, сабр-тоқат, бирдамлик, ҳамкорлик, хилма-хиллик, маданий ўзига хослик, мулоқот ва ҳамжиҳатлик тамойилларига содиқликка асосланади.

Бу ўринда бошқа инсоний қадриятларга содиқлик билан бир

¹ Фуқаролик жамияти — жамиятнинг шундай бир тоифасидирки, унда одамларнинг хоҳиш-истаги бемалол изҳор этилиши мавжуд бўлади ва доимо кенгайиб боради, уларнинг фаолиятига давлатнинг аралашув ҳуқуқи чекланган ва аниқ белгилаб қўйилган бўлади. Бу жамият хусусий кишилар, уларнинг ихтиёрий уюшмалари ва институтлари (шу жумладан, оила, мактаб, ибодатхона, оммавий ахборот воситалари, ишлаб чиқариш, ижодий ва хунармандчилик бирлашмалари, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлари) мажмуасидан иборат бўлади, уларнинг ўзаро ҳамкорлиги фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинади, улар сиёсий давлатнинг ўзига қарам бўлмайди // (Мельник В.А. Современный словарь по политологии. — Минск, 2004. 81-бет).

² Тинчлик маданияти соҳасидаги Декларация ва ҳаракат дастури 1991 йилда Бирлашган Миллатлар Бош ассамблеясининг 53-сессиясида қабул қилинган.

қаторда толерантликка содиқлик тинчлик маданиятини барпо этишининг зарур шартини деб, маданий хилма-хилликнинг олий мақсади деб, “шафқатсиз рақобатни умумий қадриятлар ва идеалларга асосланган ҳамкорликка” айлантиришининг калити деб қаралади (1, 2-моддалар).

Тинчлик маданияти соҳасидаги ҳаракат дастурида ҳам ҳамжиҳатлик, сабр-тоқат ва бирдамликка кўмаклашиш тадбирлари кўзда тутилган.

Бу тадбирлар сабр-тоқатга бағишланган БМТ йили (1995 йил) муносабати билан Сабр-тоқат тамойиллари декларациясини ва шундан кейинги фаолият режасини амалга оширишни; мазкур Йил орасида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти кўмагида цивилизациялар ўртасида мулоқот тадбирларини ўтказишни (2001 йил); низоларни бартараф этишининг маҳаллий ва туб аҳоли қўлайдиган усуллари ва анъанавий тамойилларини ўрганиш ва тегишли сабоқ олишни; аҳолининг турли гуруҳларига нисбатан сабр-тоқатни тушунтириш ва бирдамликни мустаҳкамлашга қаратилган тадбирларни қўллаб-қувватлашни; дунёдаги туб жой халқлари Халқаро ўн йиллиги мақсадларига эришиш соҳасидаги ишларни қўллаб-қувватлашни; қочоқлар ва кўчирилган шахсларга нисбатан сабр-тоқатни ошириш тадбирларини амалга оширишни ҳамда уларнинг ўз юртларига ихтиёрий қайтиш ва ижтимоий интеграциялашуви вазифаларини ҳисобга олиб, улар билан бирдамликни мустаҳкамлашни, мигрантларга нисбатан сабр-тоқатни оширишга ва улар билан ҳамкорликни мустаҳкамлашга қаратилган тадбирларни қўллаб-қувватлашни; барча халқлар ўртасида, жумладан, янги технологиялардан етарлича фойдаланиш ва ахборотни оммалаштириш туфайли ҳамжиҳатликни чуқурлаштириш, сабр-тоқатни ошириш ва ҳамкорликни кенгайтиришни тарғиб қилишни; халқлар ўртасида, шунингдек мамлакатларда ва мамлакатлар ўртасида ҳамжиҳатликни чуқурлаштиришга, сабр-тоқатни оширишга, ҳамкорликни мустаҳкамлаш ва кенгайтиришга қаратилган тадбирларни қўллаб-қувватлашни ўз ичига олади.

Кейинги вақтда нашр этилган адабиётларда қайд этилишича, халқаро ҳамжамият эндиликда янги умумий ахлоқ-одоб мажмуаси бўлиб қоладиган, одамлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлашга кўмаклаша оладиган жаҳоншумул қадриятлар тизимини ишлаб чиқишга ҳаракат қилмоқда. Бу соҳадаги сиёсий, маданий хилма-хиллик ҳосил қиладиган воқелик ва имкониятларни самаралироқ

ҳисобга олиш йўли билан этнослараро жамиятни жипслаштиришга қаратилмоғи лозим. Хилма-хил маданиятга мансуб гуруҳларни ижтимоий демократик интеграциялашнинг асоси деб, инсонпарвар ва маданий хилма-хиллик қадриятларини ривожлантиришнинг негизи деб тан олишга асосланган инсоният салоҳиятини ривожланти-ришнинг янги стратегиялари зарур. Бу ўринда гап этносларнинг маданий тафовутларига ҳар қачонгидан ҳам юксак даражада сабр-тоқат билан қарашга эришиш ҳақида ва тегишли қадрият дастуруламаларини шакллантириш тўғрисида бормоқда¹.

Ҳозирги вақтда бу масалага ёндашув бирмунча ўзгариб бораётганлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Эндиликда нотолерантликка қарши курашга асосий эътибор қаратилмоқда. Яъни, агар илгари толерантлик рағбатлантирилган бўлса, энди нотолерантликка қарши кураш олиб борилмоқда. БМТнинг ирқчиликка қарши 2001 йилда Дурбанда ўтказилган жаҳон конференциясидан кейин ана шундай йўл танланди. Бу анжуман мазкур соҳада ЮНЕСКО учун махсус тавсиялар ишлаб чиқди, Инсон ҳуқуқлари бошқармасида янги бўлим тузилди. Бошқарманинг ўзи Инсон ҳуқуқлари ва камситишга қарши кураш бошқармаси деб аталадиган бўлди. Янги минг йилликнинг биринчи йили 2001 йил бутун куч-ғайратни ирқчиликка, ирқий камситишга, ксенофобия (ўзгалардан хавфсираш)га ва шулар билан боғлиқ бўлган тоқатсизликка қарши курашга сафарбар этиш халқаро йили ва цивилизациялар ўртасида Мулоқот йили деб эълон қилинди.

Юқорида таъкидланган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқадиган хулоса шуки, толерантлик, яъни бағрикенглик фуқаролик жамиятининг энг муҳим маънавий-ахлоқий тамойилидир. Мадомики шундай экан, фуқаролик жамиятида шунчаки бамайли хотир яшаб бўлмайди, ҳар бир шахсдан тоқатсизликни амалда бартараф этиш, бағрикенгликни яққол намойиш қилиш, ҳамкорлик қилишга интилиш талаб қилинади, бунга эришмоқ учун эса бир қатор вазифаларни ҳал қилиш зарур бўлади. Жумладан, мамлакатдаги ижтимоий вазиятни тадқиқ қилиш ва келгусида унинг қай тарафга ривожланишини прогнозлаш, таълимнинг барча босқичлари ва шакллари учун бағрикенгликка рағбатлантирувчи ўқув дастурлари тизимини ишлаб чиқиш, бағрикенглик феъл-атворини оммалаштириш ҳамда экстремизм, этнофобия ва

¹ Қаранг: Богатырева Т.Г. От культурного многообразия к культурному плюрализму // Культурное разнообразие, развитие и глобализация. По результатам дискуссии круглого стола 21 мая 2003 г. — М., 2003.

ксенофобиянинг ҳар хил турларига қаршилик кўрсатишнинг самарали ижтимоий-маданий технологияларини яратиш, этнослараро ва конфессиялараро мулоқот самарадорлигини ошириш чораларини кўриш талаб қилинади.

Глобллашиб бораётган дунё ғоят хилма-хил этно-маданий ҳамжамият бўлиб, унда ҳар бир этноснинг маданияти ноёб ва тарихий характерга эгадир. Бу маданият авлоддан авлодга ўтиб давом этаверади. Айни вақтда у янги тарихий жараёнлар таъсирида ривожланиб бораётган анъаналарни ўзига сингдирувчи жонли тимсолдир.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, глобллашув бир хил тусдаги ҳодиса эмас, у жаҳон халқлари турмуши ва маданиятини бир-бирига яқинлаштиришга кўмаклашади, бу ҳол ўз навбатида, ҳар бир халқнинг қаршилигига, ўз маданияти ноёблигини ҳимоя қилиш ва сақлаб қолишга интилишни юзага келтиради, бу эса баъзан можаролар ва урушларга олиб боради. Бунинг сабаби шуки, миллий маданиятлар ҳозирги кунда ҳам кўпчилик кишилар учун ҳаётий муҳим аҳамиятга эга бўлиб одамларнинг фикр-туйғулари бирлигини, у ёки бу жамиятга мансублигини билдирувчи асосий белгилардан бўлиб қолмоқда.

Этник бир хиллик (этниклик)нинг ўсиш тамойили¹ XX асрнинг 70-йиллари ўртасидан дунёнинг этник таркиби хилма-хил бўлган мамлакатларида ривожлана бошлади. Этник уйғониш ўз моҳиятига кўра ижобий ҳодиса ҳисобланади, чунки у этник маданиятларнинг хилма-хиллиги ва этник тажриба қадриятини таҳлил этади, бироқ этникликнинг ҳаддан ташқари ўсиши этноцентризм кучайишига олиб бориши мумкин², бу эса жамиятнинг маънавий онги пасайган шароитда ва тафаккурдаги “ўсмирлик синдроми”³ деб аталган ҳолат таъсирида салбий оқибатларга айланиб кетиш хавфини тундиради.

Этноцентризм тажовузкорона тус олиши ҳам мумкин, бу

¹ Этник бирхиллик (этниклик) деганда ўзи билан бир хилдаги этник гуруҳ билан бирлашувнинг эмоционал-когнитив жараёни, шунингдек ўз халқининг қадрияти, тарихи ва маданиятига, унинг маънавий олий мақсадлари ва манфаатларига, анъаналари, урф-одатлари, фольклори, тилига, этносининг яшаш ҳудуди ва давлатчилигига онгли муносабати тушунилади. (Қаранг: Стефаненко Т.Г., Шлягина Е.И., Епиколопов С.Н. Методы этнопсихологического исследования. М., 1993. 28, 29-бетлар).

² Сивсий энциклопедияда этноцентризм тушунчаси қуйидагича таърифланади: бошқа халқнинг ҳаёти эталон сифатида қабул қилинган ўз этносининг маданияти, анъаналари ва қадрият йўналишлари орқали идрок этилади. Этноцентризм тушунчасини У. Саммер 1906 йилда “Халқ урф-одатлари” ишида илмий таъмилга киритди // Политическая энциклопедия в двух томах. — М., 1999. Т.2. 652-бет.

³ Ўсмирлар тафаккури, руҳшунлиқнинг таъкидлашчи, максимализм, тоқатсизлик, сабаб-оқибат муносабатларини тушунишда тарихий ёндошмаслик билан ажралиб туради.

нарса этник можаро қатнашчиларининг мурасисизлигида яққол намоён бўлади. Айниқса ижтимоий тенгликлар даврида этноцентризм ғояларига берилиш анча кучаяди.

Одатда этнослараро толерантлик (бағрикенглик) пасайган, яъни этник гуруҳлар ўртасидаги зиддиятлар кучайган вазиятда ҳар қандай этник можаро бошланиши мумкин. Ҳозирги дунёнинг ҳамма жойларидаги этник можаролар ва кескинликлар уларнинг қатнашчилари ўртасида сабр-тоқатнинг йўқлигидан далолат беради.

Ана шундай шароитда миллий хавфсизликни таъминлаш масалалари яъни мамлакатнинг мустақил яшашини ва ундаги барқарорликни кўзда тутувчи чора-тадбирлар системаси давлатларнинг жиддий диққат-эътиборини ўзига тортади. Мазкур чора-тадбирлар орасида ирқий, этник, диний тоқатсизликнинг олдини олишга, этник бағрикенглик муҳитини ҳосил қилишга асосий эътибор берилади. Омманинг онгида бағрикенглик муҳитини вужудга келтириш ана шундай ижтимоий фикрни шакллантириш, миллий хавфсизликни таъминлаш фаолиятининг асосий йўналишларидан бири эканлиги ана шундан келиб чиқади.

XX асрнинг охирларида кўп миллатли Ўзбекистонда этник уйғониш жараёни жуда яққол намоён бўлди. Айниқса мамлакат мустақилликка эришгандан кейин, ижтимоий-сиёсий жараёнларда миллий омилнинг аҳамияти ўсиб, асосий миллатлар (ўзбеклар, қорақалпоқлар)дагина эмас, бу ерда яшовчи бошқа барча халқларнинг вакилларида ҳам ўз тарихига, анъанавий маданиятига қизиқиш кучайди. Бу ҳол объектив равишда миллатлараро, динлараро муносабат масалаларига эътиборни кучайтиришни, Республика ҳаётида бағрикенгликни ривожлантиришга кўмаклашувчи янги давлат стратегиясини ишлаб чиқишни талаб қилди.

Этник гуруҳларнинг фаолияти уларнинг бирлигини сақлаб қолишда катта аҳамиятга эга бўлмоқда. Этник хилма-хиллик ва маданий кўп хиллик мамлакатда жуда бой тараққиёт салоҳияти деб, фуқаролик жамиятини қарор топтиришнинг муҳим таркибий қисмидир. Миллатлараро ва динлараро ҳамжиҳатлик эса давлатнинг барқарорлиги ва сақлаб қолинишининг омили деб ҳисобланмоқда. Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ҳақли тарзда “Кўп миллатли давлатдаги этнослараро ва миллатлараро муносабатлар шундай таъсирчан омиллардан биридирки, шу омил асосида миллий хавфсизлик тушунчасининг ўзи шаклланади”, — дея таъкидлаган эди.

Кўп миллатли Ўзбекистонда яшаб турган барча халқлар томонидан ислоҳот жараёнлари кенг миқёсда қўллаб-қувватланган тақдирдагина фуқаролик жамиятини барпо этиш мумкин. Қадриятлари, дини ва сиёсий маслаклари турлича бўлган ижтимоий гуруҳларнинг ижобий ҳамкорлигига, экстремизм кўринишларининг бартараф этилишига аввало феъл-атвордаги бағрикенглик меъёрларини ва маданиятлараро ҳамжиҳатлик кўникмаларини ишлаб чиқиш йўли билангина эришиш мумкин. Можароли вазиятларнинг олдини олиш, бутун аҳолини бағрикенглик руҳида тарбиялаш, мамлакатда олиб борилаётган миллий-маданий сиёсатнинг асосий вазифалари бўлиб қолмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов этник, маданий, диний сабр-тоқат мустақиллик шароитида жамиятимизни маънавий юксалтириш манбаи эканлигини қайта-қайта таъкидлаган эди¹.

Айни вақтда онгдаги бағрикенглик, яъни толерантлик тамойиллари, Ўзбекистоннинг асрлар давомида таркиб топиб келаётган инсонпарварлик анъаналарига мос эканлигини таъкидлаб ўтмоқ керак.

Ўзбекистон Республикасида миллатлараро бағрикенглик муайян уйғунлик даражасига кўтарилганлиги жамиятдаги барқарорликни сақлаб қолишга кўмаклашмоқда. Онг ва феъл-атвордаги бағрикенглик, динлараро сабр-тоқат ва тинчликсеварлик ғоялари шаклланиб, мустаҳкамланиб бораётганлиги алоҳида муҳим аҳамиятга эга бўлган давлат вазифаси даражасига кўтарилди. Бағрикенглик миллий, диний ва сиёсий тоқатсизликка қарама-қарши ўлароқ мамлакатнинг улғувор маданий, тарихий ва маънавий қадриятларини қайта тиклаш ва мустаҳкамлашга хизмат қилиши лозим. Кишилар онгида танқидий тафаккур, фуқаролик фаоллиги, можароларни фош этиш ва ҳамкорлик кўникмаларини шакллантириш билан бирга бағрикенглик тарбияси замонавий демократик жамият фуқаросига хос фазилат бўлиб қолмоғи керак.

Шундай қилиб, мамлакатда бағрикенгликни шакллантириш ва экстремизмнинг олдини олиш соҳасидаги давлат тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш комплекс вазифа бўлиб, бу иш давлат ҳокимияти, жамоат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари, педагоглар, олимларнинг бир ёқадан бош чиқариб ҳамкорлик қилишларини талаб этади.

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафилятлари. — Т., 1998. 135-136-бетлар.

Хулоса тарзида шунни таъкидлаш лозимки, бутун инсоният учун ҳам, алоҳида шахс учун ҳам бағрикенглик, яъни толерантлик биринчи даражали аҳамиятга эгадир, миллатлараро муносабатлар соҳасида эса унинг аҳамияти беқиёсдир.

Иккинчи мавзу. Ўзбекистонда бағрикенгликнинг тарихий илдизлари

1. Қадимий империялар ва бағрикенглик.
2. Буюк Ипак йўли — минтақалараро алоқа манбаи.
3. Илк ўрта асрларда халқаро ва маданий алоқалар.
4. Ривожланган ва сўнги ўрта асрларда диний бағрикенглик.

Инсоний фазилат анъаналари қадимданоқ айнан Шарқ халқларига хос хусусият бўлиб, у ҳозирги давргача авлодлар томонидан сақланиб, давом этиб келмоқда. IX аср охири X асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган машҳур олим Абу Наср Фаробий ўзининг “Фозил одамлар шахри” китобида шундай деб ёзган эди: “ҳақиқий саодатга эришиш йўлида бир-бирига ёрдамлашиш учун одамларни бирлаштирувчи шаҳар фозиллар шахридир ва саодатга эришиш учун бир-бирига ёрдамлашиш мақсадида бирлашган кишилар жамияти — фозил жамиятдир. Яқин кишиси учун ва барча шаҳарлар яхши фазилатли бўлиши учун ҳеч нарсани аямайдиган халқ, миллат яхши фазилатли халқ, яхши фазилатли миллатдир”. Давлатимиз раҳбари И.А. Каримов олимнинг мазкур ғояси ва эзгулик ҳақидаги бошқа кўплаб ғояларни давом эттириб қуйидагиларни айтган эди: “Ўзбекистон халқининг кўпчилиги ўзининг шахсий манфаатларини эмас, балки ўз оиласи, қариндошлари, ёр-биродарлари ва қўшнилариининг соғлиги ҳамда фаровонлиги тўғрисида ғамхўрлик қилишни биринчи ўринга қўяди. Бу — инсоннинг энг олий маънавий фазилатидир. Бизнинг халқимиз ҳеч қачон ўзини бошқа халқлардан юқори қўйган эмас. Бошқа миллатларга, бошқа динларнинг намояндаларига муносиб ҳурмат, эҳтиром кўрсатиб келган.

Асрлар давомида шаклланиб келган яхши фазилат ва саҳоват, меҳмондўстлик ва меҳр-мурувват туйғулари ўзбек халқининг юксак маънавий хусусиятларидир. Бу хусусиятлар энг қийин тарихий синовлар вақтида ўзини намоён этди ва халқимиз бардамлигининг негизи бўлди”.

Халқимизнинг яхши фазилатларининг тарихий илдизларини ўрганишда “яхши фазилат” тушунчасининг луғавий маъносига эътибор бериш керак. Бу сўзнинг тарихий, фалсафий, сиёсий ва руҳий аҳамияти мавжуд. Илм-фанда кўпчилик ҳолларда “яхши фазилат” тушунчаси “бағрикенглик” (“толерантлик”) сўзининг

синоними сифатида ишлатилади ва турли тилларда сўзнинг ўзагини сақлаб қолган ҳолда талқин этилади. Шу билан бирга яхши фазилат — кўп қиррали, кенг миқёсли тушунча бўлиб, ўзаро ҳурмат, диққат-эътибор, саҳоват, меҳр-мурувват, ҳалоллик, ҳамнафаслик, қўшнилари ва яқин кишилари қайғусига ҳамдардлик, инсонпарварликда намоён бўлади. Яхши фазилат ҳайвонот дунёсига, табиатга муносабатда ҳам кўринади.

Яхши фазилатнинг тарихий илдизлари қадим ўтмишга бориб тақалишини таъкидлаб ўтмоқ керак. Улар мамлакатлар ва цивилизациялар ўртасидаги иқтисодий ва маданий муносабатлар билан, қадимий савдо, карвон алоқалари билан муайян ҳудуддаги аҳолининг турмуш шароити билан, ҳарбий-сиёсий вазиятларнинг хусусиятлари ва аҳоли миграцияси (тарихий кўчиши) билан боғлиқдир. Шу сабабли биз мазкур жараёнларга қисқача тўхталиб ўтамиз.

Дунё халқлари ва мамлакатлари ўзларининг тарихий-маданий ривожланиши жараёнида турли моддий ва маънавий бойликларни яратиб, ўзига хос цивилизацияларга асос солганлар. Цивилизацияларнинг бениҳоя хилма-хиллиги улар ривожланиш босқичларига бўлиниши, аввало, ижтимоий-иқтисодий муҳитнинг хусусиятлари билан, иқлим шароитлари, табиий-жуғрофий жойлашиш, хўжалик юритиш усуллари ва шу каби шарт-шароитлар билан боғлиқ эди. Биз ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи халқларнинг ва асосий машғулоти чорвачилик бўлган аҳолининг ҳудудлараро муносабатлари қандай вужудга келиб, ривожланганлиги мисолида ана шундай боғлиқликни кузатишимиз мумкин. Тарихдан маълумки, халқлар ўртасидаги хилма-хил муносабатлар, хўжалик юритишининг турли шакллари ва моддий-маънавий соҳанинг омиллари ғарбга нисбатан қадимий Шарқда анча эрта пайдо бўлиб, ривожлана бошлаган. Бунинг учун қадимги ва ўрта аср дунё тарихини эсга олишнинг ўзи кифоя қилади. Ана шу тарихдан маълумки, хўжалик юритишининг муайян шаклларини, кундалик турмушининг баъзи урф-одатлари, анъаналарини ғарб халқлари Шарқ халқларидан ўрганганлар.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, халқлар ўртасидаги доимий тарихий-маданий алоқалар жараёни ва меҳнат тақсимоти ишлаб чиқаришининг умумий ҳажмини ва қўшимча маҳсулотни кўпайтиришни таъминлаган, бу эса фикримизча эҳтиёжлар тизимини чигаллаштирган. Бу жараён ўз навбатида бора-бора синфларга бўлиниш ва халқлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий,

маданий-маиший ва тарихий-маданий муносабатларни ривожлантириш учун кенг имкониятлар яратди.

Ўтказилган тадқиқотлардан маълум бўлишича, Ўрта Осиё цивилизацияси Месопотамия маданияти ва Ҳиндистондаги Хараппа маданияти каби Шарқдаги ибтидоий цивилизациялар билан бевосита боғлиқ равишда шаклланди ва ривожланиб борди. Икки машҳур цивилизация оралиғида жойлашган Ўрта Осиё, Шарқ халқларини иқтисодий ва маданий жиҳатдан бир бутун қилиб бирлаштирди ва улар ўртасида турли муносабатларни ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Инсоният жамияти тараққиётининг барча давларида турли қабилалар, халқлар, этнослар ўртасидаги ўзаро иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар тотув қўшничилик, меҳр-мурувват ва саҳоват тамойилларига асосланган пайтларда гуркираб ривожланиб келганлигини таъкидламоқ керак.

Бизнинг диёримизда яшаган қадимий халқлар ҳам бу жараёндан четда қолмаганлар ва уларнинг меҳр-мурувват сифатлари қадим тарихга бориб тақалади. Инсоний фазилатларнинг тарихий илдиzlари, юқорида айтилганидек, маданий ва иқтисодий муносабатларнинг равнақи, қадимий йўлларнинг ривожланиши ва цивилизация марказларининг вужудга келиши билан бевосита боғлиқдир. Дастлабки тарихий-маданий ва иқтисодий муносабатларнинг вужудга келиши ҳамда ривожланиши хусусиятларини тадқиқ этиш жараёнида мазкур цивилизациянинг илк хусусиятлари сифатида ишлаб чиқариш ва маданият соҳасидаги ютуқлар кенг оммалашганлигига алоҳида эътибор бермоқ керак, халқлар эса алоқаларни кенгайтиришдан ва ўз ютуқларини бошқа марказларга оммалаштиришдан манфаатдор бўлганлар.

Ҳозирги тарихий-фалсафий, руҳшунослик (психология) адабиётида ва илмий-оммабон китобларда нисбий ривожланган жамият шаклини “цивилизация” деб аташ одат бўлган. Ана шу таърифга кўра, цивилизацияли жамият ижтимоий маданият тараққиётининг энг юксак намунаси (эталони) бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бу жамият бир вақтлар иқтисодий ривожланиш, ижтимоий тартиб ва қабул этилган сиёсий барқарорликнинг муайян даражасига эришмаган бошқа жамиятга қарама-қарши қўйилган эди. Цивилизациянинг биринчилиги ёки иккинчилигига қарамай, у умумий этник хусусиятлари билан бирлашган моддий маданиятни яратадиган ва муайян қадриятлар тизимига қараб иш тутадиган, деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланадиган, шаҳарлар

пайдо этадиган ижтимоий организмлар тарихий тараққиётнинг муайян босқичидир.

Цивилизациялар кўплаб омишлар таъсирида, кўпгина йўллар билан ривожланиши мумкин. Ўтган асрнинг охиридан бошлаб шу кунларгача олимлар Ўрта Осиё ҳудудида жез даври юзасидан тадқиқот ишлари олиб бормоқдалар. Ана шу тадқиқотлар натижасида жез даври маданияти муаммосига, унинг пайдо бўлиши, босқичларга бўлиниши ва хронологияси масалаларига аниқлик киритиш имконияти туғилди. Натижада қиёсий таҳлилга асосланиб қуйидаги хулосани чиқариш мумкин. Бу даврда Ўрта Осиё ҳудудидаги турли табиий-жуғрофий, экологик ва сиёсий шароитларда турлича тарихий-маданий воҳалар шаклланди. Улар ўртасида кўп томонлама ўзаро муносабатлар вужудга келиб ривожлана бошлади. Бу жараёнлар цивилизацияни ривожлантириш учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Тадқиқотларнинг натижаларига кўра, сўнгги жез даврига келиб, (милоддан аввалги II-I минг йиллик бошларида) Ўрта Осиё ҳудудида яшаган қабилалар маданияти ҳудудий жиҳатдан ривожланди, яъни бу даврда дашт қабилалари бепоён даштлар ва адирлар ҳудудига ёйилди. Уларнинг хўжалигида ўз навбатида чорвачилик устунлик қилар, деҳқончилик билан шуғулланувчи қабилалар эса тоғ ён бағирларида, воҳаларда шаҳарсозлик маданиятини эгаллаб олиб, шу тариқа дарёлар ва сойларнинг соҳилларида манзилгоҳлар вужудга келди.

Қадимги манбаларнинг далолат беришича, деҳқонлар билан чорвадорлар ўзларининг маданият ва хўжалик соҳасидаги ютуқларидан бир-бирларини баҳраманд қилганлар, бир-бирлари билан доимий алоқа қилиб турганлар. Иккала ҳудуд аҳолисининг доимий этник, иқтисодий ва тарихий-маданий муносабатлари кейинги даврда ўз натижаларини берди. Темир даврида жамият ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди: иккала ҳудуд соҳибларининг маданият ва хўжалик соҳасидаги фаолияти қўшни халқларнинг таъсирига қўл келади ва ўзи ҳам қўшниларнинг маданий ривожланишига таъсир ўтказди. Бу жараёнлар айрим ҳолатларда тинч йўл билан давом этди (қадимий йўллар, савдо-сотиқ ва бошқалар) айрим ҳолларда эса ҳарбий-сиёсий тўқнашувлар ҳам бўлиб турди (кўпчилик ҳолатларда кўчманчилар ўтроқ воҳаларга ҳужум қиладилар). Мазкур ўтроқ ва чорвачилик қабилаларнинг муносабатлари охир оқибатда жамиятнинг ривожланишини тезлаштиради. Жез ва темир даврларида

цивилизациялар тараққиётининг асосий белгилари аграр хўжалик ва ҳунармандчилик ютуқларида ўз ифодасини топади, бу даврга келиб сунъий суғориш йўлга қўйилади. Чорвачилик ва деҳқончилик хўжаликлари ривожланишнинг янги босқичига кўтарилди. Халқларнинг ижобий фазилатлари илдизлари қадимий-тарихий, маданий муносабатларда бошланганлигини тасдиқловчи мисоллар топар эканмиз, бу жараёнда муайян ҳудудлардаги маданиятларнинг ўзаро таъсирини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ керак. Ўрта Осиё жанубида ва уларнинг ҳудудий қўшниларида вужудга келган маҳаллий цивилизацияларнинг ўзаро таъсири айниқса муҳим бўлган.

Ўрта Осиё жанубида жойлашган Бақтрия (Балх) ва Марғиёна (Марв) ҳудудлари ўлкамиздаги қадимги цивилизация маконлари ҳисобланади. Уларнинг маданиятлари қандай пайдо бўлгани ҳақида кўплаб илмий тадқиқотлар амалга оширилган ва бу масала хусусида турлича нуқтаи қарашлар мавжуд. Кўпгина тадқиқотчилар бу цивилизацияларнинг бунёд бўлишини миграция жараёнлари билан боғлайдилар.

В. М. Массоннинг фикрича, Мурғоб дарёси ҳавзасида дастлабки қароргоҳнинг пайдо бўлиши, Шарқдан Копетдоғ этакларига маданиятнинг силжиб келиши билан боғлиқдир. Тадқиқотчининг таъкидлашича, Марғиёнадаги меъморчилик мажмуаси Олтинтепа қадимги маданиятига оиддир. Олим Эроннинг шимоли-шарқидан келган гуруҳлар маҳаллий аҳоли билан тил топишиб кетганлигини инкор қилмайди. Олимлардан И. Масимов билан А. Асқаров ҳам В. Массоннинг Копетдоғ этакларидан бошланган миграция жараёнлари Марғиёнага, сўнгра Бақтрияга ёйилганлиги тўғрисидаги фикрига қўшиладилар.

И. В. Сарияниди Жанубий Туркменистон қабилалари Мурғоб дарёси ҳавзасини ўзлаштирганлар деб ҳисобласа ҳам, Бақтрия-Марғиёнадаги археология мажмуасининг хусусиятлари жанубий Туркменистондаги Намозгоҳ V маданияти билан ўхшаш бўлмай, балки Эрондаги ўша давр маданиятига нисбий ўхшаш кетади, деб ҳисоблайди.

Ўтказилган тадқиқотларни қиёсий таҳлил этиш натижасида шундай хулосага келиш мумкин: Бақтрия ва Марғиёна маданиятларининг йўналишлари маҳаллий шароитда юзага келган ва маҳаллий цивилизациянинг маҳсули бўлган. Бу жараёнларда қўшни ҳудудларда вужудга келган маданий анъаналарнинг муайян таъсири бўлганлигини ва маҳаллий аҳоли ўша анъаналарни

ўзлаштириб, ўзига хос янги асосда ривожлантирганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур.

Чуст Фарғона водийсида энг яхши ўрганилган ва машҳур жойдир. Аҳоли орасида Буонамозор деб аталадиган бу қадимий қишлоқнинг вайроналари ҳозирги Чуст шаҳридан икки километр шимолда говасой соҳилида жойлашган. Бу жойни 1950 йилда М.Э. Воронец топган. Мазкур ёдгорлик аввалига В.И. Спришевский, сўнгра Ю.А. Заднепровский раҳбарлигидаги тадқиқотчилар гуруҳи томонидан ўрганилди. Қазималар натижасида топилган моддий маданият буюмлари бошқа ҳудудларда топилган буюмлардан анча фарқ қилганлиги сабабли бу маданият фанда “Чуст маданияти” номини олди.

Чуст маданияти шаклланган даврда бутун Ўрта Осиё ҳудудида муҳим ижтимоий-иқтисодий ва тарихий-маданий ўзгаришлар содир бўлган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу ўзгаришлар Энасой (Энисей) ва Урал дарёлари оралиғида яшаган аҳоли (Андроново маданияти) ҳамда Волга ва Дон дарёлари оралиғида яшаган кўчманчи чорвадор қабилаларнинг (Ягачбанда маданияти) келиши билан боғлиқдир.

Шимолдан келган бу қабилалар жез даврида Ўрта Осиёнинг маҳаллий аҳолиси билан аралашиб кетган. Айни шу даврда Ўрта Осиё шимолидаги аҳолининг бир қисми жанубга силжиб борган, шимолда қолган гуруҳлар эса дарёларнинг ҳавзаларини, тоғ ёнбағриларидаги сойлар ва булоқларнинг соҳилларини ўзлаштирганлар. Бу қабилалар деҳқончилик учун қулай бўлган ерларда суғорма деҳқончилик билан шуғулланишга ўтганлар. Шу тариқа милoddан аввалги иккинчи минг йилликнинг охирида ва биринчи минг йилликнинг бошларида Ўрта Осиёнинг шимоли ва шарқий ҳудудларида қадимий деҳқончилик марказлари шакллана бошлади.

Юқорида санаб ўтилган барча цивилизация марказлари ҳали тўла-тўқис ўрганиб чиқилмаган бўлишига қарамай, кўпчилик тадқиқотчилар улар ўртасида кенг кўламли тарихий-маданий алоқалар мавжуд бўлган ва бу алоқалар уларнинг ўзаро таъсирини таъминлаган, деб ҳисоблайдилар. Ўзаро алоқалар хусусида шунини айтиш керакки, Шумер-Элом анъаналари ўрта Шарқдаги тарихий цивилизацияларнинг ривожланиши учун асос бўлган. Бекатлардаги иморатларнинг маъмурий қурилиш тарихида, сопол буюмлардаги афсонавий манзараларда, хунармандлар ясаган баъзи буюмларда шунингдек, диний маросимларни ўтказишда маданиятларнинг

ўзаро таъсирини кўриш мумкин.

Бундан ташқари энеолит (мис) даври жез давридан бошлаб Ҳиндистон цивилизациясига ва ўрта Шарқ маданиятига кучли таъсир ўтказганлигини тадқиқотчилар тасдиқламоқдалар.

Жез давридан бошлаб ва сўнг маданий экстенсия вақтида урбанизациянинг ривожланиш миқёси Жануби-ғарбий Тожикистон ҳудудига ёйилган ва у Шимоли-шарқ томонга ёйила бошлаганда Дашт чорвадорлари маданиятига дуч келган. Бу ҳол минтақадаги этносларнинг сиёсий жараёнларини чигаллаштира бошлаган. Дашт ва ўтроқ жамоаларнинг чегарадош ҳудудларида мавжуд тарихий-маданий асослар маданиятларининг ўзаро таъсири кучайган.

Хулоса тарзида шуни таъкидлаш лозимки, милоддан аввалги 2 минг йилликнинг ўрталарида қадимий Бақтрия ҳудудига қуйидаги цивилизация турлари тўрт тарафга ёйила бошлаган: Сополли-дашли ўтроқ деҳқончилик маданияти (Сополли тепа, Жарқўтон, Дашли, Муллоли, Бўстон, Тандиркўл, Норақ), аралаш деҳқончилик маданияти (илк Гулхар, Гаркўл, Вахш, Мақони-Мор, Откўл, Жаркўл), Дашт маданияти (Андронов, Қўрғонтепа) ўтиш давридаги деҳқончилик ва чорвачилик маданияти (Тегузон, Кангуртут, Кўшсой).

Ўтказилган тадқиқот натижалари таҳлил этилганда, шу нарса маълум бўлдики, шимолдаги чорвадорлар билан жанубдаги деҳқонларнинг ўзаро муносабатлари жадал ривожланиши (аввалига иқтисодий-маданий алоқалар орқали, сўнгра бевосита экстенсия (ёйилиш) ва миграция (кўчиш) орқали милоддан аввалги 2-минг йилликда ўрта Шарқдаги тарихий-маданий жараёнларга сезиларли таъсир ўтказди ва мазкур ҳудудларда яшовчи жамоаларнинг тарихий тақдирини белгилашда муҳим роль ўйнади.

Жез даврида Ўрта Осиё ҳудудига ривожланиш даражаси турлича бўлган тарихий-маданий минтақалар мавжуд эди, уларнинг ҳарбий қуввати бир хил эмас эди. Икки этник маданий тизимлар (ўтроқ ва кўчманчи)нинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ҳар хил бўлганлиги сабабли улар ўртасидаги зиддиятлар тобора мураккаблашиб борди. Мазкур этник маданий тизимлардаги жўғрофий-сиёсий алоқалар ижтимоий-маданий муносабатлар билан баб-баравар ривожланиб борди. Натижада Ўрта Осиёнинг тарихий-маданий майдонида ижтимоий тизимларнинг қайта гуруҳланиш жараёнлари янада жадаллашди. Уларнинг баъзилари таназзулга учраб ҳалок бўлди, бошқалари қайта тиклана бошлади, учинчилари қоришиб кетиб, янги маданий негизда ривожлана бошлади.

Археологик тадқиқотлар натижасида мазкур мураккаб тарихий-маданий жараёнлар аввалига Намозгоҳ, Олтинтепа, Сополлитепа, Гомур, Мергар, Шаҳри Сўхта каби дастлабки шаҳарсимон марказлар ривожланган вақтда содир бўлганлиги аниқланди.

Ўзбекистонда цивилизациянинг шаклланиб ривожланишида, бағрикенглик анъаналарининг мустаҳкамланиб кучайишида, савдо-сотиқ ва алоқа йўлларининг аҳамияти катта бўлди. Қадимий йўллар муаммоларига оид тадқиқотлар XIX асрнинг иккинчи ярмидан шу кунгача давом этмоқда. Ана шу тадқиқотлар Ўзбекистон цивилизацияси бутун Шарқ цивилизацияси билан бевосита боғлиқ эканлигини узил-кесил тасдиқлаб берди.

Ўрта Осиё қадимий йўлларини ўрганиш учун кўпгина тадқиқотлар ўтказилди. Масалан XIX асрнинг охири ва ўтган асрнинг бошларида тадқиқотчилар ўрта аср муаллифларининг асарларидан Балхдан Кеш ва Самарқандгача бўлган қадимий ва бошқа йўналишлардаги йўлларни баён этилганини топдилар. Тадқиқот маълумотларининг кўрсатишича, айрим қадимий йўлларида ўрта асргача фойдаланиб келинган.

Ўлкамиз ҳудудида яшаган энг қадимий халқлар тўғрисида маълумот берувчи кўҳна ёзма манбаларда шу ҳудудларда истиқомат қилган аҳолининг иқтисодий ва маданий алоқалари тўғрисида етарлича тўлиқ маълумот баён этилмаган. Шу сабабли археология, этнография ва антропология соҳасидаги изланишларнинг маълумотлари ғоят аҳамиятлидир. Шу соҳадаги маълумотларни таҳлил этиш натижасида деҳқонлар ва чорвадорлар томонидан Ўрта Осиё ҳудудидаги ерларни ўзлаштириш соҳасидаги ўзига хос хусусиятлар ва қонуниятларни ўрганиш имконияти вужудга келди. Савдо-сотиқ, мол айирбошлаш ва маданий алоқаларда муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳудуддаги ўзаро муносабатлар, жумладан, қадимий йўллар ва йўналишлар тарихини ўрганиш ҳам ғоят аҳамиятлидир.

Тадқиқот натижаларидан маълум бўлишича, милoddан аввалги 4-3 минг йилликлардаёқ Ўрта Осиё ҳудуди қадимий Шарқда вужудга келган ва кўп ҳолларда айна шу ҳудудга хос бўлган савдо-сотиқ, мол айирбошлаш ва маданий муносабатлар тизимига кира бошлаган эди. Шу пайтда энг қадимий йўллар пайдо бўлиши натижасида шарқ халқлари ўртасида маданий ва иқтисодий муносабатлар, хусусан савдо-сотиқ ривожланганлиги кузатилади. Масалан, милoddан аввалги 4-3 минг йилликдаёқ Жанубий Туркманистон ҳудудида лойдан ясалган дастлабки гилдираклар,

милоддан аввалги 3-минг йиллик ўрталарига келиб, хўкиз қўшилган тўрт ғилдиракли аравалар пайдо бўлган. Дастлабки юк ташиш воситалари пайдо бўлиб ривожланиши ички ҳудудда қишлоқ хўжалик ва ҳунармандчилик маҳсулотини тақсимлаш жараёнини жадаллаштириш учун яхши шароит вужудга келтирганлигини бу эса қадимий йўлларда иқтисодий ва маданий муносабатлар самадорлигини оширишга кўмаклашганлигини таъкидлаб ўтмоқ керак.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, жез даврига келиб Ўрта Осиёдаги янги ерларнинг аҳоли томонидан ўзлаштирилиш жараёни жадал тус олди. Шу вақтда Ўрта Осиёда яшовчи кўндан-кўн қабила ва этник гуруҳлар қорақум ва қизилқумнинг ички қисмидан Помир ва Олойнинг юқори минтақаларидан ташқари бутун ҳудудни ўзлаштириб бўлган эдилар. Шу ҳудуддаги моддий маданият умумий тарзда олинганда икки гуруҳга — чорвачилик хўжалигига эга бўлган Андроново тарихий-маданий жамоаси (Ижтимоий зона)га ва деҳқончилик билан шуғулланувчи Намозгоҳ тарихий-маданий жамоаси (Жанубий зона)га бўлинар эди. Улар ўртасида ва уларга қўшни бўлган ҳудудлар билан қадимий йўллар орқали турли соҳаларда алоқа қилиб туришар эди. Бу алоқалар чорвадорлар билан ўтроқ аҳоли ўртасида савдо айирбошлаш муносабатларини тез ривожлантириш имкониятини яратди. Муайян ҳудудда тайёрланган маҳсулотнинг бошқа ҳудудда топиллиши ёки қадимий ҳудудлардан топилган хом-ашёлар шу фикрни исботлади.

Масалан, Андроново маданиятига хос бўлган идиш-товоқлар Марғиёна, Бақтрия, Сўғдиёна ҳудудларидан топилган, Хоразмда ясалган лой ва металл буюмлар кўпинча шимолий ҳудудлардаги қазишмаларда учраб туради. Замонбобо ва Хўжайли ёдгорликлари атрофида Бадахшон лажувардидан ясалган буюмлар топилган.

Ўрта Осиё ҳудуди қадим замонлардан қимматбаҳо тош ва металлларга бой бўлган, бу ерда топилган нодир тошлар бутун Шарқда маълум ва машҳур бўлган. Лажуварддан ясалган буюмларга талаб катта бўлган.

Юқорида таъкидланган фикр-мулоҳазалардан шундай хулосага келиш мумкин: Жез давридаёқ қадимий савдо-транзит (карвон) йўллари пайдо бўлган. Купгина тадқиқотчилар бу йўлни “Лажувард йўли” деб ҳам атайдилар. Ўша даврда Ўрта Осиёнинг савдо йўлларидан бири Бақтрия ва Марғиёнани қадимий Хоразм, Сўғдиёна, Марказий Қозоғистон ва ўрол билан боғлаган. Бадахшон лажуварди милоддан аввалги 3-минг йилликда Месопотамияда

айниқса шухрат қозонган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, жез даврида Бадахшондан жануби-шарқ томонга бориладиган яна бир йўл Ўрта Осиёнинг қадимий халқларини ҳозирги Афғонистон орқали Месопотамиянинг йирик марказлари — Ур, Урук, Киш, Лагаш шаҳарлари билан боғлаган. Жез давридаги учинчи йўл Ўрта Осиё жанубидаги Бақтрия ва Марғиёнани Ҳиндистон ва Эроннинг маданий марказлари билан туташтирган. Милоддан аввалги 2-минг йилликка келиб, Фарғона ва Чоч ҳудудлари билан қадимги Шарқ ўлкалари ўртасида ўзаро муносабатлар бошланган. Тадқиқотлар натижаларига кўра, шу даврда Месопотамия шаҳарларидан бошланган савдо йўллари Жанубий Туркменистон орқали Бақтрия ва Сўғдиёнага, сўнгра Фарғонага олиб борган. Бу йўлнинг бир тармоғи Фарғонадан ғарбга, ҳозирги Қозоғистон чўллари орқали Уралга ва Волга бўйларига борган. Бошқа бир тармоғи эса Фарғонадан Шарққа, Шингжонга (Шарқий Туркистон), Шимолий Хитойгача чўзилган.

Милоддан аввалги 3-минг йилликка келиб Ўрта Осиё ҳудудлари Месопотамия, Ҳиндистон, Эрон каби юқори цивилизацияли мамлакатлар билан ҳам ўзаро муносабатлар ўрнатган эди. Зарафшоннинг юқори оқимида жойлашган Саразм қадимги маданият ёдгорликларида ҳинд цивилизацияси ашёларига ўхшаш буюмлар: чиғаноқ тошдан ясалган безаклар, сопол идиш намуналари топилган. Шу ўхшашликларга қараб, иккала ҳудуд ўртасида ўзаро муносабатлар мавжуд бўлганлигини қайд этиш мумкин. Шуни аниқ айтиш керакки, милоддан аввалги 2-3-минг йилликларда Ўрта Осиё жанубида яшаган аҳоли Месопотамия ва Эрон халқлари билан, марказий ҳудудларнинг аҳолиси эса, асосан, Ҳиндистон билан бевосита алоқада бўлган. 2-минг йиллик ўрталарида ички ва ташқи савдо билан шуғулланган Месопотамия савдогарлари учун Месопотамия ва қўшни давлатлар бўйича йўл кўрсаткич-хариталар бўлганлиги тўғрисида маълумотлар борлигини таъкидлаш даркор.

Халқимиз бағрикенглик анъаналарининг ёйилиши ва ривожланишида бевосита иқтисодий ва маданий алоқалар ҳамда қадимий йўлларнинг аҳамияти катталигига алоҳида эътиборни қаратиш лозим. Шу билан бирга қадим замонларда рўй берган миграция (халқларнинг кўчиши) жараёнлари ҳам бағрикенгликнинг муҳим тарихий илдизлардан бири бўлганлигини қайд этиш мақсадга мувофиқ бўларди.

Халқлар кўчишининг маҳаллий маданиятга таъсири ҳақида

кейинги йилларда муайян тадқиқотлар ўтказилди. Баъзи олимлар Ўзбекистон жанубидаги (Бўстонсой) қадимий аҳолининг ўртача умри узунлиги ва антропологик қиёфасини жез даврида Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудида яшаган аҳолининг ана шундай кўрсаткичлари билан таққослаб, улар ўртасида унчалик тафовут йўқ, деган хулосага келдилар.

Шу даврда ўрта денгиз ирқий қиёфасига ва ўз моддий маданиятига эга бўлган халқлар миграция жараёнлари таъсирида маҳаллий аҳолига яқинлашганлар. Ўзбекистон ҳудуди (Чуст, Далварзин, Сополли, Жарқўтон, Муллали)даги жез даври ёдгорликлари ва жануби-ғарбий Тожикистон (Шерсой, Маканимар), Жанубий Туркменистон (Олтинтепа, Намозгоҳ), шимолий Афғонистон ва шимолий Эрон маданият ёдгорликлари айнан шундан далолат беради. 2-минг йилликнинг охири ва 1-минг йилликнинг бошларидаги миграция жараёнлари кучайиши натижасида Ўрта Осиёнинг катта ҳудудида ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар содир бўлди. Шу даврда шимолдан келган кўчманчи Андроново маданияти қабилалари маҳаллий аҳоли билан қўшилиб кета бошлаб, деҳқончилик билан шуғулланиш учун қулай ерларга жойлашдилар ҳамда ўтроқ ҳаёт тарзига ўта бошладилар.

Сўнги маданий экспансия давом эта бориб, иқтисодий ва маданий ривожланиш доираси шимоли-шарқий тарафга — ҳозирги жануби-ғарбий Тожикистон ҳудудига ёйилади ва дашт чорвадорлари маданиятига дуч келади. Шу пайтдан эътиборан дашт ва ўтроқ жамоаларнинг чегара ҳудудларидаги ўзаро маданий таъсир минтақада тарихий-маданий асосда содир бўлаётган этно-сиёсий жараёнларни янада кўпроқ чигаллаштириб юборади.

Бу даврда деҳқончилик ва чорвачилик маданиятларининг бирлашуви хўжаликни нисбатан самарали юритишнинг муҳим асоси бўлди. Металл қазиб олиш ва уни қайта ишлашда кулолчилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ҳам юқори натижаларга эришилди. Жез даври ҳунармандлари фаолиятида технологик ўзгаришлар туфайли маҳсулот сифати яхшиланди, шубҳасиз бу ҳол ҳам ички, ҳам ташқи омишлар билан бевосита боғлиқ эди.

Милоддан аввалги 2-минг йилликда жанубдаги деҳқонлар билан шимолий чорвадорларнинг (аввалига алоқа орқали, сўнгра бевосита экспансия ва миграция, яъни ёйилиш ва кўчиш орқали) фаол ўзаро муносабатлари Ўрта Осиёдаги тарихий-маданий жараёнларга сезиларли таъсир ўтказди ва мазкур ҳудуд аҳолисининг тарихий тақдирида, шунингдек бағрикенглик анъаналари

ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Бағрикенгликнинг тарихий илдиэлари қадимий халқлар ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий соҳадаги бунёдкорлик фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир. Бу муҳим фикрни қуйидагича талқин этиш мумкин: **биринчидан**, бу вақтда меҳнат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар ўз табиий жойлашувига биноан синфларга бўлина бошлади. Археологлар ўтказган тадқиқот натижалари Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг жанубий ва шимолий ҳудудларини ажратиб (жанубдаги халқлар деҳқончилик билан шимолдаги халқлар чорвачилик билан шуғулланган), бағрикенглик анъаналарига алоқадор фактларни қиёслаш имконини беради; **иккинчидан**, эрта деҳқончиликни ва ишлаб чиқариш иқтисодиётига ўтган деҳқон жамоалари кўпайганлиги демографик вазиятга таъсир қилди. Бу ҳол қадимий маданият соҳиблари бўлган синфларнинг кўчишига ва хўжалик юритиш тизимининг ўзгаришига туртки бўлди. Мазкур омиллар бағрикенглик анъаналарининг кенг миқёсда ёйилишига асос бўлди; **учинчидан**, ўлкамиз ҳозирги халқларининг шаклланиши мураккаб этно-маданий шароитда содир бўлди. Ўрта Осиё ҳудудида рўй берган жараёнларда қадимги тарихда бошланган маҳаллий урф-одат ва анъаналар устун даражада бўлди; **тўртинчидан**, айти мана шу қадимий аҳоли дастлабки урбанистик маданиятнинг ривожланиш жараёнида илк давлатчилик асосларини яратди ва ўлкамиз ҳудудидagi ижтимоий-иқтисодий ривожланишига раҳбарлик қилди. Айти шу маданият намоёндалари дастлабки деҳқон манзиллари ва биринчи шаҳарларни барпо этдилар.

Ўрта Осиё ҳудудидa милoddан аввалги 2-минг йилликнинг охири ва милoddан аввалги 1-минг йиллик бошларида содир бўлган воқеалар бу ўлкадаги муайян тарихий-маданий жараёнлар нақадар мураккаб кечганлигидан далолат беради. Шимолий чорвадорларнинг маданияти (бу маданиятни шартли равишда Андроново маданияти деб атаёмиз) ўз вақтида бутун Қозоғистон ҳудудини қамраб олиб, ғарбда Волга дарёси ортидаги даштларгача, Шарқда эса Мунусинс ҳавзасигача тарқалган эди. Ўша пайтдаги чорвадорларнинг ўтроқ аҳоли билан маданий ва иқтисодий муносабатлари изларини мазкур давр кўпгина қалъаларида ҳам кўриш мумкин. Бу жойларда жез ва сополдан ясалган кўпгина буюмлар, меҳнат қуроллари ва ҳарбий қуроллари, шунингдек санъат асарлари топилган. Бу ёдгорликлар ўз навбатида қадимийлиги жиҳатидан Олд Осиёдан кейинги ўринда туриши алоҳида эътиборга сазовор ҳолдир.

Антропологик тадқиқотларининг натижаларидан кўринадики,

сўнги жез даврида ва темир даври бошларида Ўрта Осиёнинг катта ҳудудида европеоид ирқи намоёндалари тарқалган.

Кейинги йилларда Ўзбекистон, Туркменистон, Шимолий Афғонистон, Жанубий Тожикистон ва шимоли-шарқий Эрон ҳудудларидаги қабристонлардан, қалъа иншоотлари қолдиқларидан топилган буюмлар ҳам айнан шу фактни тасдиқламоқда. Дафн этилганларни антропологик нуқтаи назаридан қиёсий ўрганиш бунинг учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Олимлар археологик ва антропологик тадқиқотлар натижаларини таҳлил этиш асосида қуйидаги хулосага келдилар: жез даврига келиб Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида тарқалган ирқ вакилларининг юзлари чўзиқ ва бўйлари баланд бўлган. Шимолий дашт ва чўл ҳудудларида яшаган қабилаларнинг жануб аҳолисидан фарқи шу бўлганки, уларнинг бошлари юмалоқ, юзлари эса унчалик кенг ва чўзиқ бўлмаган.

Фанда жанубий қиёфага эга бўлган кишилар “ўрта денгиз ирқи вакиллари” деб аталади. Улар Олд Осиё, Месопотамия, Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларнинг катта жуғрофий маконларида яшаганлар. Шимолий тоифага мансуб юзли кишилар жанубий Сибирдан Қозоғистонгача, Ўрта Осиёнинг шимолий қисмидан то Урал ва Волга бўйларигача бўлган ҳудудларда тарқалганлар.

Проф.А. Сағдуллаевнинг тадқиқотларига кўра, Жез даврида Ўрта Осиё ҳудудида қадимий жанубий тоифа вакилларининг шимолликлар билан қоришиш жараёни бошланади. Айни шу даврда ўлкамиз ҳудудида яшаган жез даври қабилалари қадимги халқ элатларига асос солдилар. Бу давр ўлкамиз ҳудудида юз берган мураккаб этно-маданий жараёнлар билан ҳарактерланади. Жумладан, жанубий ҳудудларнинг ҳосилдор воҳалари ўтроқ деҳқонлар томонидан ўзлаштирилар, шимолий вилоятларда эса кўчманчи чорвадорлар билан ўтроқ аҳолининг чамбарчас ўзаро алоқалари асосида ижтимоий-иқтисодий ва маданий-этник муносабатлар фаоллашиб борар эди. Ана шу муносабатларнинг ривожланиши натижасида бағрикенглик анъаналари шакллана борди.

Милoddан аввалги 2-минг йиллик ўрталаридан Ўрта Осиё ҳудудига шимоли-шарқдан чорвадор кўчманчи янги этник гуруҳлар кўчиб кела бошлади. Уларнинг маданияти маҳаллий цивилизациядан бирмунча фарқ қилар эди. Бу гуруҳларнинг маданият ёдгорликлари (Тозабоғаёб) кейинчалик Зарафшон дарёсининг қуйи ҳавзаси

худудида топиллиб ўрганилмоқда. Тошкент воҳасида, Фарғона водийсида, Шимолий Бақтриянинг тоғли ва тоғ олди ҳудудларида ҳам айни шу этносларнинг излари аниқланди. Катта ҳудудларда, жумладан, Қозоғистон чўлларида, Олтой, Жанубий Сибир ерларида, Урал олди ҳудудларида яшаган этник гуруҳлар алоҳида маданият (Андроново маданиятини) яратдилар. Археологик ва антропологик тадқиқотлари натижасида ана шу икки цивилизация намоёндаларининг этно-маданий алоқалари ва ўхшаш жиҳатлари аниқланди.

Қадимги аҳолининг бунёдкорлик фаолияти минтақаларнинг ҳар томонлама ривожланиши, жумладан манзилгоҳлар ва шаҳарлар пайдо бўлишида жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Биобарин, қадимий шаҳар аҳолисининг сони ва бу шаҳарлар жойлашган ерни аниқлаш жуда мароқли ва баҳсли масаладир. Агар ҳозирги вақтда ўрта асрлар, мустамлакачилик даври, совет даври ва мустақиллик даври шаҳарлари аҳолисининг сони тўғрисида муайян тадқиқотлар ўтказилган ва аниқ натижалар олинган бўлса, қадимги шаҳарлар аҳолисининг сонини аниқлаш вазибалари етарлича ўрганилмаган. Қадимги шаҳарлар аҳолисининг сони тўғрисидаги дастлабки маълумотлар хорижий олимларнинг тадқиқотлари натижасида аниқланди. Жумладан, Г. Чаед шаҳарсозликнинг асосий белгилари ҳақида гапириб, беш минг ва ундан кўпроқ киши яшаган манзилгоҳларни шаҳар деб ҳисоблашни таклиф қилди. Г. Франкфорт махсус тадқиқотлар натижасида Месопотамия қадимий шаҳарлари аҳолисининг зичлиги 1 гектарга 400 кишини ташкил қилар эди, деган хулосага келди. В.М. Массон мазкур қиёсий таҳлил хулосаларига таяниб, Кайнубадшоҳда (Тожикистон) тахминан 2000 киши, Зартепада (Ўзбекистон) тахминан 6.500 киши яшаган бўлиши мумкин, деган ғояни илгари сурди. Аммо, тадқиқотчи ўз ғоясини тўла-тўқис асослаб бермаган ва бу хусусдаги ўз шубҳасини айтган.

В.М. Массон ўзининг қадимий ва палеоэтниқ тадқиқотларига асослаиб Жайтун маданияти тарқалган вақтларда Копетдоғ этакларидаги текисликларда тахминан 3 минг киши яшаган, аҳоли зичлиги жуда сийрак даражада бўлган — 100 км²га 14 киши тўғри келган деган фикрни баён этади. Бошқа ёдгорликлардан фарқли ўлароқ Сополитена аҳолиси ҳақида муфассал маълумотлар бор. Манзилгоҳнинг катта қисмида маданий қатламлар йўқлиги сабабли, ҳисоб-китоб фақат қалъадаги маълумотлар асосида ўтказилган, сўнгра ундан олинган маълумотлардан бошқа

ҳудудларда фойдаланилган. Академик А.А.Асқаровнинг кўп йиллик тадқиқотлари натижаларига кўра Сополлитепа қалъасининг умумий майдони 6,724 м²ни ташкил этади. Қалъанинг биринчи босқичида 30 та кичик оила яшаган ва ҳар бир оиллага 224 м² майдон тўғри келган. Иккинчи босқичда 61 оила яшаган, ҳар бир оиллага 110 м² майдон тўғри келган, учинчи босқичда оилалар сони 47 та бўлган ва ҳар бир оиллага 143 м² майдон тўғри келган. Тадқиқот натижаларига кўра Сополлитепада шу даврда тахминан 1255-1506 киши яшаган.

Акад. Э.В.Ртвеладзе Далварзинтепа мудофаа деворларининг ички ҳудуди 17 гектардан иборат бўлган, ҳар бир гектарда 280 киши яшаган, умумий ҳисобга кўра қадимги шаҳарда 6 мингдан кўпроқ киши яшаган деб ҳисоблайди. Муаллиф шу усулда Шимолий Бақтриядаги кўпгина қадимги шаҳар ва манзилгоҳлар аҳолисининг сонини қуйидагича белгилайди: Зартена — салкам 3 минг киши, Хайитободтепа салкам 1500 киши; Талашгантепа II салкам 100 киши; Ялантўштепа салкам 3500 киши, Кампиртепа 800-900 киши; Хайрабодтепа салкам 500 киши, Бобойтепа 700 кишидан кўпроқ; Арпаоятепа салкам 300, Келинчактепа 70 дан кўпроқ, Ҳққўргон 140-150 киши.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, қадимги шаҳарларнинг аҳолиси тўғрисидаги маълумотлар жуда камлиги билан характерланади. Шунга қарамай, ана шу озгина маълумотларни умумлаштириш ва бу соҳадаги тадқиқотларни давом эттириш, дастлабки шаҳарлар аҳолиси тарихи тўғрисидаги тасаввуримизни кенгайтиради. Урта асрлар ва шундан кейинги даврлар шаҳарлари аҳолисининг сонига келганда, бу хусусда нисбатан кўпроқ маълумот бўлиб, бу алоҳида мавзу ҳисобланади.

Бир вақтлар қадимги ўлкамиз ҳудудида яшаган аҳолининг номи бизга маълум эмас Урта Осиё аҳолиси тўғрисидаги дастлабки маълумотлар Шарқий Юнон-Рим манбаларида тилга олинади.

Юнон тарихчиларининг маълумотларига кўра, Евросиё катта ҳудудида яшаган қабилалар “скифлар” деган умумий ном билан аталган. Геродот уларга юқори баҳо бериб, “бу халқ ўзининг қадимийлиги жиҳатидан Мисрликлардан қолишмайди” деб ёзган. Уша замондаги бошқа бир тарихчи — Плиний Урта Осиё ҳудудида яна 20 га яқин қабила мавжудлигини эслатади. Ёзма манбаларда скифларнинг икки йирик қабиласи: саклар ва массагетлар бўлганлиги ҳам қайд этилади.

Беҳистун китобларида саклар уч турга (хаумаварка,

тиграхауда, тийай-тара дарай)га бўлинади. Массажетлар тўғрисида ҳам турли фикрлар бор: улар маҳаллий чорвадор ва жанговор жангчи бўлганлар. Аммо, бу халқ ва қабилалар айнан қайси ирққа мансублиги ҳақида ёзма маълумотлар йўқ.

“Авесто”да ўлкамиз ҳудудида яшаган қадимий қабилалар ҳақида баъзи маълумотлар берилган. Шунга биноан, жамият аъзолари ўша пайтда 4 қисмга бўлинган, уларнинг биринчиси уй, оилавий жамият бўлиб “нмана” ёки “дмана”, иккинчи қариндошлик жамияти — “вис”, учинчи қабила — “занту”, тўртинчиси қабилалар иттифоқи — “дахро” деб аталган. Яштарнинг учинчи бобида бундай дейилган: “биз Митра худосига ибодат қиламиз, ҳеч ким унга ёлғон гапиришга ҳақи йўқ: агар уйда оила бошлиғи, уруғ оқсоқоли, қабила ва давлат бошлиғи ёлғончи бўлса — жаҳли чиққан Митра оилани, уруғни, давлатни ва унинг бошлиқларини йўқ қилиб ташлайди”.

“Авесто”да раҳбарият тизимига оид маълумотларга кўра вилоят “Дахю” деб, унинг бошлиғи эса “Дахюпати” деб аталган. Давлатни бошқарувчи киши “Кави” ёки “Састар” деб аталган.

Аммо бу манбада шаҳарлар ва қишлоқларнинг ҳокимлари ҳақида маълумот йўқ. “Авесто” қадимги жамиятни уч табақага бўлади. Бу табақалар — қоҳинлар, ҳарбийлар, чорвадорлар ва ҳунармандлардир. Шу манбадаги турли маълумотларга қараб мулоҳаза юритганда қадимий шаҳарларда заргарлик, кулолчилик, тўқувчилик ва темирчилик касблари ривожланган.

Археологик маълумотлар ва ёзма манбаларни қиёсий таҳлил этиш асосида таъкидлаш мумкинки, Ўзбекистон қадимги тарихининг жуда катта даври ҳусусида ёзма ҳужжатлар йўқ. Бу давр фақат археологик ва антропологик маълумотлар асосидагина ўрганилади.

Қадимги Шарқ (Ҳиндистон, Оссурия ва Эрон) ёзма манбаларидан маълум бўлишича, милoddан аввалги I-минг йиллик ўрталари ва охирида Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон тарихи ҳинд-эрон қабилаларининг тарқалиши билан боғлиқдир. Ҳинд-Эрон қабилалари аввалига Волга, ўрол ва Жанубий Сибир оралиғидаги бепоён ҳудудда яшадилар. Ўрта Осиё ҳудудидаги аҳолининг жойлашуви, эҳтимол милoddан аввалги IX-VIII асрларда этник гуруҳларнинг бўлиниши билан боғлиқ бўлган. Шунини айтиш керакки, Эроннинг Аҳамонийлар сулоласи шоҳларининг милoddан аввалги VI асрда Ўзбекистон ерларига юриши вақтида бу халқларнинг бўлиниши тўла-тўқис тугалланган эди. Турли

халқларнинг ҳудудий жойланиш чегаралари, вилоятларнинг маъмурий чегаралари ва дастлабки шаҳарлар Аҳамонийлар келишидан анча аввал пайдо бўлган эди.

Ўзбекистон ҳудудида яшаган уруғлар ва қабилаларнинг тарихи, маҳаллий аҳолининг бунёдкорлик фаолияти, бағрикенглик анъаналари ва маданияти минг йилликлар давомида изсиз йўқолган эмас. Бу маданият ва анъаналар дастлабки шаҳарлар маданияти илк давлатчилик тизимининг негизини ташкил этди. Қўшнилар билан муносабатларда бағрикенглик урф-одатлари катта роль ўйнади. Бизнинг ажодларимиз ҳисобланадиган ана шу қабилалар йирик бирлашмалар тузганликлари қадимий ёзма манбаларда қайд этилган. Мазкур манбаларнинг далолат беришича, милоддан аввалги VII-VI асрларда Ўзбекистоннинг деҳқончилик воҳаларида сўғдлар, бақтрияликлар ва хоразмийлар яшаганлар, улар яратган юксак шаҳар маданияти мустақкам асосга эга бўлиб қадимги Шарқ шаҳарсозлиги билан рақобат қила олган. Ўрта Осиё ва Қозоғистон тоғлари, даштлари ва чўлларида яшаган саклар ҳамда массагетлар асосан чорвачилик билан шуғулланганлар, ўтроқ аҳоли билан маданий ва иқтисодий муносабатларни ривожлантирганлар.

Ўлкамиз ҳудудида милоддан аввалги I-минг йилликнинг биринчи ярмида яшаган турли халқлар қадимги шарқий эроний тил ва лаҳжаларда гаплашганлар, уларнинг этник қиёфаси ва тиллари бир-бирига яқин бўлган. Шу сабабли сўғдлар, бақтрияликлар, хоразмийлар, саклар ва массагетлар қардош халқлар бўлиб, бир-бирларини яхши тушунганлар. Айниқса, деҳқонлар ва ўтроқ қабилаларнинг моддий ва маънавий маданияти, шаҳар тоифасидаги хўжалик ва маданияти ўхшаш даражада бўлган.

Учинчи мавзу. XX асрда Ўзбекистонда кўпмиллатлилигининг шаклланиши ва бағрикенглик

1. Истилочилар босқини ва ўлка ҳудудига халқларнинг кўчиб келиши.

2. Аҳоли рўйхатларига кўра Ўзбекистоннинг этнодемографик манзараси.

Ўзбекистоннинг кўп элат ва кўпмиллатлилиги илдизлари қадимги даврларга бориб тақалади. Ўлкамиз ҳудуди жаҳон цивилизациясининг энг қадимий марказларидан бири эканлиги илм-фан ҳулосаларига кўра тўлиқ ўз исботини топган.

Бу ердаги хилма-хил табиий шароит, қадимги инсон зоти тарқалишига имкон берган дарёларнинг водийлари ва тоғ ёнбағирларида жойлашган воҳаларда азалдан деҳқончилик қилиниб келган. Зардўштиларнинг муқаддас китоблари ва мадҳияларидан иборат бўлган “Авесто”, қадимги Эрон, Юнонистон, Хитой, Рим манбалари ва бошқа ёзма ёдгорликлар ўлканинг ўтроқ ва кўчманчи аҳолиси тўғрисидаги маълумотларни бизгача етказиб келган.

Ўлка халқлари ўзларининг кўп асрлик тарихи давомида бетакрор ва ўзига хос цивилизация намунасини яратганлар, шу орқали кўшни мамлакатларнинг ҳам тараққиётига фаол таъсир кўрсатганлар. Бу цивилизациянинг ютуқлари қадимги давр ва ўрта асрлардаги юқори маданиятли халқларнинг ютуқлари билан бир қаторда туради.

Марказий Осиёнинг юрагида жойлашган Ўзбекистоннинг жўғрофий-сиёсий мавқеи туфайли мамлакатимиз Шарқ сиёсий тарихининг марказида бўлиб келди, бу эса аҳолининг катта-катта гуруҳлари оммавий равишда кўчиб юришига, турли ирқ, қабила ва элатларнинг аралашиб кетишига олиб келди.

Ўлка ҳудудидаги халқларнинг маълум даврларда бир неча маротабалаб кўчишлари, вайронгарчилик келтирувчи шиддатли урушлар, турли ҳукмдорларнинг жангу-жадаллари — буларнинг барчаси демографик жараёнларда ўз аксини топди.

Асрлар давомида турли истилочилар: Кир II, македониялик Искандар, араб халифалиги, Чингизхон, Россия империяси юртимизга талончилик ва мустамлакачилик мақсадида юриш қилди. Амир Темурнинг давлат фаолияти даврида эса бошқа халқларнинг вакиллари бу ерда кўчиб кела бошлади.

Бу ерда шаҳарлар, қалъалар — босқинчиларнинг истеҳкомлари қад кўтарди, қадимий манзилгоҳлар ёнида кириб келган халқларнинг вакиллари яшайдиган ҳудудлар пайдо бўлди. Улар билан бирга бу ерга янги тил, дин ва маданий қадриятлар кириб келди. Халқларнинг ҳар бири бу ерга ўзига хос маданиятини ҳам олиб келди.

Ўлкамиз Буюк Ипак йўлида жойлашганлиги бу жараёнларда катта аҳамиятга эга бўлди. Минглаб километрга чўзилган бу йўл асрлар давомида ғарб билан Шарқни туташтирувчи кўприк вазифасини ўтади. У нафақат савдо йўлигина бўлиб қолмай, айна вақтда халқлар ва динлар фаол маданий ҳамкорлик ва бордикелди қиладиган восита ҳам бўлди.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди аввало, серҳосил табиий иқлим шароитларига эга бўлган Фарғона ва Зарафшон водийлари, Тошкент ва Хоразм воҳалари ва бошқа жойлар Шарқдан ва ғарбдан кўчиб келганларнинг эътиборини ўзига тортди. Туб жой аҳолисининг меҳмондўстлиги ва очиқ кўнгиллилиги бу ерга келган халқларнинг ўрнашиб қолишларида катта аҳамиятга эга бўлди.

Шундай қилиб, узоқ давом этган тарихий жараёнлар давомида Ўзбекистон аҳолисининг хилма-хил этник таркиби шаклланди, натижада вужудга келган йирик элатлар XIX аср охири — XX аср бошларида миллатларни шакллантириш йўлига ўтдилар, шунингдек миграция асосида турли этник гуруҳлар ҳам вужудга келди.

Ушбу ҳудудда яшайдиган ва давлатга ном берган асосий этнос-ўзбеклардир. Бу халқ ўз номидан кўра анча аввал вужудга келганлигини тадқиқотчилар хақли тарзда бир неча мароталаб таъкидлаганлар. Ўлканинг қадимий аҳолиси ўзбек миллати таркибига кирган дастлабки этник қатлам эди. Сўғдлар, бақтрияликлар, хоразмийлар, фарғоналиклар, қанғлар ўзбек халқининг тарихий аجدодларидир. Бу ерда турли тарихий даврларда жойлашган туркий тилда сўзлашувчи қабилалар иккинчи қатламни ташкил этади. X-XI асрларнинг охирига келиб ўзбеклар асосан этнос сифатида шаклланиб бўлган эди.

Шундан кейин айниқса XVI-XVII асрларда унга янги этник қатламлар келиб қўшилди. XVI асрдан бошлаб икки дарё оралиғининг асосий халқи “ўзбек” деб атала бошланди. XVIII асрда минтақадаги деярли барча элатларнинг жойлашувида ўзгаришлар рўй берди, оммавий миграция жараёни содир бўлди. XVIII аср охири — XIX аср бошларида ўзбеклар, тожиклар, туркманлар,

қозоқлар, қирғизларнинг жойлашув маконлари муайян даражада барқарорлашиб, бирлашиш ва қўшилиш жараёнлари давом этди¹.

Бу ҳодисанинг кўп қирралилиги ўзбек халқи таркибига кирувчи баъзи халқларнинг этнографик ўзига хослигини узоқ вақтгача сақлаб қолганлигида ифодаланишини тадқиқотчилар таъкидлаб ўтадилар. ХХ аср арафасида ўзбекларнинг бир қисми ўзлари келиб чиққан қабила ва уруғлар номи билан манғит, қўнғирот, найман ва ҳоказо деб аталганлиги, баъзи гуруҳлар эса ўзлари яшайдиган жойга қараб, тошкентлик, хивалик, қўқонлик ва ҳоказо деб аталганликлари маълум. Бир қатор шаҳарларнинг, баъзан эса қишлоқларнинг аҳолиси (масалан, Хоразм, Фарғона водийсида ўзбеклар) ўлканинг бошқа халқлари билан қўшилиб кетган қадимий маҳаллий аҳолининг аجدодлари “сарт” деб аталган.

Ўша даврдаги аҳолининг этник таркиби динамикасини, турли халқларнинг шаклу шамойилини аниқлаш жуда мураккаб вазифадир. Бунинг ўз навбатида бир қанча сабаблари бор. ХІХ аср охирида ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди Россия империясининг Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги, Хива хонлиги таркибига кирганлигини эътиборга олиш керак.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида аҳоли рўйхатлари ўтказилмаган, бу эса маълумотларни аниқлашда бирмунча хатоликларга олиб боради. Россия империясининг биринчи умумий аҳоли рўйхати Туркистон ўлкаси ҳудудида 1897 йил кузида ўтказилиши натижасида аҳоли ҳақида тўлиқ маълумот олинди. Шунга биноан, Туркистон ўлкасида яшовчи 5,3 млн. аҳолидан ўзбеклар 35,75%, қозоқлар ва қирғизлар 44,36%, тожиклар 6,73%, туркманлар 4,98%, руслар 3,75%, қорақалпоқлар 2,26%, бошқа миллатлар 2,15% бўлган².

Ўзбеклар асосан Тошкент, Фарғона, Бухоро, Хоразм воҳаларида жойлашган эдилар. Рўйхат ўтказилган ҳудудда яшовчи Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркибида русларнинг улуши бирмунча камроқ — 1,9% бўлиб, тожиклар 7,4%, қозоқлар 6,5%, қирғизлар 3,4% ни ташкил этган.

Шу ҳудуддаги аҳолининг кўпчилиги — 79% и қишлоқларда яшар эди. Фақат руслар бундан мустасно бўлиб, уларнинг кўпчилиги — 37,9 минг киши ёки 85% и шаҳарларда истиқомат қилган.

Аҳолининг жинсий таркибига келганда, шаҳарда ҳам,

¹ Қаранг: *Ўзбекистон тарихи*. — Тошкент, 1993. 36-45-бетлар.

² *Ўзбекистон ССР Энциклопедияси*. — Тошкент, 1984. 347-бет.

қишлоқда ҳам барча миллатлар орасида эркаклар нисбатан кўпчиликни ташкил қилган. Энг кўп сонли халқ ўзбеклар бўлиб, улар жами 1515,5 минг киши (64,4%)ни ташкил қилар эди. Шундан 1261,9 минг киши ёки бутун аҳолининг 83,3% и қишлоқ жойларда яшар эди. Қишлоқ аҳолисининг таркибида ўзбекларнинг улуши 67,8% бўлган.

Мустақил машғулотга эга бўлган асосий кишилар деҳқонлар бўлиб, улар 317726 нафар кишини, шундан ўзбеклар 239153 нафар киши эди. Шаҳарликлар орасида деҳқончилик билан 16448 киши шуғулланган. 28968 кишининг асосий машғулоти чорвачилик бўлган. Шаҳарларда савдо-сотиқ билан 18229 киши, қишлоқ жойларда 10989 киши машғул эди. Бундан ташқари машғулотларнинг мустақил гуруҳлари орасида ҳунармандлар, турли маҳсулотлар ёноч, минерал хом ашёни қайта ишловчилар, қурилиш ва таъмирлаш ишлари билан машғул бўлганларни ҳам санаб ўтмоқ керак¹.

Туркистонга четдан келиб истиқомат қилаётганлар орасида Волга бўйидан келганлар 9236 киши, Россиянинг Марказий Европа қисмидан келганлар 7385 киши, Уралдан келганлар 7360 киши, империя жанубидан келганлар 7068 нафар бўлган².

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида 1897 йилда жами 3948 минг киши яшаб, шундан 81,2% и қишлоқ жойларда истиқомат қилган эди³.

Аҳолисининг қадимийлиги ва зичлик даражаси билан ажралиб турадиган Фарғона вилояти алоҳида қизиқишга сазовордир. XIX аср охирида миграцияга қарамай, туб жойли бўлмаган аҳолининг сони бу ерда жуда оз эди. 1884 йилда вилоятда ана шундай аҳолидан 6,1 минг киши яшаган. Энг йирик этник гуруҳ — туркийзабон ўтроқ аҳоли сартлар бўлиб, улар 475,6 минг кишини ташкил қилар эди. Кўчманчи ва ярим кўчманчи ўзбеклар (5,7 минг), кўчманчи қипчоқлар (5,6 минг), турклар (5,1 минг), қурамалар (1,4 минг), юзлар (0,3 минг) тил жиҳатидан уларга яқин эди.

Ана шу барча этник бирликлар кейинчалик бирга қўшилиб “ўзбеклар” номини олди ва 493,8 минг кишини, жами аҳолининг 69%ини ташкил этди. Кейинги ўринда қирғизлар 104,1 минг киши (14,5%), учинчи ўринда тожиклар — 43,2 минг киши (6,0%) турар эди⁴.

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви (МДА), фонд 1619, оғз. II, 3- иш 6-бет.

² Ушо жойда. 7-бет.

³ Наркхизне хазинистия УССР за 70 лет Советской власти. Стат. ежжг. — Ташкент, 1987, 5-бет.

⁴ Рахматиллаев Х. Динамика этнической структуры населения Узбекской ССР, Ферганской долины.

Фарғона водийси, Самарқанд ва Тошкент вилоятларининг деҳқончилик қилинадиган туманлари оралиғида жойлашган Мирзачўл бошқа бир ўзига хос жой бўлган.

Бу ерда XIX асрнинг охирларида 175 минг киши истиқомат қилган. Улардан кўпчилигининг турмуш тарзи ярим кўчманчилик эди. Ўзбеклар ярим кўчманчи аҳоли орасида 145 минг, ўтроқ аҳоли орасида 18 минг бўлса, ўтроқ аҳолининг салкам 5 минги тожиклар, 3,5 минги руслар эди. Қозоқлар асосан кўчманчи аҳоли жумласига кирар эди. Уша даврда улар орасида ўтроқлашиш жараёни давом этар эди¹.

Бир қанча шаҳарларнинг этник таркиби жуда хилма-хил эди. Россия империясининг истилосидан кейин барно этилган шаҳарларда бу ҳол айниқса сезиларли бўлган. Агар Марғилон, Андижон, Қўқон, Наманган шаҳарларида ўзбеклар 97,6%, 96,5%, 92,9%, 85,2% ни ташкил қилган бўлса, Янги Марғилон (ҳозирги Фарғона) аҳолисининг таркиби қуйидагича эди: руслар — 42,9%, ўзбеклар — 29,2%, украинлар — 8,1%, поляклар — 8,1%, яҳудийлар, асосан Бухоро яҳудийлари — 2,0%, немислар — 1,7%, татарлар — 1,6%, қирғизлар — 0,9%, арманлар — 0,5%, хитойлар — 0,3%, уйғурлар — 0,2% ва ҳоказо эди².

Ўлканинг асосий шаҳри Тошкентдаги вазият ҳам шунга ўхшаш эди. Унинг 155673 кишилик аҳолиси 43 тилни ўз она тили деб атаган. Шаҳарда туркий тилларда сўзлашувчи катта гуруҳлар билан ёнма-ён оз сонли ва майда гуруҳлар — грек, инглиз, италян ва бошқа тилларни она тили деб ҳисоблар эди.

Хуллас, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида туб жой аҳолисидан ташқари бошқа халқлар вакилларининг гуруҳлари ҳам яшар эди. Уларнинг бир қисми ўлкага қадим замонларда келиб қолган араблар, эронийлар, лўлилар, афғонлар бўлса, бошқалари XX аср бошларида кўчиб келган этносларнинг вакиллари эди. Мазкур халқлар бир қисмининг этногенези ва антропологик тури, моддий маданияти, анъаналари бу минтақадан олисда таркиб топган эди.

Мазкур гуруҳларнинг вужудга келиш тарихи турлича, масалан, уйғурлар 1921 йилгача ягона этник номга эга бўлмай, таранчи, қашқарлик, турфонлик ва бошқа номлар билан аталар эди. Улар Хитой император маъмурларининг тазйиқи, ўз юртидаги бошбошдоқликлар оқибатида, шунингдек, иш топиш мақсадида

¹ Аминов Б. Этнический состав населения Голдной степи в конце XIX начале XX века // Общественные науки в Узбекистане, 1969, №6, 45-47-бетлар.

² Рахматиллаев Х. Изменения в этнической структуре населения узбекской части Ферганской долины в годы Советской власти // Совместная этнография, 1988. №6.

Шарқий Туркистондан бу ерга оммавий равишда кўчиб келган эдилар. XVI-XIX асрларда уларнинг кўчиб келиш жараёнлари айниқса фаоллашган эди.

Ч. Валихоновнинг маълумотларига кўра, Хитойдаги миллий зулмга қарши 1828 йилги қўзғолон бостирилгандан кейинги йилларда Қўқон хонлиги ҳудудига 160 мингга яқин қашқарлик кўчиб келган. Иш қидириб келганлар эса 1914 йилда 40 минг кишини ташкил этди. Уларнинг бир қисми Туркистон ўлкасида ўтроқлашиб қолдилар.

Меннонийлар (менночилар) этник диний бирлиги намоёндаларининг тарихи ўзига хосдир. XVI асрдан бошлаб Европада қувғинга учраган меннонийлар Нидерландиядан Шимолий Германия, Пруссия, Польшага кўчиб келиб, немис аҳолиси билан қўшилиб кетади, унинг маданияти, тилини қабул қилади. XVIII асрда улар яна таъқибга учрагач, Россияга кўчиб келадилар. XIX аср охирида диний тариқат ичидаги бўлинишлар оқибатида уларнинг бир қисми ғарбий Сибирь, Ўрол ва Туркистонга келиб қолади. Бу ерда улар бир қанча туманларда, шу жумладан, Хива атрофларида жойлашадилар. Биринчи жаҳон урушига қадар Туркистонда алоҳида ажралиб яшайдиган бир неча минг менноний ва баптистлар яшар эди.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Россия империяси ўлкани босиб олиб, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги устидан протекторат жорий қилганидан сўнг, бу ўлкада мустамлакачилик сиёсатини юрита бошлаши сабабли шарқий славян диаспораси (руслар, украинлар, белоруслар) фаол тарзда ташкил топа бошлади.

Туркистон генерал губернаторлиги ташкил этилганидан кейин рус аҳолисининг бир қисми мустамлака ҳудудига кўчиб келиши (иккинчи босқич) бошланди. Петербург ҳокимияти ва мустамлака маъмуриятининг кўрсатмасига биноан янги, шу жумладан ўзбошимчалик билан кўчиб келганлар учун, бундан аввал рус қалъалари ва истеҳкомлари теварагига дастлабки келиб ўрнашганлар учун бериладиган солиқ соҳасидаги ва бошқа имтиёзлар сақланиб қолганлиги бундай кўчиб келишни рағбатлантирар эди. Хўжалик вайронгарчиликлари, тез-тез бўлиб турадиган ҳосилсизликлар ва помешчиклар зулми давом этиши, уларни Туркистон томон етаклар эди. Улар асосан Астрахан, Воронеж, Самара, Харьков ва Оренбург губернияларидан кўчиб келган руслар, украинлар ва қисман немислар эди. Гарчи бундай кўчишларнинг аксарияти деҳқонларнинг ўз ташаббуси билан рўй

берсада, мустамлака маъмурлари уларни жойлаштиришга, ер билан таъминлашга ва хўжаликларини тиклаб олишга ҳар томонлама кўмаклашар эди.

Рус армиясининг қуйи амалдорлари хизмат муддати тугагандан кейин Туркистонда яшаб қолишларига мустамлака маъмурияти кўмаклашар эди. Уларнинг ўз оилаларини чақиришларига ва бепул кўчиб келишларига ижозат берилар эди. Ҳар бир оилага камида ўн десятина қулай суғориладиган ер ва бир қанча имтиёзлар берилган эди. Шунинг ҳисобга олиш керакки, ҳар бир тузукроқ гарнизонда, масалан, биринчи рақамли қалъада бир ярим мингдан уч минггача аскар хизмат қилар эди. Бироқ кўчиб келиш жараёни ташкилий жиҳатдан тартибга солинишига қарамай, ўлка ҳудудига ўзбошимчалик билан келувчилар, жумладан, Еттисувга казакларнинг келиши оқими қисқармаганлиги сабабли, уларни бошқа туманларга, аввало Каспийорти вилоятига кўчиришга тўғри келар эди. Генерал-губернатор К.П. Кауфман казакларнинг мустамлака ичкари минтақаларига жойлашувини мақсадга мувофиқ эмас, деб ҳисоблаб, 1873 йилда казакларнинг бу ерга кўчиб келишига қарши чиқди. Туркистон генерал-губернатори "Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида Низом" лойиҳасига ёзган тушунтириш хатида: бундан буён ўлкани мустамлакага айлантиришни, унга русларни кўчириб келтиришни икки йўналиш: Оренбургдан Тошкентгача ва Тошкентдан Верний орқали Семипалатинсккача йўналиш бўйлаб амалга оширишни таклиф қилди¹.

У иккинчи йўналишни мақбул деб билар эди, чунки бу йўналишдаги ерлар ўрнашиб олиш учун қулай, серҳосил эди. Аслида Кауфман бошқа ҳолатларни ҳам эътиборга олган эди. Унинг юқоридаги таклифлари 1876 йилда Кўқон хонлиги тугатилганидан кейин қабул қилинди. Энди биринчи йўналиш Оренбургдан Тошкент ва Хўжанд орқали Ўш ва Жалолободгача, шунингдек Урсатьевск (Ховос) ва Жиззах орқали Самарқандгача ва Амударёгача чўзиладиган бўлди.

1881 йилнинг ўрталарига қадар фон Кауфманнинг таклифларига биноан Россиядан кўчиб келувчилар (Астрахан ва Саратов губернияларининг деҳқонлари) афзалроқ деб топилган ҳамда Талас, Чу водийларидаги қирғиз ерларини, Еттисувни ва Дашт ўлкасининг бошқа туманларини ўз ичига олган иккинчи

¹ ЎзР МДА, ф. И-1, оп. 2 у 1905, 3-бет.

йўналиш бўйичагина жойлаштирилмай, айна вақтда биринчи йўналиш бўйича, жумладан ер, сув муносабатлари бусиз ҳам мураккаб бўлган Тошкент воҳасига ҳам кўпгина келгиндилар жойлаштирилди. Ваҳоланки, бу воҳанинг бир қисмига анча аввал камбағаллашган қозоқлар жойлашиб олган эди. Россиядан кўчиб келганларни Мирзачўлнинг суғориладиган туманларига, Фарғона водийси шаҳарларига ҳам жойлаштирдилар.

Шундай қилиб, бизнинг фикримизча, империянинг халқларни кўчириш сиёсати ва амалиётидаги иккинчи ва расмий биринчи босқич 1867-1881 йилларни ўз ичига олди.

Шундан кейинги даврда метрополиядан Туркистон ва Дашт генерал-губернаторликларига кўчиб келувчилар, айниқса, ўз ташаббуси билан ихтиёрий кўчиб келувчилар оқими, Хитойдан уйғурлар ва дунганларнинг, Туркиядан арманларнинг¹ (Каспийорти вилоятига) стихияли қочиб келиши кўпайгач, империя ҳукумати мустамлакаларда жиддий чигалликларга йўл қўймаслик учун кўчиб келишга оид барча ишларни тартибга солиш чораларини кўришга мажбур бўлди. Бунинг натижаси ўлароқ Россия императори 1881 йил 10 июлда “Деҳқонларнинг бўш ҳукумат ерларига кўчиб бориши тўғрисида муваққат қоидалар”ни тасдиқлади².

Империянинг ҳукмдор доиралари христиан тариқатларига ибодат қилувчиларнинг кўплаб кўчиб келишидан, чамаси ташвишга тушиб, 1883 йилда янги қоидаларни жорий этди, бу қоидаларда Туркистонга фақат руслар ва православ динига эътиқод қилувчилар кўчиб бориши мумкинлиги, шунингдек, бериладиган ер нормасини камайтириш ва уни 10 йилдан кейингина кўчиб келувчи мулкига ўтказиш кўзда тутилди ҳамда бу ерларга ҳар йили экин экиш шарт қилиб қўйилди³. Сўнгра Россия ҳукумати ва ўлканинг мустамлака маданияти ўзгарган шароитни, Россиялик кўчиб келувчиларни Туркистонга жойлаштириш имкониятини эътиборга олиб, яна янги қоидаларни ишлаб чиқди. Уни 1886 йил 12 июлда император Александр III имзолади. Бу қоидаларда белгиланишича: “1. Туркистон ўлкасига фақат христиан динида бўлган ва қишлоқ абивателлари табақасига мансуб рус фуқароларигина кўчиб боришига йўл қўйилади. 2. Кўчиб борувчиларга генерал-губернаторнинг ижозати билан бўш ерлардан

¹ ЎзР МДА, ф. И-1, он 2 у 1905, 4-бет.

² Уша жойда. Он 10, в 603, 7-бет.

³ ЎзР МДА, ф. И-1, он 3 в 706, 2-бет.

маҳаллий вазиятга кўра қийинчиликсиз ажратиб бериш мумкин бўлган миқдорда берилади...”¹.

Туркистондаги объектив ижтимоий-иқтисодий вазиятлар ҳамда 1881 ва 1886 йиллардаги кўчиб келиш қондалари ўртасида катта тафовутлар борлиги рус аҳолисининг мазкур мустамлака ҳудудига кўчиб келиб жойлашишидаги бутун ишда сифат ўзгаришларини белгилаб берганлиги сабабли 1881 йилнинг июлидан 1886 йилнинг июнигача ўтган даврни Туркистон генерал-губернаторлигига кўчиб келиш жараёнининг янги босқичи деб ҳисоблаш мумкин.

Орадан уч йил ўтгач, Россия империяси қишлоқларидаги ерсиз ва кам ерли деҳқонлар улушини қисқартириш ҳамда янги мустамлакаларда россиялик савдогарлар ва ишбилармонларни кўпайтириш эҳтиёжларини, жумладан, Туркистондаги ижтимоий-сиёсий аҳвол мушкуллашганлигини эътиборга олиб, империя маъмурияти 1889 йил 13 июнда “Қишлоқ абивателлари ва ишчанларининг подшоликка қарашли ерларга ихтиёрий кўчиши ва мазкур табақаларга мансуб бўлган ва аввалги вақтларда кўчиб борган шахсларни улар қаторига қўйиш тартиби ҳақида” номли қонунни чиқарди².

Эндиликда кўчишда христиан бўлмаганлардан ташқари барчанинг ўлкага кўчиши учун муҳим чегаралар қўйилмаганлиги сабабли, кўчиб келувчилар оқимининг кўпайиши учун йўл очиб қўйилди ҳамда Туркистон ўлкаси ва бутун Марказий Осиё туб аҳолисининг ижтимоий аҳволи янада кўпроқ мушкуллашиб борадиган шароит вужудга келди. Маълумотларга қараганда 1889–1891 йилларнинг ўзида Туркистонга 28911 оила ёки 100 мингдан кўпроқ киши кўчиб келди³. Шундан кейинги йилларда Волга бўйи ва Россиянинг бошқа бир қатор ғаллакор минтақаларида ҳосилсизлик рўй бериб, очарчилик бошланганлиги сабабли кўчиб келувчилар сони янади кўпайди. Шунинг оқибатида, Сирдарё вилоятида туб жой аҳолисининг ерлари кўчиб келувчиларга тез-тез олиб берилгандан кейин, 1892 йилга келиб бўш ерлар деярли қолмади. Шу боис 1892 йилнинг март ойида Россия империяси ҳукумати жойларда кўчиш ҳужжатларини беришни тўхтатиш тўғрисида фармойиш чиқарди. Аммо бу ҳужжат ҳам ўзбошимчалик билан кўчиб келувчилар оқимини тўхтатмади. Бунинг устига, ҳатто 1896 йилда империянинг Ички ишлар вазирлиги ҳузурида Кўчиш

¹ УзР МДА. ф. И-1, оп 3, д 708, 162-бет.

² Уша жойида 16, д 314, 7-бет.

³ Кауфман А.А. Переселение и колонизация. Т.П — СПб., 1903, 20-бет.

масалалари билан шуғулланувчи бўлим (1907 йилдан Бошқарма) тузилиши ҳам Туркистонни, Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудларини ўзбошимчалик билан кўчиб келувчи россияликлардан халос этмади. 1896 йилнинг ўзида Туркистонга кўчиб келган 178400 кишининг 38.1% ўзбошимчалик билан кўчиб келган камбағал шахслар эди¹.

1892 йилги Тошкент қўзғолони ва 1898 йилги Андижон (Дукчи эшон) қўзғолонидан кейин мустамлака маъмурияти туб жой аҳолини қисувга олишни, хусусан, миллий зулмни кучайтирдилар. 1903 йил 10 июнда жорий этилган янги кўчириб келтириш қоидалари шу мақсадга хизмат қилиши лозим эди. Ушбу қоидаларга биноан фақат православ динига ибодат қилувчи русларни эмас, Ички ишлар вазирлигининг розилиги билан раскольникларнинг ҳам кўчишига ижозат берилди. Бироқ, аввалги барча қоидалардан бу қоидаларнинг фарқли жиҳати шундан иборат эдики, унда мол-мулк, хўжалик билан таъминланган шахсларнинг кўчиб келиши талаб қилинар эди².

Ҳукумат маъмурларининг Метрополия аҳолиси бир қисмини мустамлакаларга, жумладан, Туркистонга кўчиришга ёндашувларидаги ва ўлка ижтимоий-сиёсий вазиятида 1903 йил 10 июндаги янги кўчиш қоидалари қабул қилинган вақтда рўй берган жиддий ўзгаришларни ҳисобга олиб, 1886-1903 йилларни империянинг кўчириш сиёсатидаги яна бир босқич, деб ажратиш мумкин.

1903-1917 йиллар кўчиш ҳаракатида навбатдаги ва сўнгги босқич бўлди. Бу даврда, 1903 йил 10 июн қоидаларидан ташқари Метрополияда 1905, 1907 йиллардаги воқеалардан кейин, Туркистонга кўчиб келган салкам 100 минг кишининг турмуши йўлга қўйилмаганлиги аниқлангандан сўнг ҳамда Столипин ислоҳоти муносабати билан Россиядан кўчиб келувчилар сонини кўпайтириш учун жуда қатъий чоралар кўрилди. Аммо, бу чоралар Россия империясининг Марказий Осиёдаги бутун ҳукмронлик йиллари мобайнида биринчи мартаба бундан кейинги кўчириш сиёсати масаласида Петербург ҳокимиятининг қарашлари билан Туркистон маъмуриятининг қарашлари ўртасида қарама-қаршилик келиб чиқишига сабаб бўлди. 1908 йил 31 январдаги расмий ҳужжатлардан бирида таъкидланишича, Туркистонни жадал мустамлакага айлантириш зарурлиги ва мумкинлигига қарамай,

¹ МДА Уз ф. И-16, оп. 1, д. 18-19 бет.

² Қаранг: Ганзбург А. И. Русское население в Туркестане. 35-бет.

“генерал губернатор, полковник Мустафин ҳам, ўлкадаги ҳокимиятнинг бошқа вакиллари ҳам, у жойдаги ерларни эгаллаб олишнинг муҳим давлат аҳамиятини тўла-тўқис тан олсалар-да, айни вақтда ўлкада суғориладиган бўш ерлар йўқ, деб исботламоқдалар”¹. Аммо, 1906 йилнинг март ойида эркин кўчишга рухсат берадиган Низом маъқулланди, 1910 йилда эса туб жой аҳолисининг ортиқча ерларини тортиб олиш тўғрисида қонун чиқарилди. Бу ҳужжатлар бутун Марказий Осиёдаги танглик ҳолатини кучайтирди.

1891-1892 йилларда империя марказидаги очарчилик туфайли ўлкага кўчиб келиш ҳолати кучайган бўлса, 1906-1910 йилларда кўчиб келувчилар оқимининг кўпайиши Столипин ислохотлари амалга оширила бошлаганлиги туфайли содир бўлди. 1912 йилдан бошлаб эса Волга бўйида бошланган очарчилик муносабати билан кўчиб келувчилар сони янада кўпайди. XX асрнинг бошларидаги деҳқонларнинг оммавий ҳаракати, 1905 йил инқилоби подшо ҳукуматини кўчириш сиёсатини тубдан қайта кўриб чиқишга мажбур қилди. У аҳолини кўчириш йўли билан мамлакатдаги аграр ва сиёсий инқирозларни бартараф этишга кўпроқ эътибор бера бошлади. 1904 йил, сўнгра 1906, 1909 йилларда аҳолини кўчириш тўғрисида чиқарилган қонунлар шунинг натижаси бўлди. Бу қонунлар Россиянинг марказий губернияларидаги деҳқонларни кўчиришни рағбатлантирар ва ҳатто уларга бирмунча имтиёзлар ҳам берар эди. Аввалги қонун ҳужжатларида ва маъмурий фармойишларда жорий этилган чеклашлар ва тўсиқлар бекор қилинди, яъни аҳолини кўчириш сиёсатида “янги йўл” бошланди. Бу йўлнинг моҳияти бадавлат унсурлардан Россиянинг чекка ўлкаларида империянинг мустаҳкам таянчини вужудга келтиришдан иборат эди. 1907 йилдан бошлаб фақат “бақувват хўжаликлар” Туркистон ўлкасига кўчиб бориш учун расмий рухсат ола бошлади. Шу пайтдан бошлаб ўлка ерларини мустамлакачилар томонидан кенг миқёсда эгаллаб олиш бошланди, натижада 1913 йилга келиб Туркистон ўлкаси қишлоқ аҳолисининг 5.3% ни руслар ташкил эта бошлади².

Кўчиб келганларнинг аксарияти шаҳарларда ўрнашиб олди. Чунончи, 1907 йилда Фарғона водийсида шарқий славян миллатларига мансуб 24346 киши бўлса, шундан 14712, яъни гуруҳ таркибининг салкам 2/3 қисми шаҳарларда яшар эди. Мазкур

¹ ГВИА РФ, ф. 400 Азиатская часть. 1908, в. 150, 122-бет.

² Фомченко А. П. Русское Поселение в Туркестанском крае в конце XIX - в начале XX века.

халқларнинг вакилларидан энг кўпи Еттисув ва Сирдарё вилоятларига кўчиб келди. 1913 йилнинг охирида Сирдарё вилоятидаги русларнинг сони 116861 кишига етди¹. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудларида шарқий славян диаспорасининг шаклланиши бирмунча бошқачароқ кечди. Бу жойларда асосан қишлоқ хўжалиги билан шуғулланмайдиган аҳоли гуруҳлари келиб ўрнашди. Чунончи, темир йўл қурилиши бир қанча рус шаҳар манзилгоҳлари (Чоржуй, янги Бухоро қабила) вужудга келишига имконият яратди. Агар Бухоро амирлигида 12 мингга яқин рус фуқароси бўлса, 1917 йилга келиб ҳарбий хизматчиларни ҳисобга олмаганда, уларнинг сони 50 минг кишига етди².

Россия империяси ҳукумати Туркистон ўлкасига пахтачиликни ривожлантиришга қизиқиб қарар эди.

Шубҳасиз, империя энгил саноатини ривожлантириш учун пахтага эҳтиёж баланд бўлган. Ҳар йили Россия империясидаги фабрикалар 22 миллион пудга яқин пахта толаси ишлатар эди. Шунинг ярмига яқини Туркистондан ва қисман Кавказ ортидан олинар, қолган ярмини Россия Америкадан сотиб олар эди.

Шу сабабли ўша пайтдаги барча расмий махфий маълумотларда Туркистон ерларини тезроқ ўзлаштириш мақсади яққол сезилиб турар эди. Чунончи, Туркистон ўлкаси генерал-губернатори 1909 йилда берган маълумотида бу ерда руслар таъсирини ҳар томонлама кенгайтириш, фабрика ва заводлар, маориф муассасалари барпо этиш таъкидланган эди. “Мамлакатнинг келажаги ва бу ерларнинг ўзлаштириб олиниши кўп жиҳатдан рус саноатчилари, тадбиркорлари, савдогарлари ва маданият намоёндаларига боғлиқ” дея таъкидлаган эди Туркистон генерал-губернатори³.

Шу даврнинг ўзида деҳқонлар билан айни бир вақтда Туркистонга Россиядан фабрика, завод ишчилари ҳам кела бошлади. Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Қўқон ва бошқа шаҳарларда маҳаллий хом ашё асосида ишлайдиган кичик-кичик завод ва фабрикалар қурилди, ўлкани Россия билан боғлайдиган темир йўллар барпо этилди. Шаҳар аҳолиси тез кўпая бошлади. 1897-1913 йиллар мобайнида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги шаҳарларнинг аҳолиси 300 минг кишига кўпайди. Шаҳарларда рус аҳолисининг салмоғи ошди. 1911 йилда руслар Андижонда

¹ Обзор Сырдарьинской области за 1913 г. — Т., 1916, 5-бет.

² Флименко П. Русское поселение в Бухарском эмирате. — Ташкент, 1958. 13-14-бетлар.

³ Чуриков П.А. Подшефная Средняя Азия. — М., 1930. 27-бет.

15%, Самарқандда 20%, Тошкентда 25%, эски Марғилонда 30%ни ташкил этди. Маҳаллий аҳоли ва Россиядан келганлар ҳисобига ишчилар синфининг сони тез ўсди.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида ўлкадаги вазият ўзгариши туфайли тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар ва ўз моддий аҳволини яхшилаш мақсадида пул ишлаб олишга қизиқувчи шахслар Туркистонга кўплаб кириб кела бошладилар.

XX асрнинг 20-йилларига келиб, Туркистонда, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида 9 миллионга яқин туб жой аҳолиси, 500 мингдан кўпроқ европаликлар (асосан руслар, украинлар, белоруслар), 400 мингдан зиёд Россиянинг миллий районларидан, Осие, Европа давлатларидан келганлар яшар эди.

Шарқдан келганлар орасида ғарбий Хитойдан кўчиб келган 250 мингга яқин қашқарлик, таранча ва дунган ва бошқалар, 60-100 минг эронлик, озарбайжонлар, курдлар, балужлар ва Эрондан келган бошқа халқларнинг вакиллари, 54 мингдан ортиқ арабларнинг авлодлари, 6-7 минг афғон, хазора, жамшид ҳамда Афғонистоннинг бошқа элат ва қабилаларининг вакиллари, 5-6 минг ҳиндистонлик, салкам 30 минг татар ва бошқирд, 18-20 минг нафар маҳаллий яҳудий ва бошқалар бор эди.

Европа давлатларидан Россия империясининг миллий районларидан келганлар орасида 20-21 минг арман, салкам 2 минг грузин ва Кавказдаги бошқа халқларнинг вакиллари, 9-10 минг поляк, 8 мингдан кўпроқ немис, 5 мингга яқин европалик-россиялик ва хоризжий яҳудийлар, 1000-1200 литвалик, 600 минг грек, 80-100 нафар франциялик ва швейцариялик, 60-70 нафар италян, 50-60 нафар буюк британиялик ва бошқалар бўлган.

1897 йилда ўтказилган Россия империяси аҳолисининг биринчи аҳоли рўйхати, ўлкадаги поляклар тўғрисида жуда тўғри тасаввур берди. Ундаги сўров варақларида миллат каттаги эмас, балки она тили каттаги мавжуд эди ва шунга биноан поляк тилини она тили деб атаган шахслар Каспийорти вилояти умумий аҳолисининг 1,0% ини, Сирдарё вилоятида 1,19%ни, Самарқанд вилоятида 1,17%, Фарғона вилоятида 0,10%ни ташкил қилар эди.

Бу рақамларни батафсил кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади. Сирдарё вилоятида поляк тилини ўз она тили деб атаган 2825 кишидан 2671 киши эркаклар ва 154 киши аёллар эди. Рўйхат натижасида аниқланган жинслар таркибида эркакларнинг жуда кўплиги (17,3 барабар ортиқлиги)ни архив маълумотлари ҳам

тасдиқлайди. Шу маълумотларга кўра поляклар диаспораси армияда қисман темир йўл батальонларида хизмат қилган ва кейинчалик бу ерда доимий яшаш учун қолган, шунингдек, сургун қилинганлар ва айрим кўчиб келганлар ҳисобига шаклланган. Эркакларнинг кўпчилиги туфайли бу ерда миллатлараро никоҳлар кўпайган. Поляклар бошқа халқлар, асосан европаликлар аёллар билан турмуш қурганлар.

Полякларнинг ҳудудий жойлашуви қандай бўлганлигини қуйидаги маълумотлардан билиш мумкин. Виляйт шаҳарларида 2787 киши, шу жумладан 2641 эркак ва 146 аёл яшаган. Шаҳарлари бўлмаган уездларда 38 киши, шундан 30 эркак ва 8 аёл яшаган.

Полякларнинг энг кўпи Тошкент уездида бўлиб, 2214 кишидан эркаклар 280 кишини ва аёллар 134 кишини ташкил этар эди. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги полякларнинг энг катта гуруҳи Тошкент шаҳрида жойлашган эди. Уларнинг сони 2206 кишига борар, шундан эркаклар 2074 ва аёллар 132 киши эди. Тошкент уездининг қишлоқ жойларида эса поляк халқига мансуб атиги 6 эркак ва 2 аёл яшар эди. Виляйтнинг ҳозирги Ўзбекистондан ташқаридаги бирмунча ерларини ҳам ўз ичига олган ҳудудида жами 611 нафар поляк истиқомат қилган¹.

Поляклар ўзининг диний эътиқоди сабабли муайян муаммоларга дуч келар эдилар. Рим католик руҳонийлари йўқлиги сабабли католикларнинг айрим фарзандлари бирмунча вақт чўқинтирилмай қолди, никоҳларнинг бир қисми черковда расмийлаштирилмади. Диний ибодатлар ва расм-русумларни империянинг бошқа виляйтларидан хизмат сафарига юборилган руҳонийлар ўтказар эди. Чунончи, 1895 йилда Туркистон ҳарбий округи ҳарбий хизматчилари орасида диний ибодатларни бажо келтириш учун Владикавказ рим-католик черковининг бош руҳонийси ва Тверь вилояти қўшинларининг попи Варпуцянский Каспийорти вилоятига бораётиб йўл-йўлакай тўхтаб ўтди. У Чоржўй, Самарқанд, Тошкент, Янги Марғилон, Андижон, Ўш, Наманган, Керки ва Петро-Александровскда бўлиб, казармаларда ва ижарага олинган хоналарда диний ибодатларни бажарди².

Гарчи 1897 йилги аҳоли рўйхатида кўра Туркистон ўлкасида 11 мингга яқин католик бўлиб, уларнинг бир қисмини поляклар ташкил этсада, XX асрнинг бошларига қадар бу ерда бирорта

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. Н.А. Тройницкого.

² Спиридонова А.Д., Заславский В.Б. Католики в Туркестане (конец XIX - начало XX вв. / История христианства в Средней Азии. — Т., 1998. 213-бет.

католик черкови бўлмаган. Россия давлатидаги қонунларга кўра католик черковлари ихтиёрий эҳсонлар ҳисобига қурилар эди. Эҳсон тўпланганидан кейин Самарқанд ва Ашхободда черковлар қурилди. Тошкентда Костёл барпо этила бошланди, аммо 1917 йил воқеалари сабабли бу қурилиш тўхтаб қолди. Католик дини бўйича Туркистон вилоятининг раҳбари этиб тайинланган Оиға Юстин Бонавеншура Пранайтис бу қурилишда катта роль ўйнади. Жумладан, у биринчи жаҳон уруши йилларида кастёл қурилишида ишлаш учун шаҳар маъмуриятидан асосан поляклар ва австрияликларни сўраб олди¹.

А.М. Матвеевнинг маълумотларига кўра, ХХ асрнинг иккинчи ўн йиллигига келиб Туркистоннинг (Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ҳам қўшиб ҳисобланганда) тахминан 9 миллион туб жой аҳолиси ва 500 мингдан кўпроқ европаликлари орасида 9-10 минг нафар поляк бор эди². Бу маълумот бизнинг назаримизда бирмунча орттирилган даражада кўрсатилган.

Биринчи жаҳон уруши йиллари (1914-1918 йиллар)да Туркистондаги поляк диаспораси сон жиҳатидан кўпайганлиги кузатилади. Парчаланган Польшанинг икки қисмидан келган кишилар: биринчидан, уруш ҳаракатлари давомида Россия империясидан босиб олинган ҳудудлардан қочиб келганлар; иккинчидан, душман армиясидан қўлга тушган ҳарбий асирлар ва “Фуқаро асирлари” деб аталган кишилар ёки “ҳарбий унвони бўлмаган асирлар” бу ердаги диаспорага қўшилди.

Австрия-Венгрия ва Германия армияларининг ҳарбий асирлари Туркистонга 1914 йил октябридан келтирила бошланди, 1913 йилда уларнинг келиши фаоллашиб 148 минг нафар кишига етди³. Иқтисодий вазият ёмонлашуви сабабли 1915 йилнинг июлидан бошлаб асирларнинг катта қисми Ўрта Осиёдан олиб кетилди. Туркистон ўлкасида ҳарбий асирлар нисбатан эркин ҳаёт кечириб, бир оз эркинроқ ҳаракат қилишларига ва ҳатто ўзларига иш қидириб топишларига ҳам йўл қўйилди.

Россиянинг ғарбий ерларида кўчириб келтирилган қочоқлар ўлкада 1915 йил июлидан пайдо бўла бошлади. 1915 йилнинг охирига келиб бу ерда камида 72 минг киши жойлаштирилди. Улар орасида Польшадан кўчирилган 8-10 минг поляк ва яҳудийлар

¹ Жукова Л.И. К истории римско-католического костёла в Ташкенте // К истории христианства в Средней Азии. — Т., 1998. 225-бет.

² Матвеев А.М. Зарубежные выходцы в Туркестане на путях к Великому Октябрю (1914-октябрь 1917 г.) — Т.: Фан, 1977. 15-бет.

³ Уша жойда. 31-бет.

ҳам бор эди¹. Натижада, ўлка шаҳарларидаги поляклар сони кўпайди. Масалан, статистика қўмитасининг маълумотларига кўра, Самарқандда 1866 нафар, Каттакўрғонда 15 нафар, Жиззахда 16 нафар поляк ва литвалик истиқомат қилар эди². Сирдарё вилоятининг Черняев уездида 1916 йилда Гродно, Холмск, Минск, Лоблинск, Вильненск губернияларидан келган 115 поляк қочоқлари бор эди³.

Бу ерга келган қочоқлар тўда-тўда бўлиб яшар эдилар. Чунончи Тошкентдаги Дачная кўчаси 6-уйда жойлашган поляк қочоқлари, 1916 йилда 500 кишига, Доминский яшовчилар кўчасида 200 кишига етди. Бундан ташқари шаҳарнинг турли жойларида 60 тача поляк оилалари яшар эди. Шаҳарда поляк қочоқларининг фарзандлари учун махсус бошпана барпо этилган бўлиб, уларда 50 нафаргача поляк болалари боқилар эди. Мустамлака маъмурияти томонидан Тошкент уездидаги поляк қочоқлари рус қишлоқларига жойлаштирилди⁴.

Қочоқлар ва ҳарбий асирларга турли хайрия жамиятлари, юртдошлик уюшмалари ёрдам берар эди. Улар орасида “урушда қатнашган полякларнинг камбағал оилаларига, уруш ҳаракатларидан азият чеккан энг камбағал поляк оиласига кўмаклашиш жамияти” бор эди. Ўлканинг бир қанча шаҳарларида, жумладан, Тошкент, Кўқон, Самарқандда жамиятнинг бўлимлари очилган эди⁵. Жамият поляк қочоқларига ҳам, ҳарбий асирларига ҳам ёрдам берар эди. Жамиятнинг маблағи ҳисобидан моддий ёрдам берилар, шифохоналар ташкил этилар эди ва ҳоказо.

1916 йилнинг апрел ойи охирларидан қочоқлар олиб кетила бошланди, кузга бориб эса уларнинг аксарияти Ўрта Осиёдан ташқари ҳудудларга олиб кетилди. Улар олиб кетилгандан кейин минтақада кўпи билан 7-8 минг қочоқ қолди. Улар орасида 3500 дан 4500 гача поляк, литвалик ва яҳудийлар бор эди⁶. 1917 йилгача Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Кўқон, Андижон, Польшорацк (Ашхобод)да ва қисман Бухорода ҳам поляклар яшайдиган бир қатор маконлар бор эди.

¹ Матвеев А.М. Зарубежные выходы в Туркестане на пути к Великому Октябрю (1914-октябрь 1917 г.) — Т.: Фан, 1977. 33-бет.

² МДА ЎзР, ф.И-1, оп 1, д 3841, 1-бет.

³ МДА ЎзР, ф.И-17, оп 1, д 24911, 30-бет.

⁴ МДА ЎзР, ф.И-461, оп 1, д 1803, 85-бет.

⁵ МДА ЎзР, ф.И-17, оп 1, д 24904 а, 7-бет. Ф.И-461, оп 1, д 1648, 87-бет.

⁶ Перенос населения в Туркестанской республике (1920 г.) — Ташкент, 1923-1924, ч.1, вып III, 42-43-56-57-бетлар

Тўртинчи мавзу. Советлар ҳукмронлиги даврида кўпмиллатлиликнинг шаклланиши

1. Совет миллий сиёсатининг камсонли миллатлар аҳволи ва ривожланишига таъсири.
2. Халқларнинг Ўзбекистонга депортация қилиниши.

1917 йил 26 октябрь (8-ноябр) куни Петроградда Советларнинг II Бутун Россия съездида Халқ Комиссарлари кенгаши, яъни ҳукумат тузди. Кенгаш таркибида Миллатлар ишлари халқ комиссарлиги тавсис этилди. Давлатнинг миллий сиёсати тамойилларини амалга ошириши лозим бўлган бу маҳкама кўп миллатли Россия давлатининг бутун тарихи давомида биринчи мартаба тузилган бўлиб, унинг вазифаси миллий муносабатлар соҳасидаги муаммоларни ҳал қилишдан иборат эди. Миллатлар ишлари Халқ Комиссарлиги фаолиятининг тарихи шу пайтгача етарли ёритилмаганлиги сабабли совет ҳокимиятининг ана шу тузилмасига батафсилроқ тўхталиб ўтамиз. Мазкур комиссарлик ҳайъати Миллий Комиссарлар йиғилишидан иборат эди. Ҳайъат мажлиси ҳафтасига бир мартаба чақирилар эди. Ушбу ҳайъат комиссарликнинг рус тилидаги матбуот органини нашр қилиши керак эди. Комиссарлик таркибида умумий декретларни тайёрлаш; ташвиқот ва тарғибот; миллий комиссарликлар билан алоқа, чет эллар билан алоқа; статистика бўлимлари; “Жизнь национальностей” газета таҳририяти тавсис қилинди. “Миллий комиссарликлар ва қизил армия” масаласи юзасидан қабул қилинган резолюцияда шундай дейилган эди: “Мусулмон комиссари бу масалани шошилинч тарзда ҳал этиш истагини билдиргани учун бу масала ... ўртоқ Сталиннинг Мусулмон комиссарлари билан биргаликда ҳал этишига махсус равишда тақдим этилади”¹.

Миллатлар ишлари комиссарлик тузилмаси мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий вазиятга мувофиқ равишда шакллантирилар ва ўзгартирилиб турилар эди. Биринчи босқичда Комиссарлик фарб халқлари ва фронтлардаги аҳвол билан шуғулланди. Ички ва ташқи аксилинқилоб (контрреволюция)га қарши кураш шароитида комиссарликлар ва бўлимлар ўз ходимларини Қизил Армияга ёрдам

¹ Чеботарева В. Г. Наркомнац РСФСР: свет и тени национальной политики 1917-1924 гг. — М.: Общественная академия наук российских немцев. 2003. — С. 38.

бериш учун фронтнинг турли жойларига юбориб турдилар.

Совет ҳукумати миллатларнинг ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш ҳуқуқини эълон қилганлиги собиқ рус империяси томонидан эзилган халқлар орасида оммавий кўтаринкиликни келтириб чиқарди; бутун мамлакат бўйлаб миллий конференциялар ва съездлар ўтказилди, уларда ижтимоий-сиёсий тузилиш дастурларини муҳокама қилдилар. РСФСР ҳукумати миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш масалаларини ҳал этиш учун ваколатли делегациялар сайладилар, миллий масалалар бўйича халқ Комиссарлиги Россия Федерациясининг халқлари учун миллий давлатчиликни барпо этиш соҳасида маълум ишларни олиб борди.

1918-1919 йилларда совет ҳокимиятининг бутун кучи ички ва ташқи аксинқилобга қаратилган бир пайтда, буюк давлатчилик шовинизми сарқитларидан халос бўлмаган кўпгина давлат арбоблари миллий сиёсатга менсимай қарадилар. 1919 йилнинг охирида партия ва ҳукумат органларида Миллатлар ишлари халқ Комиссарлигини тугатиш тўғрисидаги масала расмий ва норасмий тарзда кўтарилга бошлади. Уларнинг асосий далили — айрим соҳаларда халқ Комиссарлиги давлат миқёсида ҳудди шундай вазибаларни бажарётган бошқа муассасалар қилаётган иш билан шуғулланишида эди. Бир қанча халқ комиссарликлари тузилмаси қайта ташкил этилганидан кейин “Миллий масалалар бўйича халқ Комиссарлигини тугатиш керак” деган фикр айниқса мустаҳкамланди. Натижада Миллатлар ишлари халқ Комиссарлиги миллатлар орасида ўтказётган маданий-маърифий ишлар Маориф халқ комиссарлигига, ижтимоий-сиёсий ишлар эса РКП(б) Марказий қўмитаси ҳузуридаги Миллий озчиликлар бўлимига олиб берилди. Миллатлар ишлари халқ Комиссарлиги раҳбарияти ва вакиллари юқоридаги муассасалар миллий турмуш муаммоларининг бутун мажмуасини қамраб олишга қодир эмас, деб ҳисобладилар ва ўз маҳкамаларининг тугатилишинга қаршилик қилишга уриндилар.

Миллатлар ишлари халқ Комиссарлигини тугатиш тўғрисидаги таклифлар ғоят қатъият билан қўйилганлиги сабабли 1919 йил 12 декабрда Комиссарлик ҳайъати ўз маҳкамасининг бундан буёнги фаолияти нақадар мақсадга мувофиқ эканлиги тўғрисидаги масалани муҳокамага қўйди.

Бутун Россия Марказий ижроия қўмитаси Миллий масалалар бўйича халқ Комиссарлигининг ҳолати ҳақида тегишли ахборотни олгач, “Миллий масалалар бўйича халқ Комиссарлигини қайта

ташкил этиш тўғрисида” декрет қабул қилди.

Миллатлар ишлари халқ Комиссарлиги қуйидаги асосларда қайта ташкил этилди: РСФСР доирасидаги ҳар бир миллат комиссарликка маҳаллий Кенгашлардан ёки мухтор (автоном) ҳукумат орқали раис ва икки аъзодан иборат вакиллик ажратади; вакилликлар тегишли бўлимларга бошчилик қилади, бу бўлимларни ўз миллати меҳнаткашларининг эҳтиёжига мувофиқ равишда ўзгартиради; миллий вакилликларнинг раисларидан иборат бўлган Миллатлар Кенгаши Миллий масалалар бўйича халқ Комиссарлигига бошчилик қилади. Кенгашга комиссар бошлиқ бўлади ва унинг ҳузурида беш кишилик ҳайъат тузилади; Комиссарлик халқларнинг ўзаро ҳамкорлигини, уларнинг миллат манфаатларини таъминлайдиган тадбирларни ишлаб чиқади ва амалга оширади¹.

Мазкур ҳужжатни ривожлантириш юзасидан Миллий масалалар бўйича халқ Комиссарлигининг ҳайъати 1920 йил 20 майда қарор қабул қилди. Ушбу қарорга мувофиқ ўзларининг мухтор ҳукуматларига эга бўлган ёки уюшган омма бўлиб яшайдиган миллатлар учун илгари мавжуд бўлган бўлимлар ва комиссарликлар ўрнига 18 та миллий бўлим — Бошқирд, Яхудий, қалмоқ, қирғиз (қозоқ), Мари, Немец, Татар ва бошқа бўлимлар тузилди; РСФСР ҳудудида ўзга миллий бирликлар ичида орасира жойлашган миллатлар (белоруслар, латишлар, поляклар, финлар ва бошқалар) учун миллий озчиликлар бўлими ташкил этилди².

1920 йил июн ойининг бошларида Миллий масалалар бўйича халқ Комиссарлиги эълон қилган йўриқномада бундай дейилган эди: Миллатлар ишлари халқ комиссарлигига вакилликлар сайлаш учун миллий қурултойлар ўтказилади; миллий озчиликларнинг вакиллари ижроқўмлар ҳузуридаги тегишли миллий кичик бўлимлар орасидан сайланади³.

1920 йил 19 майдаги Декрет аслида унинг ташкилий тузилмасига тааллуқли эди. Бу ҳужжат Миллий масалалар бўйича халқ Комиссарлигининг давлат бошқаруви тизимидаги, миллий давлат қурилиши соҳасидаги мавқеини асло мустаҳкамлагани йўқ. Қонуний ваколатларга эга бўлмаган, молиявий аҳволи заиф бўлган мазкур халқ комиссарлиги миллий мухториятларга тааллуқли

¹ Декреты Советской власти. Т. VIII, М., 1974. С. 221-222.

² Политика Советской власти за три года. М., 1921. С. 147.

³ Уша жойида. С. 148.

масалаларни ҳал этишда бошқа идораларга жиддий таъсир ўтказма олмас эди.

Миллатлар кенгаши Миллий масалалар бўйича халқ Комиссарлигининг қонун чиқарувчи органи эди; унга халқ Комиссари ва унга беш кишидан иборат хайъат бошчилик қилар эди.

Миллатлар кенгаши Бутун Россия Марказий Ижроия қўмитасига ва Халқ Комиссарлари кенгашига миллий муаммоларга оид қонунлар ва декретларнинг лойиҳаларини; бирон-бир миллат билан боғлиқ бўлган масалалар юзасидан раҳбар органларда ишлаб чиқилган ёки мавжуд қонун ҳужжатларини ўзгартиришга қаратилган қарорларининг лойиҳаларини тақдим этар ва улар ўз навбатида Миллатлар кенгашининг мажлисларида албатта кўриб чиқилар эди. Кенгаш республикалар, вилоятлар ёки айрим миллий озчиликлар хусусида комиссарликлар томонидан қилинадиган барча ҳаракатлар юзасидан хулосалар бериб турар, минтақаларда миллий сиёсатни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган фармойишлар ўзгартирилганлиги ёки янги фармойишлар чиқарилганлиги ҳақида халқ Комиссарликларига маълумот бериб турар эди.

Миллатлар ишлари халқ Комиссарлигининг вазифалари қуйидагилардан иборат бўлган: миллий сиёсат масалаларига оид ҳужжатларнинг лойиҳаларини ишлаб чиқади ва Бутун Россия Ижроқўми ва Халқ Комиссарлари Кенгашининг тасдиғига ҳавола этади; умумфедерал қонунчилигини, шунингдек айрим халқ комиссарликларининг фармойишларини бутун РСФСР ҳудудидаги айрим миллатлар ва миллий-ҳудудий тузилмаларнинг эҳтиёжларига ҳамда уларнинг турмуш маданияти ва иқтисодиёти хусусиятларига мослаштириш чораларини кўради; марказий идораларда бюджет масалалари муҳокама қилинаётганида мухтор республикалар ва вилоятларнинг манфаатларини ҳимоя қилади; молиялаш сметалари бўйича хулоса беради; умумфедерал солиқларни ишлаб чиқишда қатнашиб, мухтор республикалар ва вилоятларнинг манфаатлари ҳамда хўжалик ривожланиши билан уларни мувофиқлаштириш мақсадида солиқларнинг айрим моддалари юзасидан ўз хулосасини беради, барча мухтор республикалар ва вилоятларнинг вакилликларини бирлаштиради, уларнинг Федерация марказий идоралари билан ўзаро ҳамжиҳатликда ишлашига кўмаклашади, уларнинг умумий фаолиятига раҳбарлик қилади.

Миллатлар ишлари Халқ Комиссарлиги миллий озчиликларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилади, бунинг учун

Конституциянинг декретлар ва қарорларнинг алоҳида миллатларга тааллуқли бўлган тегишли моддалари бажарилишини кузатиб боради:

— мухтор республикалар марказий ижроқўмлари ва Халқ Хўжалиги Кенгашлари, автоном вилоятларнинг ижроқўмлари ҳузурида ўз ваколатларини очади;

— айрим миллатларнинг вакиллари билан музокаралар олиб боради, янги мухтор бирликлар тузиш тўғрисида Бутун Россия Марказий Ижроқўми ва Халқ хўжалиги кенгашига таклифлар киритади;

— миллатларнинг ҳаётига тааллуқли ҳужжатларни тўплайди ва ўрганади;

— уларнинг тарихига оид илмий ишларни нашр этади;

— айрим миллатлар ва қабилаларни ҳаётини ўрганиш учун махсус илмий жамиятлар тузади, рус бўлмаган миллатлар орасидан сиёсий ва совет идоралари учун ходим кадрлар тайёрлаш учун махсус институт ва курслар очади.

Туркистон, Бошқирдистон, Қирғизистон (Қозоғистон) ва Якутия мухтор республикалари ваколатхоналарининг ҳуқуқ ва вазифалари бошқа мухтор республика ва вилоятлар ваколатхоналарининг ҳуқуқ ва вазифаларидан анча кенг бўлганлигини таъкидлаб ўтмоқ керак.

1918 йил 20 апрелида Тошкентда Туркистон ўлкаси советларининг V қурултойи очилди. Делегатлар РСФСР Халқ комиссарлари кенгашининг тўғри миллий сиёсати учун уни олқишладилар. Кун тартибида миллий давлатчилик, Таъсис қурултойини чақирувчи комиссияни тузиш, мухториятнинг ҳуқуқ доирасини, унинг чегараларини белгилаш масалалари бор эди¹.

1918 йил 22 апрелда РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси делегатларга телеграмма юборди. У РСФСР ҳукумати ўлканинг совет негизларидаги мухториятини қўллаб-қувватлашини таъкидлаб қуйидагиларни ёзган эди: “Сизлардан Советларнинг Таъсис съездини чақириб учун тузаётган комиссиянгизни ўлка мухтор органининг Халқ комиссарлари кенгашига муносабатини белгилаб олиш тўғрисидаги масалани биргаликда ишлаб чиқиш учун бизнинг ҳузуримизга, Москвага юборишингизни сўраймиз”².

Қурултой “Марказий ҳукумат билан ўзаро муносабатларни

¹ В. И. Ленин о Средней Азии и Казахстане... С. 698.

² Уша жегиди. С. 289.

белгилаш" учун беш кишилик Фавқулодда комиссияни тузди¹. Туркистон республикаси Марказий ижроқўмининг аъзоси Собиржон Юсупов комиссия раиси этиб тайинланди.

РСФСР Миллатлар ишлари Халқ комиссарлиги хайъатининг мажлисида С. Юсупов Москвада Туркистон АССР ваколатхонасини таъсис этишни таклиф қилди². 1918 йил 6 сентябрда хайъат, Россия федерациясининг ҳукумати ҳузурида Туркистоннинг Марказий ваколатхонаси очилсин, унинг зиммасига "Туркистон манфаатларини ва Бухоро манфаатларини ҳимоя қилиш вазифаси юклатилсин", деган қарорни қабул қилди³.

В. Троицкий билан С. Юсупов Миллатлар ишлари Халқ комиссарлиги хайъатининг қарорини олиб, эртаси кун — 1918 йил 7 сентябрда Тошкентга қуйидаги радиограмmani йўладилар: "Туркистоннинг манфаатларини ягона ҳимоя қилиш ва Туркистоннинг талаблари салмоғини ошириш ҳамда унинг барча мухтор вакиллари бирлаштириш учун Туркистон Халқ Комиссарлари Кенгашини тайинлаш билан Москвада мухтор Туркистоннинг Марказий ваколатхонасини дарҳол тузиш зарур деб ҳисоблаймиз". Телеграммада ваколатхонани икки бўлим: сиёсий ва иқтисодий бўлимлардан иборат қилиб тузиш, уларнинг раҳбарлари этиб Троицкий ва Юсуповни тасдиқлаш таклиф қилинган эди⁴.

Туркистон АССР ваколатхонасини таъсис этиш учун Фавқулодда комиссия қуйидаги масъул шахсларнинг, Туркистон Республикаси Марказий Ижроқўми раиси П.А. Кобзев ва Бутун Россия Марказий Ижроқўмининг раиси Я.М. Свердловнинг розилигини олди. Тошкентдан, Туркистон Марказий Ижроқўмидан олинган радиограмма С. Юсупов ва В. Троицкийнинг ваколатларини тасдиқлар эди⁵.

Миллатлар ишлари халқ комиссарлигида В. Троицкий ва С. Юсупов иштирокида вакиллик тўғрисида Низом ишлаб чиқилди. Унда қуйидаги сўзлар бор эди: "РСФСР марказий муассасаларининг Туркистон билан алоқа ўрнатиши ва марказий муассасаларнинг Туркистон ва унга чегарадош давлатлар билан боғлиқ бўлган масалаларга оид фаолиятини келишиб олиб бориш мақсадида, Бутун Россия Марказий Ижроқўми ҳузурида Туркистон

¹ *Наша газета*. 1918. 5 май.

² Акрамов А. *Полпред республики... Ташкент*, 1987. С. 68.

³ ГАРФ, ф. 1318, оп. 1, д. 48, л. 6; Акрамов А. *Полпред республики... С. 71*.

⁴ *Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сб. документов*. Т.П. Ташкент. 1972. С. 476.

⁵ Акрамов А. *Полпред республики... С. 71*.

республикасининг ваколатхонаси таъсис этилади”¹. Чегарадош давлатлар деганда Бухоро амирлиги, Хива хонлиги, Афғонистон, Эрон назарда тутилган эди.

Юқоридаги ҳужжатлардан кўриш мумкинки, биринчи босқичда Фавқулодда Комиссия аъзоларида ваколатхонани РСФСР ҳукумати — Халқ Комиссарлари Кенгаши ҳузуридами ёки қонунчилик ҳокимиятининг олий органи — Бутун Россия Марказий Ижроия қўмитаси ҳузуридами — қаерда таъсис этиш ҳақида аниқ тасаввур йўқ эди.

И. Сталиннинг сўровига биноан С. Юсупов Миллатлар ишлари халқ комиссарлигига республика ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланиш истиқболлари тўғрисидаги тахлилий ҳужжатларни, мухторият лойиҳасини, миллий масалалар бўйича комиссарнинг маърузасини, аҳолининг миллий ва ижтимоий таркиби тўғрисидаги маълумотлар ва ҳужжатларни тақдим этди.

Туркистон ваколатхонасининг бевосита иштирокида Республикани иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим масалалари ҳал этилди. Натижада, 1918 йил 9 апрелда Туркистонда пахта харид қилиш учун 500 млн. сўмдан кўпроқ пул ажратиш тўғрисидаги декретни, 17 майда эса ўлкада суғориш ишлари учун 50 млн. сўм пул сарфлаш ҳақидаги декрет имзоланди. Режада Мирзачўлда 500 минг десятина, Далварзин даштида 40 минг десятина ва Учқўрғон даштида 10 минг десятина ерни суғориш усчи ирригация иншоотлари қуриш кўзда тутилган эди. Ўша йили декабр ойида Туркистондаги ирригация ишлари қандай бораётганлиги тўғрисида В. Троицкий билан С. Юсуповнинг маърузасини тингланди².

Мазкур даврда фронтлар халқаси ичида қолган Туркистон Республикасида ҳам очлик ва қаҳатчилик ҳукм сурар эди. Ўз ҳукуматининг топшириғига биноан Троицкий ва Юсупов РСФСР Озиқ-овқат халқ комиссарлигидан ёрдам сўради. Ўша йили ёрдам тариқасида Туркистонга 614 вагон дон, бир неча вагон бир қатор истеъмол моллари юборилди. Республиканинг Марказдан олисда эканлиги муносабати билан Тошкентда тузилган Туркистон озиқ-овқат маҳкамаси (Туркпрод) Туркистон ваколатхонаси ихтиёрига топширилди ва у Москвада ишлашга киришди.

1919 йил 9 февралда С. Юсупов Бутун Россия Марказий Ижроқўмига “Туркистон саноати учун талаб қилинадиган

¹ Акромов А. Полпред республики... С. 72; Наша газета. 1918. 4 октябр.

² В. И. Ленин о Средней Азии и Казахстане... С. 461, 466.

материаллар йиғма ведомости”ни тақдим этди. У 73 номдаги саноат буюмлари ва ашёлари (темир, чўян, станок ва ҳоказо) рўйхатидан иборат. Идоралараро кенгаш республикага зарур асбоб-ускуна ва хом ашёларни ажратиб беришга қарор қилди. Туркистон ваколатхонасининг талабномаларига биноан республика доридармон харид қилиш учун 500 млн. сўм миқдорда кредит олди¹.

Тинч қурилиш даврига ўтилгач, Туркистон АССР нинг Москвадаги ваколатхонасининг ҳуқуқ ва вазифалари бирмунча кенгайди. Шу муносабат билан янги ҳужжат — Туркистон АССРнинг РСФСРдаги ваколатхонаси тўғрисида Низом ишлаб чиқилди. Унда белгиланишича, мазкур муассаса Туркистон Марказий ижроқўми ва республика Халқ хўжалиги кенгашининг Бутун Россия Марказий ижроқўми ва РСФСР Халқ Комиссарлари кенгаши ҳузуридаги идора сифатида мавқеи белгилаб қўйилди.

Туркистон ваколатхонаси РСФСР Марказий ижроқўми ҳузурида таъсис этилган ва ҳаракат қилган бўлсада, аммо маданият соҳасидаги сиёсат билан боғлиқ бўлган масалаларни, одатда, РСФСР Миллий масалалар бўйича Халқ комиссарлиги олдига қўяр эди.

1920 йил 19 майда Бутун Россия Марказий Ижроқўми Миллатлар ишлари Халқ комиссарлигини қайта тузиш тўғрисида қарор қабул қилди, шу қарорга биноан мухтор республикаларнинг ваколатхоналари мазкур комиссарлик бошқарувига ўтказилди. Республикаларда бу янгилик ваколатхоналарнинг мақомини пасайтириш деб тушунилди ва уларни бошқа комиссарлик қарамоғига ўтказишни пайсалга солдилар. Туркистон республикасининг ваколатхонаси билан ҳам шундай бўлди. 1920 йил 16 ноябрда миллий ишлар бўйича Халқ комиссарлиги Бутун Россия Марказий Ижроқўми Президиумига шундай ахборот берди: “Миллий ишлар Халқ комиссарлиги Туркистон Марказий ижроқўмига неча марталаб мурожаат қилиб Миллий ишлар халқ комиссарлиги ҳузурида Туркистон ваколатхонасини ташкил этиш учун ўзининг мухтор вакилини юборишни сўради, аммо бунга жавоб берилмади. Комиссарлик Сизнинг номингиздан Туркистон Марказий Ижроқўмига мурожаат қилиб ўз вакилини юборишни сўрайди”².

Тошкентда Миллий ишлар халқ комиссарлигининг таклифи қўллаб-қувватланди. 1920 йил 5 декабрда РКП(б) МК Турк бюроси

¹ Акрамов А. Попред республики... С. 85.

² ГАРФ, ф. 1318, оп. 1, д. 100, л. 312.

аъзоларининг ёпиқ кенгашида “ТАССР билан РСФСРнинг ўзаро муносабатлари тўғрисида”ги масала муҳокама қилиниб, қуйидаги қарор қабул этилди: “Миллий ишлар халқ комиссарлиги ҳузурида Туркистон республикасининг ваколатхонасини ташкил этиш зарур деб топилсин ... ТАССР билан Қирғизистон республикасининг муваққат ваколатхонаси зарурлиги тасдиқлансин, бунинг учун марказкўмлар ўзаро делегатлар юборишсин”¹.

РСФСР Марказий ижроқўми ва Халқ комиссарлари кенгаши қабул қиладиган қонунлар ва мезёрий ҳужжатларни ўрганиш, уларнинг Туркистондаги ўзига хос хусусиятларга мувофиқлигини таҳлил этиш ваколатхона фаолиятининг энг муҳим соҳаси қилиб белгиланди. Марказий маҳкамалар томонидан руслаштириш йўлида янги уринишлар бўлишидан хавфсираб ваколатхона халқларнинг маданий ва маънавий ҳаёти билан боғлиқ бўлган янги қонунларни ғоят синчиклаб ўрганар эди.

1921 йилнинг баҳорида Туркистон АССР ваколатхонаси ўз раҳбариятидан турк тилшунослиги муаммоларини илмий ишлаб чиқишни ташкил этиш, бу муҳим ишга атоқли рус туркологларини жалб қилиш топшириғини олди. 1921 йил 31 май куни РСФСР Миллий ишлар халқ комиссарлиги ҳайъатига хат келиб тушди. Унда айтилишича, аҳолисининг “адабий тили ҳали тўла-тўқис ишлаб чиқилмаган” мухтор республиканинг жуда муҳим вазифаси “умумбашарий маданиятга тезроқ қўйилиш воситаси сифатида туб жой миллатларининг тилларини ишлаб чиқиш” чораларини кўришдан иборат эди. Туркистонда бунинг учун дастлабки қадамлар қўйилган бўлиб, марказ “кам маданиятли миллатларнинг тилларини ишлаб чиқишнинг қатъий илмий усулини яратишда” тилшунос, шарқшунос олимларнинг ёрдамига таяниб Туркистон АССРнинг туркий халқларига “ёрдам бериш” лозимлигини қайд этди. Мухториятларнинг халқига илмий ёрдамни ташкил этиш — РСФСР Миллатлар ишлари халқ комиссарлигидан мутахассилар иштирокида комиссарлик ҳузурида алоҳида орган ташкил этиш учун комиссия тавсис этиш сўралди”².

28 июнда комиссарлик ҳайъати Туркистон республикаси ваколатхонасининг раиси Кучербоев ва унинг ўринбосари Буратов тайёрлаган “Туб жой халқларининг тилларини ишлаб чиқиш тўғрисида”ги тезисларини тинглаб, асосан маъқуллади. Бройдо, Павлович, Кучербоевдан иборат комиссияга уни қўшимча

¹ РГАСПИ. ф.61, оп.1, д. 10, л. 28.

² ГАРФ, ф. 1318, оп. 1, д. 162, л. 302.

равишда кўриб чиқиш вазифаси топширилди¹.

Туркистон этник гуруҳлари тилларини ўрганишга туркшунослардан А.К. Боровков, С.Э. Малов, Э.Д. Поливанов, Л.М. Ичербак ва бошқа мутахассислар жалб этилди. 20-йилларнинг ўрталарига келиб туркшуносликка оид янги тадқиқотлар эълон қилина бошланди. Масалан, К.К. Юдахиннинг “Қорабулоқ шевасининг баъзи хусусиятлари” номли китоби босилиб чиқди, унда ўзбек шевалари характерлаб берилди. Қурама воҳасининг ўзбек лаҳжалари А.К. Боровков томонидан тадқиқ этилди. В.В. Решетов ўзбек адабий тили ва лаҳжаларини қиёсий тарзда таҳлил этди.

РСФСР ҳукумати 20-йилларнинг бошларида Туркистондаги археологик ёдгорликларини таъмирлашга пул ажрата бошлади. Туркистон республикасининг ваколатхонаси шу мақсадлар учун молиявий маблағ берилишини назорат қилиб турди. Иқтисодий қийинчиликлар сабабли 1923 йилда таъмирлаш ишларини молиялаш “тўхтатилди”. 1923 йил 26 январда Туркистон ваколатхонасининг раиси Салько РСФСР Халқ комиссарлари кенгашига хат ёзиб Туркистон республикасининг мухтор ваколатхонаси “Самарқанд шаҳридаги қадимий мусулмон меъморчилиги ёдгорликлари Халқ комиссарлари кенгашининг диний тусдаги биноларни таъмирлашга маблағ ажратмаслик тўғрисида”ги 1921 йил 8 сентябрдаги қарорга қайтганлигини билиб ҳаддан ташқари ҳайратга тушди. Жуда катта тарихий ва бадиий аҳамиятга эга бўлган бу ёдгорликлар, шубҳасиз, алоҳида муҳофаза этилиши лозим, бу нарса Туркистон АССР Халқ комиссарлари Кенгашининг 1921 йил 11 июндаги қарорида ёзиб қўйилган...”, - дея таъкидлаган эди.

Шундай қилиб 1920 йилнинг охирида Туркистон ваколатхонаси РСФСР Миллатлар ишлари Халқ комиссарлиги ҳузурида ишлай бошлади. Шунини таъкидлаш лозимки, агар РСФСРнинг бошқа мухтор республикалари ваколатхоналари Миллатлар ишлари Халқ комиссарлиги воситачилигида сиёсий, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этган бўлсалар, Туркистон ваколатхонаси том маънодаги сиёсат билан шуғулланмас эди; бу масалалар РКП (б) МК Турк бюроси, Бутун Россия Марказий Ижроқўми билан РСФСР Халқ комиссарлари Кенгашининг Турк комиссияси, сўнгра РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси тасарруфида эди, улар бевосита Туркистонда фаолият юритар эди.

Москвадаги ваколатхона эса асосан таъминот вазифаларини

¹ ГАРФ, ф. 1318, он. 1, д. 6, л. 113.

бажарарди. Россия Федерациясининг Давлат архивида сақланаётган ҳужжатларнинг далолат беришича, Туркистон ваколатхонаси фаолиятининг асосий йўналиши Туркистон АССР учун саноат асбоб-ускуналари, хом ашё ва озиқ-овқат олиш, уларни республикага жўнатиш мақсадида Халқ комиссарликлари билан ўзаро муносабат ўрнатишдан иборат эди.

Собиқ Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи (СССР) тузилиши муносабати билан РСФСР Миллатлар ишлари Халқ Комиссарлиги тугатилди. 1923 йил 29 июнда 10-чақириқ Бутун Россия Марказий ижроқўмининг 2-сессияси Миллатлар ишлари халқ комиссарлиги ўз вақтида тугатилган деб ҳисоблаб, ўз қарориди бу комиссарлик иттифоқдош ва мухтор республикалар, мухтор вилоятлар тузилишига тайёргарлик кўриш ва уларни Совет Иттифоқига бирлаштиришдан иборат бўлган ўзининг асосий вазифасини бажарганлигини таъкидлади. 1924 йил 9 апрелда Халқ комиссарлиги ўз фаолиятини тўхтатди.

Ижроия ҳокимият органи бўлмиш Миллатлар ишлари Халқ комиссарлиги давлатнинг миллий сиёсатини амалга оширишда етакчи рол ўйнади, унинг зиммасига юклатилган тарихий вазифа миллий давлат қурилишига кўмаклашишдан иборат эди.

Миллатлар ишлари Халқ комиссарлиги бошқа давлат ва партия тузилмалари билан бир қаторда миллий зиддиятларни бартараф этиши лозим бўлган мафкуравий марказ бўлди ва шу билан бирга ҳудудий ҳамда иқтисодий муаммолар юзасидан федерация субъектлари ўртасида келиб чиққан низоларни ҳал этишда ҳакам вазифасини ҳам ўтади. Шубҳасиз кам сонли халқлар ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қарор топтиришда, халқлар ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик муносабатларини ўрнатишда комиссарликнинг хизмати катта бўлди.

Маълумки, Россиянинг бошқа минтақалари каби Туркистон ҳам кўпмиллатли ўлка бўлиб, унда туб жой миллатлари билан бир қатор миллий озчиликни ташкил этувчи халқ ва элатлар ҳам истиқомат қилар эдилар¹.

Шуни таъкидлаш эътиборга моликки, 20-йилларга оид баъзи ҳужжатларда миллий озчиликни ташкил этувчи туб жой халқларига ва Европа халқларига бўлинар эди. Бу соҳада чунончи, маълум бир вақтдан кейин бўлиб ўтган воқеликни эслатиб ўтиш мумкин бўлади. Ўрта Осиёда миллий—давлат чегараланиш ўтказилгандан

¹ Матнда кам сонли миллатлар ёки миллий озчиликлар иборалари бир хил маънода ишлатилади.

кейин Ўзбекистон ССР Советлари Марказий ижроқўми, Миллий озчиликлар бўлимининг муваққат мудури Калонов томонидан имзоланган ва Самарқанд шаҳар Комитетига аталган йўриқномада шундай сўзлар бор эди: "... Сиз (чамаси, шаҳар комитетининг раиси назарда тутилади) шуни ёдда тутишингиз керакки, миллий озчиликлар ҳам туб жойликлар, европаликларга бўлинади, Ўрта Осиё маҳаллий яҳудийлари туб жойли миллий озчиликлар жумласига киради"¹.

Туркистон АССР, шунингдек Бухоро ва Хоразм республикаларида турли-туман халқ вакиллари биргаликда яшаб, улар орасида йирик этнослар ҳам, кам сонли элатлар ва миллий гуруҳлар ҳам бор эди. Совет ҳокимиятининг миллатлар ўз тақдирини ўзи белгилаши ва эркин ривожланиши тўғрисида эълон қилган шiorлари халқларнинг миллий ўзлигини таниш онгини ошириб юбориб, уларнинг озодликка эришиш ва билим олиш иштиёқини кучайтирган бир пайтда, миллий озчиликларнинг ўлка ҳокимияти билан ҳам, шунингдек йирик туб жой этнослари билан ўзаро муносабатлари соҳасида турли муаммолар келиб чиқиши ҳам мумкин. Шу муносабат билан октябр тўнтаришидан кейинги дастлабки йиллардаёқ Туркистон Миллатлар ишлари Халқ комиссарлиги ва унинг доирасида миллий озчиликлар бўлими тузилганлиги ижобий аҳамиятга эга бўлганлиги юқорида ҳам таъкидлаб ўтилди.

Туркистон Миллатлар ишлари Халқ комиссарлиги ва унинг бўлимлари миллий озчиликнинг аҳволини мунтазам ўрганиб борди. Чиқадиган ахборот маълумотномаларида шу ишлар ўз аксини топиб, у ёки бу кам сонли миллий гуруҳлар ҳаёт фаолиятининг турли соҳалари ёритилди. Октябр тўнтаришидан кейинги дастлабки йилларда ва 20-йилларнинг бошларида нашр этилган "Жизнь национальностей" газетаси бу ишда муҳим роль ўйнади. Масалан, "Туркистонлик арманлар"², "Туркистонлик украинлар"³, "Туркистон республикасида немис аҳолисининг аҳволи шарҳи"⁴ ва шу каби мақолаларда миллий озчиликларнинг ҳаёти ва муаммолари тўғрисида бир қатор маълумотлар берилди. Мазкур мақолаларнинг мазмунидан этник майда миллатларнинг ўзига хос миллий муаммолари ҳақидагина эмас, айни вақтда уларнинг ўлкадаги жойлашиш географияси тўғрисида, улар қайси йўллар

¹ ЎзР МДА, ф. Р-86, Оп. 1, Д. 6633, 164-бет

² ЎзР МДА, ф. 36, Оп. 1, Д. 143, 43-44-бетлар.

³ Жизнь национальностей, 1922, 11 сентябрь.

⁴ ЎзР МДА, ф. 36, Оп. 1, Д. 143, 31-32-бетлар.

билан Туркистонга келиб қолганликлари ҳақида тасаввур олиш мумкин эди. Масалан, украинларнинг Туркистон ўлкасига кўчиб келишининг асосий сабаби Украина аҳолисининг зичлиги ва бошқа сабабларга кўра кам ерли деҳқонлар қулай ерларни қидириб бу ерга келиб қолганлигидан иборат. Арманларнинг бу ерда кўчиб келиши учун турли сабаблар тилга олинади, шу сабабларнинг энг муҳимларидан бири савдо орқали бойлик орттиришга интилиш эди, улар орасида қорабоғ, Зангизўр ва Жибраилда ерларидан маҳрум бўлган кўпгина кишилар, чайқов савдосидан ўзларининг бевосита машғулотига ўтиш учун Туркистонга келган бир талай ҳунармандлар бор эди. Уша йилларда эълон қилинган мақолаларда айрим миллий озчиликларнинг бу ерга келиб қандай ўрнашганликлари ва уларнинг машғулотлари ҳикоя қилинади. Чунончи арманлар даставвал Марв, Тошкент, Қўқон ва Андижонда ғуч бўлиб яшаб, асосан савдо-сотиқ билан шуғулланган бўлсалар, украинлар Сирдарё вилоятида, қисман Фарғонада жойлашиб ғаллачилик билан шуғулланганлар, украин ишчилари эса Самарқанд ва Тошкентда макон топганлар.

Туркистон Миллатлар ишлари комиссарлигининг ҳужжатларида немис аҳолиси Тошкент ва Марв уездларида жойлашганлигидан дарак беради. Немисларнинг асосий машғулоти ғаллакорлик бўлган. Комиссарликнинг ахборотида ўлкада яшовчи баъзи оз сонли миллатлар ҳақида тасаввур беради. Чунончи 20-йилларнинг бошларида бу ерда 500 минг украин яшаганлиги, аммо бу рақам унчалик аниқ эмаслиги айтилади¹, арманлар 80-100 минг киши², очарчилик бўлиб турган Волга бўйидан кўчиб келган немислар 635 минг киши³, поляклар 4500 киши⁴, деб кўрсатилади.

Туркистон АССР Маориф халқ комиссарлиги ҳузурида кам сонли миллатлар ишлари Кенгаши тузилган ва унинг фаолияти ҳам диққатга сазовордир. Бу орган аввало оз сонли миллатларнинг маънавий эҳтиёжларини ўрганиш ва бу эҳтиёжларни қондириш учун амалий ҳаракатлар қилиши лозим эди. 20-йилларда унинг таркибида арман, эрон-озарбайжон, маҳаллий яҳудий, украин, татар-бошқирд, немис ва яҳудий марказий бюрolari ишлар эди. Улар оз сонли миллатларнинг тилларида мактаблар ва ишчилар учун уйлар очиш ва уларни ўқув адабиёти ва педагог кадрлар

¹ Жизнь национальностей, 1922, 11 сентябрь.

² УзР МДА, ф. 36, Оп. 1, Д. 143, 43-бет.

³ Уша жойда, 31-бет.

⁴ Уша жойда, Д. 95, 5-бет.

билан таъминлаш ҳақида ғамхўрлик қилар эди. Бу бюроларнинг иши қийин шароитда ўтар, айниқса фуқаролар урушидан кейин ўлкада ҳукмрон бўлган хонавайронлик, зарур моддий маблағнинг йўқлиги ва турли халқ ва элатлар ўртасидаги муайян кескинлик бунинг асосий сабабларини ташкил этар эди. Ана шундай вазиятда оз сонли миллатлар кенгашининг Марказий Бюрolari миллий озчиликларнинг маънавий эҳтиёжларини қондириш учун муайян ишлар олиб борди. Бу тузилмаларнинг иш услуби ва мазмуни ҳақида 1923 йил январ-март ойларига оид ҳисоботларнинг қисқа сатрлари яққол тасаввур беради. Масалан, арман Марказий бюросининг фаолияти ҳақида шундай маълумот берилади: “Ишчилар уйида 6 та маъруза ўқилди, салкам 30 та концерт ва кеча ўтказилди, улардан тушган маблағ ишчилар уйи ихтиёрига берилди ва йўқсил арман талабаларига тарқатилди. Ўлкада 10 та мактаб бор, уларнинг баъзиларига арман тилидаги дарсликлар юборилди”¹.

Эрон Озарбайжон Марказий бюроси бўйича шундай хабар қилинади: “Ўлкада 10 та мактаб бор, улар маҳаллий маблағ ҳисобига таъминланади, уларнинг бир қисмини баҳойлар жамияти оталиққа олган. Мактабларнинг деярли ҳаммасида маданият ходимлари етишмайди, она тилида дарслик ва адабиётлар йўқ”².

Украин Марказий бюроси ҳақида бундай деб ёзилган: “Жойлар билан алоқа йўқлиги, маблағ етишмаслиги ва украинларни бирон-бир марказ теварагида бирлаштиришнинг қийинлиги сабабли мазкур миллат орасида барча маданий-маърифий ташаббусларни амалга ошириш имконияти йўқ. Шунинг оқибатида Украин Марказий Бюроси деярли ночор аҳволда қолган”³.

Туркистон Миллатлар ишлари халқ комиссарлигининг Совет ҳокимияти дастлабки йилларидаги ҳужжатлари олий ҳокимият ва бошқарув идоралари маҳаллий яҳудийлар (Бухоро яҳудийлари) каби миллий гуруҳга алоҳида эътибор берганликларини кўрсатади. Россия империяси даврида маҳаллий яҳудийлар камситилган аҳволда эканликлари сабабли ҳукумат идоралари миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва эркин миллий ривожланиш ҳуқуқи эълон қилинган шароитда маҳаллий яҳудийларни⁴ ўлканинг бошқа миллатлари билан тенг бўлган турмуш ва ривожланиш асосига

¹ ЎзР МДА, ф. Р-34, Оп. 1, Д. 2232, 8-бет.

² Ўша жойида, 8-бет.

³ Ўша жойида, 9-бет.

⁴ Маҳаллий яҳудийлар ва Бухоро яҳудийлари тушунчалари бир хил маънони билдиради.

ўтказишга кўмаклашувчи чораларни кўришга мажбур бўлганликларини кўриш мумкин. Чунончи, юқорида қайд этилган Самарқанд шаҳар Комитетига юборилган хатда, жумладан, шундай таъкидланган эди: “Ўзбекистон ССР Советларининг Марказий ижроия комитети Миллий озчиликлар бўлими Сизга шуни маълум қиладики, Бухоро яҳудийлари ёки Ўрта Осиёнинг яҳудийлари туб жой аҳоли бўлиб, ҳукумат томонидан Ўзбекистон ССРнинг асосий миллатига бериладиган барча имтиёзлар уларга ҳам жорий этилади”¹.

Маҳаллий яҳудийлар учун мактаблар очиш, уларни ўлканинг бошқа миллатлари билан тенг аҳволга кўтарадиган махсус қарорлар қабул қилиш билан бирга республиканинг олий идораларида уларнинг манфаатларига хизмат қиладиган махсус тузилмаларни ташкил этиш чора-тадбирлари ҳам кўрилди. Шу мақсадда Туркистонда очилган маҳаллий яҳудийлар бўлими ташаббуси билан республика Халқ маорифи комиссарлиги ҳузурида маҳаллий яҳудийлар учун алоҳида халқ маорифи секцияси тузилди. Секциянинг ташаббусига кўра 1919 йил сентябрида Бухоро яҳудийларининг болалари учун мактаб ва бир неча болалар боғчаси очилди².

Туркистон АССРда ўтказилган миллий сиёсат аявалги бўлимларда таъкидланганидек, нуқсонларга қарамай, умуман ўлканинг йирик туб жой этносларинигина эмас, балки кам сонли миллатларнинг манфаатларини ҳам акс эттирар эди. Бу сиёсатда кам сонли миллатларнинг манфаатларини бирон бир тарзда камситишга йўл қўймаслик, уларнинг маънавий эҳтиёжларини қондириш йўли сезилиб турар эди. Бу йўл ижтимоий даражада ҳам, республика даражасида ҳам ўз аксини топди. СССР Марказий ижроқўми Миллатлар кенгаши президиумининг иттифоқдош республикаларга 1925 йил 21 ноябрда юборган фармойиши (циркуляр)ида сайлаб қўйладиган барча совет органларига кам сонли миллатларнинг вакилларини киритиш каби чоралар асосида миллий озчиликларнинг ҳуқуқларини тўла-тўқис таъминлаш зарурлиги тан олинган эди. Жумладан, майда миллатларнинг сони кўпроқ бўлган тақдирда алоҳида советлар тузиш ва мазкур кам сонли миллатларнинг тилларини муомалага жорий этиш уларнинг она тилида мактаблар ва судлар ташкил этиш кераклиги

¹ ЎзР МДА, ф. Р-34, Он. 1, Д. 6633, 154-бет.

² МДА ЎзР, ф. 2-34, Он. 1, Д. 338, 625-бет.

таъкидланган эди¹.

Иттифоқ органларининг умумий йўлига мувофиқ равишда миллий-давлат чегараланиши ўтказилгандан кейин ҳам бу соҳада муайян ишлар олиб борилди.

Мазкур фармойишга жавобан республика ҳудудида кам сонли миллатлар зич бўлиб яшайдиган жойларда иккита миллий туман: Конимехда² қозоқ тумани ва Конибодомда тожик тумани ташкил этилиб, иш юритилиш, суд ишларида ва бошқа шу жараёнларда мазкур халқларнинг тиллари жорий этилганлиги ҳусусида хабар қилинди. Улар бевосита ЎзССР МИҚга ва шунингдек, Фарғона оближроқўмига бўйсундирилган эди.

Ўзбекистоннинг миллий таркиби хилма-хил бўлганлиги сабабли у ёки бу миллатлар зич бўлиб яшайдиган жойларни алоҳида миллий-маъмурий бирликларга ажратиш йўли кейинги даврда ҳам давом эттирилди. 1926 йилда ўтказилган Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати маълумотларига кўра республикада яшаб турган 5,3 миллион кишидан 3,5 миллиони (ёки аҳолининг 65%) ўзбеклар бўлса улар билан бир қаторда 968 минг тожик, 247 минг рус, 107 минг қозоқ, 91 минг қирғиз, 28 минг татар, 28 минг араб, 27 минг қорақалпоқ, 26 минг туркман, 25 минг украин, 29 минг яҳудий, 15 минг арман ва бошқалар ҳам яшар эдилар³.

Табиийки кўпмиллатлилик шароитидаги Ўзбекистон, аввало, миллатлараро тинчлик ва тотувликни таъминланиши асосидагина тўғри ривожланиши мумкин эди. Кам сонли миллатлар ғуж бўлиб яшайдиган жойларда миллий туманлар ва миллий қишлоқ кенгашларини тузиш, уларни тилларидан бемалол фойдаланишни йўлга қўйиш эса айнан шу мақсадга хизмат қилар эди. Ўзбекистон ССРнинг миллий-давлат чегараланиши давомида, Революцион қўмита ҳузурида тузилган миллий озчиликлар қўмитасининг вазифаси, бошқа ишлар билан бир қаторда у ёки бу халқ аҳолиси кўп ва бир хил таркибда бўлган туманларни алоҳида минтақаларга ажратиш ва мазкур минтақанинг кўпчилик аҳолиси она тилида иш юритиши тўғрисида Ўзбекистон ССР Марказий ижроқўмига мулоҳазалар топширишдан иборат эди. Республика Советларининг 1925 йил феврилидаги Таъсис қурултойидан кейин бу қўмитанинг номи ўзгартирилиб, Ўзбекистон ССР Советлари МИҚ ҳузуридаги миллий озчиликлар ишлари бўйича Марказий комиссия деб атала

¹ МДА ЎзР, ф. Р-86. Оп. 1, Д. 2156, 159-бет.

² Чамаси, Конимех назарда тутилади.

³ Қаранг: Хакимов М.Х. *Партии и советская национальная государственность. Ташкент: Ўзбекистан, 1980. 108-бет.*

бошланди. 30-йилларнинг бошларигача партия кўмиталари ҳузурида ҳам миллий озчилик кичик бўлимлари ва секциялари мавжуд эди. Уларнинг фаол иштироки билан 1925-1926 йилларда Ўзбекистонда туманлаштириш ўтказилиб, юқорида қайд этилганидек, кам сонли миллатларнинг 302 та қишлоқ кенгаши ва 175 та аралаш кенгаши тузилди. Улар эса ўз навбатида республикадаги барча қишлоқ кенгашларининг 3%ини ташкил қилар, бу эса республика аҳолиси таркибидаги кам сонли миллат вакиллари улушига тўғри келар эди¹. Бундан ташқари 4 та тожик, 4 та қозоқ, 1 та туркман, 1 та қирғиз миллий туманлари, шунингдек миллий озчиликларнинг иккита бошқа тумани², аралаш туман ҳам мавжуд эди. Булар республикадаги барча туманларнинг 17%идан кўпроғини³ ташкил этар эди.

Шу йилларда миллий туманлардан ташқари юзлаб миллий қишлоқ кенгашлари ҳам тузилди. Архив ҳужжатларидаги маълумотларга кўра, уларнинг сони жами 333 тагача етган⁴.

Ушбу йилларга оид партия-ҳукумат ҳужжатлари ҳам кам сонли миллатлар билан ишлаш масаласига жиддий эътибор билан қаралганлигидан далолат беради. Масалан, Ўзбекистон ССР Советлар Марказий ижроқўмининг 1929 йил марказий кенгашлар, хўжалик муассасалари, ташкилотлар ҳамда барча округ ижроия кўмиталарига йўлаган фармойишида кам сонли миллатлар билан ишлашдаги камчиликлар очиб ташланди "... жойларда шу вақтга қадар миллий озчиликларга хизмат қилиш соҳасидаги ишга, - деб таъкидланган эди шу ҳужжатда, - халқ комиссарликлари Марказий Кенгашлар ва хўжалик органларининг, жойлардаги кенгашлар ва округ ижроқўмларининг кундалик иши билан узвий боғлиқ бўлмаган қандайдир бир иш деб қаралаётганлиги кузатишмоқда. Кам сонли миллатларнинг иқтисодий ва маданий савиясини кўтариш тадбирлари режалар равишда олиб борилмаяпти, бундай режалар мавжуд бўлган жойларда эса, улар айрим миллатларнинг иқтисодий ва ижтимоий-маданий хусусиятлари аниқ ҳисобга олмай тузилган, миллий озчиликлар ўртасида ишлаш юзасидан халқ комиссарликлари ўзларининг маҳаллий органлари ва ижроқўмларнинг бўлимлари топшириқларини қандай ижро

¹ Қаранг: Хакимов М.Х. Партии и советская национальная государственность. Ташкент: Ўзбекистан, 1980. 108-бет.

² Чамаси иккита курама райони назарда тутилади.

³ Нуруллин Р.А. Из опыта национально-государственного строительства. Коммунист Ўзбекистана, 1990. №2, 89-бет.

⁴ МДА ЎзР, ф. Р-86, Оп. 1, Д. 7328, 44-бет.

этаётганликларини текширишга берилаётган эътибор ҳаддан ташқари сушт даражада. Миллий озчиликларга хизмат кўрсатиш аксарият ҳолларда ҳали ҳам рус тилида олиб борилмоқда ... халқ маорифи идоралари кам сонли миллатларнинг тилларидаги ўқув қўлланмалари ва дарсликларни ғамлаб қўйиш зарурлигига деярли эътибор бермаяпти. Ниҳоят, айниқса оз сонли миллат аҳолиси билан ишлайдиган органларда миллий озчилик ходимларини совет ва хўжалик аппаратларидаги раҳбарлик ишига кўтариш мутлақо етарли эмас ¹”.

Қайд этилган камчиликларни тугатиш мақсадида Марказий ижроқўм бу ишлар сушт олиб борилаётган жойларда кам сонли миллатларнинг хўжалик-иқтисодий аҳволини аниқлаш ва эътиборга олишни таклиф қилди. Республиканинг асосий миллат аҳолиси билан бир даражада кам сонли миллатларнинг маданий юксаклигини таъминлаш ва иқтисодий аҳволини яхшилаш, шунингдек, мазкур миллат меҳнаткашлар оммасини совет қурилишига жалб этиш бош вазифа эканлиги таъкидланган.

Партия ва ҳукуматнинг кўрсатмаларига биноан 20-йилларда миллий озчилик вакилларини республика ҳокимият ва бошқарув идораларига жалб этиш соҳасида ҳам ишлар олиб борилди. Масалан, 1926 йилда республика бошқарув аппарати таркибида руслар 61,9%, ўзбеклар 24,7%, яҳудийлар 6,0% ва бошқа миллат вакиллари 7,4% ни ташкил қилган ².

Ўзбекистон ССР аппаратида ишловчиларнинг миқдорий нисбатида оз сонли миллатларнинг кўплиги кўришиб турибди. Бу ҳол кўп жиҳатдан республика кечроқ даврда ташкил этилганлиги ва туб жой миллати вакилларини бошқарув аппаратида жалб қилиш сиёсати ҳали унчалик кенг тус олмаганлиги, туб жой аҳолининг муайян тарихий шароитлари билан изоҳланади. 1931 йилда Ўзбекистон қишлоқ Кенгашлари таркибига сайланган кам сонли миллатлар вакилларидан 27%и ва қишлоқ Кенгашлари раисларидан 16%и аёллар эди. Бироқ, юқоридагилардан Ўзбекистонда кам сонли миллатларга нисбатан олиб борилган сиёсат ҳеч бир қийинчиликсиз, силлиқ ўтган деган тасаввурга бориш хато бўлар эди. 20-30-йиллардаги ҳужжатлар таҳлил этиб кўрилганида, маълум бўлишича турли миллатларнинг тенг ҳуқуқлар билан ёнма-ён яшаши ва ривожланишини таъминлаш йўлида жиддий қийинчиликлар рўй берганини ҳам кўриш мумкин эди.

¹ МДА ЎзР, ф. Р-86, Оп. 1, Д. 5459, 195-бет.

² Қарағ: Ботенкова Л.Ф. Интернационализм в действии. — М.: Мысль, 1988. 98-бет.

Республикада кўпгина халқ ва элатларнинг биргаликда яшаши, ҳокимият ва бошқарув идораларининг ноҳужўя ҳатти-ҳаракатлари натижасида айрим зиддиятларни ҳал этиш соҳасида қаршиликлар ҳам бўлиб турди.

1925 йилда Ўзбекистон ССР КП(б) МК ва Марказий ижроқўм Президиумининг кўрсатмасига биноан уч вилоят — Тошкент-Фарғона ва Самарқанд вилоятларининг руслар яшайдиган қўрғонлари (посёлкалари) текшириб чиқилганида миллатлараро муносабатлардаги ишларнинг аҳволи унчалик яхши эмаслиги маълум бўлди. Бу вилоятларда руслар яшайдиган 70та қўрғон борлиги, бошқа вилоятларда эса бундай қўрғонлар йўқлиги маълум бўлди.

Текширилган туманларда рус аҳолисининг муайян қисмида буюк давлатчилик шовинизми сарқитлари мавжудлиги равшан бўлди. Тошкент уездининг Луначарский қўрғонида руслар билан туб жой аҳоли ўртасида ер-сув масаласидаги низолар мавжудлиги очиб ташланди. Бунинг сабаби шу эдики, империя замонида бу ерга ўрнашиб олиб, пахтазорларда ишлаш учун маҳаллий деҳқонларни ёллашга ва уларга арзимаган пул тўлашга одатланиб қолган рус деҳқонлари, 1917 йил октябрдан кейинги йилларда бундай имкониятдан маҳрум бўлганлар, чунки энди бу ерлар уларнинг мулки деб ҳисобланмай қолган эди.

Совет ҳукмронлиги даврининг бошларида Ўзбекистонда юз берган миллатлараро муносабатларда ноҳуш манзараларни кузатиш мумкин. Масалан, рус қўрғонларини текшириш асосида тузилган маълумотноманинг мазмуни миллатлар орасидаги ўзаро кескинлик, ҳатто миллатлараро можаролар сабаблари, бир томондан, айрим қўрғонлардаги рус аҳолиси онгида шовинизм унсурлари сақланиб қолганлиги ва жабрдийда маҳаллий деҳқонлар бунга жавобан миллатчилик ҳаракатлари қилганликларидан иборат бўлса, иккинчи томондан, маҳаллий совет маъмурларининг бу борада ҳаддан ошиб, хато йўл тутганликларидан иборатдир. Бу низоларга шубҳасиз, нафақат миллий эҳтирослар, балки ижтимоий зиддиятлар ҳам асос бўлган. Аввало НЭП (янги иқтисодий сиёсат) йилларида жамиятдаги ижтимоий табақалашувнинг кучайиши, ижтимоий тенгсизлик ҳолатини келтириб чиқарган эди. Миллий муносабатларда ўтмишдан қолган ғоявий-руҳий сарқитлар, ривожланиш йўлида пайдо бўлган муаммолар ҳам аҳволни мушқуллаштирар эди. Бундай аҳволни тезроқ ва самаралироқ бартараф этиш кун тартибида турган асосий масалалардан эди.

20-30- йилларда кам сонли миллатларнинг вақти-вақти билан ўтказиб турилган республика кенгашлари миллатлараро муносабатлардаги муаммоларни аниқлашнинг энг мақбул шакли бўлган. Бундай кенгашларда қатнашган вакиллар ўз халқларидаги долзарб масалалар ҳақида гапириб, уларни ҳал қилиш йўлларини таклиф қилишлари ҳам мумкин эди. Ўзбекистонда бир қатор, жумладан 1928, 1932 ва 1935 йилларда шундай кенгашлар чақирилган. Уларнинг ҳужжатларида турли халқ ва элатларнинг тенг ҳуқуқли яшаши ва фаолият юритиши соҳасида эришилган муваффақиятлар ҳам, ўша йилларда мавжуд бўлган жиддий муаммо ва зиддиятлар ҳам акс этар эди. Бу борада қуйидаги мисолни келтириш мумкин 1932 йил февралда ўтказилган кам сочли миллатларнинг 2-Республика кенгашида раислик қилувчи жумладан, шундай деган эди: "... вақтимиз жуда чекланган, шу сабабли кенгашимизни эртaroқ тугатишимиз керак. Сўзга чиқувчиларнинг икки тилда (чамаси, ўзбек ва рус тиллари назарда тутилган) гапиришлари таклиф қилинади. Ўз тилида гапиришни истовчи ўртоқлар бўлса, она тилида гапиришлари мумкин". Бундан шуни кўриш мумкинки, миллий озчилик вакиллари маълум тадбирларда ўз она тилларидан бевосита фойдаланиш имкониятига эга бўлганлар.

Кенгаш Ўзбекистонда элликтага яқин миллат ва халқ вакиллари борлигини қайд этди. Олий ўқув юртларига ўқишга кирган 15205 нафар кишидан 1590 нафари миллий озчиликларнинг вакиллари эканлиги, бу эса жами 10%ни ташкил этиши кенгашда алоҳида қайд этилди. Бу рақам мазкур миллат вакилларининг сонига тўла-тўқис тенг келади, деган хулоса чиқарилди¹.

Миллий сиёсат бобида маълум ижобий ўзгаришлар қайд этиш билан бирга, кенгаш бутун собиқ Совет Иттифоқи миқёсида тарғиб этиб келинаётган барча миллат, элат ва миллий озчиликларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва эркин ривожланиши мафкурасига зид бўлган ташвишли ҳолатларни ҳам очиб ташлади. Макеевнинг туман ижроқўмлари ва шаҳар Кенгашларининг кам сонли миллатлар орасида ишлаш соҳасидаги вазифаларига бағишланган маърузасида мазкур миллат вакилларини бошқариш идоралари ва саноатга жалб этиш йўлидаги тўсиқлар борлиги кўрсатилди. Нотиқ бирон аниқ одамнинг номини тилга олмаган ҳолда, бундай ҳолат учун бошқарув аппарати ва саноатга фақат

¹ МДА УЗР, ф. Р-86, Оп. 1, Д. 8088, 4-бет.

² МДА УЗР, ф. Р-86, Оп. 1, Д. 8018, 9-бет.

туб жой аҳолисини (яъни ўзбекларни) тортишни талаб қилаётган айрим партия ва совет ходимлари айбдор эканини айтди. "... Айтайлик, эроний, маҳаллий яҳудий, уйғур ва бошқалар иш сўраб келса, — дея таъкидлаган эди Макеев, — улар, сен ўзбек эмассан, бизга ўзбеклар керак, дейдилар. Улар идораларга туб жой вакиллари жалб этилмоқда, деб айтадилар, штатлар қисқартирилганида уялмай-нетмай майда миллат вакиллари ишдан бўшатадилар, биз туб жой аҳолиси вакиллари эмас, бошқа миллатдагиларни бўшатыамиз, деб ўзларини оқлайдилар"¹. Маърузачи бундай нуқтаи назарнинг манбаларини очишга интилиб, миллий сиёсатнинг моҳиятини бундай тушунмасликни фақатгина шунчаки тушунмовчилик деб талқин қилиб бўлмаслигини таъкидлайди. Бундай тушунмовчиликдан ташқари у маҳаллий яҳудийларга душманлик муносабатида намоён бўладиган пинҳона аксилинқилобий ҳаракат, бошқа халқларга нисбатан буюк давлатчилик шовинизми ва маҳаллий миллатчилик ҳоллари борлигини уқтиради.

Эрон тумани вакили Адирбековнинг нутқида ҳам миллатлараро муносабатлар ривожига салбий жиҳатлардан дарак берувчи маълумот айтилди. "Бизнинг туманимизда ўзбеклаштириш бошлангандан кейин барча миллатлар ғаройиб тарзда йўқолиб, ҳамма ўзбек бўлиб қолди, - дейди у, - тожиклар ҳам, эронийлар ҳам ўзбекка айланди ва ҳоказо. Статистикада ажабтовур ҳолат рўй берди. Бу не гап, тожиклар қаяёққа кетди, эронийлар қаяёққа ғойиб бўлди? Текшириб кўрилганда уларнинг ҳаммаси ўзбек бўлиб қолганлиги аниқланди.

Энди шундай ҳолат кузатишмоқда. Тожик тилида дарс берилса, ўзларини тожик деб эълон қиладилар, ўзбеклаштириш бошланса, эронийлар ўзларини ўзбек деб атайдилар ва уларга ўзбек тилида дарс ўтилади. Дарслар тожик тилига ўтказилганда улар қийналишади, албатта. Бу йил қарасам, уларга янги китоблар пайдо бўлибди, эрон ёки озарбайжон тилига ўтишибди. Шундай қилиб, уларда дарс бериш тили уч марта ўзгарибди. Бу эса ўқиш сифатига салбий таъсир қилади. Бунга барҳам бериш керак"².

Юқорида таъкидланган ушбу мисоллар миллатлараро муносабатлардаги нуқсонлардан дарак берар эди. Чамаси, ўша йшларда авж олдирилган маҳаллийлаштириш сиёсатини айрим партия ва совет ходимлари ўзбек миллатига устунлик бериш йўли

¹ МДА ЎзР, ф. Р-86, Оп. 1, Д. 8018, 14-бет.

² Уша жойда. 16-65-бетлар.

деб тушунганлар. Улар совет идораларидаги ҳамма лавозимларни фақат ўзбеклар эгаллаши, мактабларда фақат ўзбек тилида дарс берилиши керак, деб билганлар. Мазкур даврда партия ходимларидан бири Тоғжиев томонидан нашр этилган китобда, маҳаллийлаштириш сиёсати ҳудди шундай талқин этилганини кўрамиз. У республика ҳаётида ўзбек тилининг аҳамиятига тўхталиб, бундай деб ёзган эди: “Модомики Ўзбекистон шароитида ўзбек тили давлат тили экан, модомики, республиканинг иқтисодий ва сиёсий ҳаёти ўзбек тилида рўй берар экан, бу тил кам сонли миллатларнинг барча мактабларида мажбурий бўлиши кераклиги равшан”.

20-30-йилларда ўтказилган маҳаллийлаштириш сиёсати, аслида тўғри сиёсат бўлиб, миллий чекка ўлкаларнинг ўтмишдаги қолоқлигини тугатишни иттифоқдош республикалардаги асосий туб жой миллатларнинг тилини ҳар томонлама ривожлантириш маҳаллий ишчилар синфи ва зиёлиларни шакллантиришга кўмаклашиши керак эди. Аммо, бу сиёсат баъзан оқилоналик доирасидан чиқиб, кам сонли миллатлар муайян қисмининг ҳуқуқларини поймол қилишга айланиб кетганлиги юқоридаги мисоллардан кўриниб турибди¹.

Бу ўринда шунини таъкидлаш лозимки, собиқ Совет давлатининг руслаштириш сиёсати ва жамият турмушининг барча соҳаларида бошқа халқ ва элатларнинг ҳам ҳуқуқларининг камситилиши, бир қатор салбий оқибатларга олиб келди.

Ўзбекистон Советлари Марказий Ижроқўмининг 1934 йил февралда бўлиб ўтган 4-чақириқ Тўртинчи сессиясида республиканинг баъзи туманларида миллий озчиликлар билан ишлашдаги аҳвол унчалик яхши эмаслиги аён бўлди. Сессияда миллий озчиликларга хизмат кўрсатиш масалалари юзасидан сўзга чиққан Юабов бир қатор туман ижроқўмлари ва шаҳар Кенгашлари, шу жумладан Тошкент ва Бухоро шаҳар Кенгашлари кам сонли элат ва халқларнинг манфаатларини писанд қилмаётганликлари ҳақида гапирди. Иш юритиш ва маориф соҳасида бу халқларнинг тилларидан фойдаланиш борасидаги ишлар қониқарсиз тарзда эканлиги тўғрисида мулоҳазалар билдирилди. Масалан, Нурота туманида аҳолининг кўпчилиги тожиклар бўлишига қарамай, мактабларда ўзбек тилида дарс олиб борилган, ўқитувчилар ўзбек тилидаги дарсликни тожик тилига таржима

¹ МДА ЎзР, ф. Р., Он. 1, Д. 8017, 7-бет.

қилиш йўли билан ўқувчиларга таълим берар эди.

Сессияда, шунингдек, Янгийўл туманидан ҳам мисол келтирилди. Аҳолисининг 90%и қозоқлар бўлган жойларда ҳам ишлар ўзбек тилида олиб борилган. Юабов кам сонли миллатларнинг манфаатлари поймол қилинаётганлигини кўрсатувчи мисолларни айтиб, жумладан, бундай деб таъкидлади: "... Мен ўзбек тилида дарс бермаслик йўлидан боришимиз керак демоқчи эмасман, бироқ модомики, биз миллий озчиликнинг ҳуқуқини таъминлашимиз керак экан, демак биз ташкилотларнинг бу ишга жиддийроқ эътибор беришлари кераклигини таъкидлашимиз лозим". Бу фикрда, бизнингча, туб жой миллатлар вакилларида партияс-давлат кадрларини, ишчилар синфи ва зиёлиларни шакллантиришга қаратилган миллийлаштириш сиёсатидаги зиддият акс этган. Юқорида таъкидланганидек, Ўзбекистон ССР бошқарув аппаратининг бир қисм раҳбарлари бу сиёсатни ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида ўзбекларнинг устунлигини қарор топтириш йўли деб қабул қилган эдилар. Шунинг учун ҳам улар партияс-давлат бошқарувининг барча бўғинларида ўзбек тилини жорий қилиш ва турли лавозимларга ўзбекларни кўтаришга ҳаракат қилганлар. Ҳолбуки, бу ерда истиқомат қилувчи кўпгина миллий озчиликлар ҳам ўзларининг миллий кадриятларини бемалол ва тўсиқларсиз ривожлантиришга, ҳокимият ва бошқарувнинг олий, ўрта ва қуйи бўғинларида ўз вакиллари бўлишини талаб қилишга интилишлари табиий ҳол эди. Бу ҳол маҳаллийлаштириш сиёсатини тўғри ўтказишни, республикада яшовчи ўзбек миллатининг ҳам, шунингдек кам сонли миллатларнинг ҳам эҳтиёжлари қондирилишини тақозо қилар эди.

Собиқ СССРда депортация, айрим манбаларда қайд этилганидек, 1930-1950 йиллар оралиғида эмас, балки анча аввалроқ одат тусига кирган эди. Совет давлати қарор топа бошлаган пайтдан бошлаб шафқатсиз репрессия, шу жумладан депортация сиёсати қўлланилиб келди. Ўша пайтда рўй берган ҳар қандай ижтимоий можаро турли миллат аҳолисининг айрим гуруҳларига нисбатангина эмас, бутун-бутун халқларга нисбатан ҳам қатъий чоралар кўриш билан ҳал қилинар эди.

XX аср 20-йилларида, яъни жамиятни бошқаришнинг тоталитар тизими қарор топаётган шароитда казаклар, узоқ Шарқда

¹ МДА ЎЗР, ф. Р., Оп. 1, Д. 8017, 7-бет.

яшовчи корейслар, алеутлар, мамлакатнинг шимоли-ғарбида яшовчи финлар ана шундай репрессияларни бошидан кечирган эдилар. Табиийки, бу ўринда давлат миллий озчиликларнинг манфаатлари ва хожиш-истакларини эътиборга олмаган. Кейинчалик бошқа халқларга нисбатан ҳам ана шундай чоралар кўрилди.

30-йилларда бутун дунёдаги сиёсий вазият ўзгарди, бу ҳол эса ўз навбатида ички ва ташқи собиқ СССРнинг сиёсатиغا таъсир қилмай қолмади. Натижада, совет ҳукумати барча соҳаларда бўлганидек, миллий муносабатлар соҳасида ҳам одатдагидек шафқатсиз чораларни кўра бошлади. Халқлар ўзига хос “элак”дан ўтказилиб, “ишончли” ва “ишончсиз” гуруҳларга ажратилди. Ишончсиз гуруҳлар уруш бўлган тақдирда душман томонига ўтиб кетиши мумкин деб фараз қилинди. Ўша пайтда собиқ СССРнинг ички давлат сиёсатида ҳамма жойда жосусларни кўриш, шубҳа-гумон кайфияти жамиятнинг айрим аъзоларигагина эмас, балки бутун-бутун халқларга нисбатан ҳам кучайтириб борилди. 30-йилларда марказий матбуотда, шу жумладан, партиянинг асосий органи бўлган “Правда” газетасида жосуслар ҳақидаги хабарлар тез-тез босилиб турар эди.

Аввалига собиқ СССРнинг чегара минтақалари “ишончсиз унсурулар”дан “тозаланди”, сўнгра айни шу сабабга кўра айни шу кампания чегарадан олисдаги жойларга ва бошқа халқларга: корейслар, немислар, поляклар, курдлар, эронийлар, грекларга нисбатан ҳам қўлланила бошланди.

1944 йилда Грузиядан месхети турклари, курдлар, хемшинлар ва бошқа халқлар кўчирилганида худди шу “ишончсизлик” сабаби баҳона қилиб кўрсатилди. Юқорида кўрсатилган барча майда миллатлар хавф-хатарнинг олдини олиш мақсадида депортация қилинди.

1936-1944 йилларда собиқ СССРнинг чегара туманларида ҳали жиддий уруш ҳаракатлари бошланмай туриб, бу жойларда яшовчи халқларга нисбатан ҳам ана шундай чоралар кўрилди.

Шимолий Кавказ ва қримда яшовчи қорачойлар, чеченлар ва ингушлар, болқорлар, қрим татарлари “ватанга хиёнат қилди” деган айб билан ёппасига қувғин қилинди. Шу йўл билан уларнинг миллий давлат тузилмалари йўқ қилиб юборилди.

Депортация ҳодисаси икки мезон — “олдини олиш” (превентив) ва “жазолаш” маъноларида таснифланади. Депортация жараёнларига раҳбарлик қилган идораларга тегишли ҳужжатларни ўрганиш асосида яна шундай таснифлаш имконияти туғилди. Бу

идоралар жумласига СССР Халқ Комиссарлари кенгаши, Иттифоқдош республикаларнинг Халқ хўжалик кенгашлари, ВКП(б) ўлка қўмиталари, СССР Ички ишлар халқ Комиссарлиги ва Давлат хавфсизлиги комитети, шунингдек СССР ва РСФСР Халқ хўжалиги кенгашлари ҳузурида иш олиб борган кўчириш бошқармалари ва шу кабилар кирар эди.

Собиқ СССР да ўтказилган депортация жараёнларининг сабабларини биринчи мартаба Россиялик олим профессор Н.Ф. Букаев қўйидаги тарзда характерлаб беради:

1) Мазкур халқлар ўрнатилган тузумни — совет ҳокимиятини, янги укладли ва социалистик ишлаб чиқариш усулини мақбул деб топмадилар. Бундай халқлар орасида казаклар ва русийзабон аҳолининг бошқа қисмлари, Болтиқ бўйи ва Молдавия халқларининг айрим гуруҳлари (поляклар, украинлар, белоруслар ва бошқалар) бор эди;

2) Халқлар босқинчи давлат билан ҳамкорлик қилиши эҳтимоли бор деган баҳона билан тўсқинликнинг олдини олиш мақсадида немислар, курдлар, мекхети турклари, хемшинлар (хемшиллар), греклар депортация қилинди;

3) Айрим халқлар: чеченлар, ингушлар, болқорлар, қорачойлар, қрим татарлари, болгарлар, қалмоқлар, турклар, қисман арманлар гўё Совет ҳокимияти ва Қизил Армияга қарши чиқдилар, деган айб қўйилди;

4) “Ишончсизлик” ёки “ишончсиз унсурлар” тоифасига ингерманляндлар, эронийлар, қисман курдлар ҳам қўйилди;

5) украин қўзғолончи армияси вакиллари “власовчилар”, украин миллатчилар ташкилоти аъзолари ва бошқалар “фашистларга гумашталиқ қилди” деб айбланди¹.

Ана шу характерлашдан маълум бўлишича, собиқ СССР халқларининг депортация қилиниши турли сабаблар билан асосланган эди. XX асрнинг 30-40-йилларида аҳолининг 60 дан кўпроқ миллий гуруҳларига ана шундай репрессия чоралари кўрилган бўлса, уларнинг 15 таси тўла-тўқис депортация қилинган эди. Ўша йилларда ҳаммаси бўлиб 3,5 миллион киши депортация қилинди².

Халқлар ва миллатларга нисбатан қўлланилган депортация ва

¹ Букай Н.Ф. 20-40-е годы: трагедия народа. // Восток. — 1992. - №2 — С. 122; Он же. Трагические события не должны повториться. Актуальные проблемы российского востоковедения. — М., 1994. - С. 115.

² Конфедерация репрессированных народов Российской Федерации. 1990-1992. Документы и материалы. — М., 1993. С. 35.

қатағонлар воситаси билан совет давлати бошқарув аппаратининг ҳокимияти сақлаб турилди ва мустаҳкамланди.

Депортациялар мамлакатнинг деярли барча минтақаларидан асосан уч минтақа: Сибирь, Ўрта Осиё ва Қозоғистонга кўчириш йўли билан ўтказилди.

Депортация қилинган халқларнинг кўпчилиги жумладан, Ўзбекистонга ҳам зўрлик билан бадарға қилинди. Бу ерга дастлаб корейслар кўчирилди. СССР Халқ Комиссарлари Кенгаши билан ВКП(б) МКСнинг “Узоқ Шарқ ўлкасининг чегара туманларидан корейсларни кўчириб юбориш” тўғрисидаги 1937 йил 21 августдаги қўшма қароридан кейин дарҳол 1937 йилнинг октябр ва ноябр ойларида Ўзбекистонга 74500 корейс (16307 оила) кўчириб келтирилди¹. Уларнинг маълум қисми 1939 йилда Мирзачўлнинг Ўзбекистон қисмига жойлаштирилди. Шундан кейинги йилларда қрим татарлари, месхети турклари, курдлар, хемшин (хемшил)лар, шимолий Кавказ халқлари, қалмоқлар, греклар, поляклар ва бошқа миллат вакиллари кўчириб келинди.

Махсус кўчириб келтирилганларни республикалар бўйича ҳисобга олиш миқдори тўғрисидаги архив маълумотларига кўра, 1950 йил 1 июлда Ўзбекистон ССРда махсус кўчириб келтирилганлардан 184122 киши бор эди. Улар орасида собиқ қулоқлардан 5860 киши, “власовчи”лардан 842 киши, Қримдан 126114 киши, Грузиядан 41885 киши, немислардан 7788 киши, шимолий Кавказдан 884 киши, қалмоқлардан 746 киши, Молдавиядан 3 киши бор эди².

1953 йил 1 апрелда Ўзбекистондаги махсус кўчирилиб келтирилганлар 188689 кишини ташкил этди. Шундан 52.924 киши эркалар, 73139 киши аёллар, 58996 киши 16 ёшга етмаган болалар эди³.

Собиқ СССРдаги республикалар, ўлкалар ва областларда жойлаштирилган махсус кўчириб келтирилганларнинг сони тўғрисидаги маълумотлар (контингентлар бўйича) қуйидагича: махсус кўчириб келтирилганлар орасида ўзга давлатларнинг фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар 2743 киши бўлса, шундан 2472 киши Грециядан, 7 киши Эрондан, 208 киши

¹ МДА Ў.Р. Ф. 837, см. 32, д. 593, 39-бет.

² Депортация народов СССР (1930-1959 йиллар) 1 часть. Документ источник ЦТАОФ высших органов государственного управления СССР // материалы к серии «Народы и культуры». Выпуск 12. — М., 1992. С. 168.

³ Қаранг: Ўш жойда, 204-бет.

Туркиядан, 1 киши Германиядан, 3 киши Польшадан, 1 киши Руминиядан, 53 киши фуқаролиги бўлмаган шахслар эди¹.

1952 йил 1 июлда Ўзбекистон ССРда ҳисобда бўлган 186310 нафар махсус кўчириб келтирилганлар республика вилоятларида қуйидагича жойлаштирилган эди. Андижон вилоятида 21395; Бухоро вилоятида 7307 Самарқанд вилоятида 45246, Қашқадарё вилоятида 6800, Наманган вилоятида 11960, Сурхондарё вилоятида 142, Тошкент вилоятида 62358, Фарғона вилоятида 29967, Хоразм вилоятида 82 ва Қорақалпоғистон АССРда 146 киши эди.

Янги архив маълумотларига биноан бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин.

Депортация сиёсати оқибатида собиқ СССРнинг бошқа минтақалари каби Ўзбекистон ҳудудида ҳам зўрлик билан этник озчиликлар яшайдиган жойлар вужудга келтирилди. Ўша пайтда Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан бунчалик кўп кўчириб келтирувчиларни қабул қилишга тайёр эмас эди. Аммо, бу тадбирлар қисман ҳарбий-стратегик тусда бўлганлиги учун шошилинч равишда амалга оширилди, шунинг оқибатида республика ҳукумати қатор мураккаб вазифаларни ҳал қилиши лозим бўлди.

30-йилларнинг ўрталарида Ўзбекистон ўзининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши жиҳатидан мамлакатда охирги ўринлардан бирида турар, нафақат кўчириб келтирилувчилар учун балки ўз аҳолиси учун моддий турмуш шароитини таъминлашга ҳам қийналган вақти эди.

Қурилиш материаллари, ғалла ва гўшт бошқа республикалардан келтирилиши сабабли уй-жой масаласи таранг ва озиқ-овқат маҳсулотлари етишмас эди. Тиббиёт ходимлари етишмас, аҳоли учун кўп миқдорда дори-дармон талаб қилинар эди. Республикада 10 минг кишига бор-йўғи 4,7 шифокор тўғри келар, тиббиёт хизмати сифати жуда паст даражада эди. Зеро, Республикада турли юқумли касалликлар, безгак, қизамиқ ва бошқалар авж олган эди.

Шунга қарамай, Ўзбекистон ҳукумати, халқи кўчириб келтирилган барча кишиларни қабул қилиш, жойлаштириш ва иш билан таъминлаш учун ўша мураккаб шароитларда ҳам имкони бўлган барча ишларни амалга оширди.

¹ Депортация народов СССР (1930-1959 йиллар) 1 часть. Документ источник ЦТАОР внешних органов государственного управления СССР // материалы к серии «Народы и культуры». Выпуск 12. — М., 1992 314-стр.

Хуллас, депортация сиёсати натижасида миллионлаб кишилар, уларнинг аксарияти мутлақо айбисиз равишда азият чекканлигини таъкидлаш лозим. Депортация ғайри-қонуний усуллар ва бениҳоя қаттиққўллик билан амалга оширилди. Халқларнинг кўчирилиши ўзининг моҳият-эътибори билан миллатчилик ҳаракати бўлмай, балки сиёсий мулоҳазалар билан ўтказилган эди.

Россиядаги Феврал инқилоби ва айниқса Октябр тўнтарыши минтақада тараққиётнинг табиий-тарихий жараёнини тубдан ўзгартирди. 1917 йил Октябр тўнтарышининг ва шундан кейинги даврларнинг ижтимоий ағдар-тўнтарлари натижасида ижтимоий муносабатлар ҳаддан ташқари кескинлашганлиги, Туркистон ўлкасида, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва демографик ривожланишига таъсир кўсатмай қолмади.

Уруш ҳаракатлари, юқумли касалликларнинг тарқалиши, иқтисодий вайронгарчилик, кўпгина конларнинг ва ишлаб чиқариш корхоналарининг ёпилиб қолганлиги, 1917-1918 йиллардаги даҳшатли ҳосилсизлик натижасида кўпгина хўжаликлар хонавайрон бўлганлиги аҳоли орасида ўлимни кўпайтириб, туғилиш даражасини камайтирди. Аҳолининг умумий сони камайиб кетди. Фарғона вилоятининг ўзидагина қишлоқ аҳолиси салкам 25% га камайди.

1920 йилда Туркистон АССРда 5.221963 киши яшаб, шундан ўзбеклар 2.050755 киши ёки 39,3%ни қозоқлар, 1.091925 киши ёки 20,8%ни, қирғизлар 522292 киши ёки 10,0%ни, тожиклар 399912 киши ёки 7,7%ни, туркманлар 266681 киши ёки 5,1%ни, қорақалпоқлар 75334 киши ёки 1,4%ни, руслар 536671 киши ёки 10,3%ни ташкил қилар эди.

1918-1922 йиллардаги фуқаролар уруши муносабати билан демографик вазият жиддий равишда ўзгарди. Миграция жараёнлари кучайди, туб жой бўлмаган аҳолининг ўлкадан кўчиб кетиши ўсди. Бироқ, барибир келган аҳоли маълум фоизни ташкил қилган, унинг энг кўп қисмини ҳамон шарқий славянлар ташкил қилар эди. Уларнинг сони жиҳатидан Самарқанд вилояти биринчи, Сирдарё вилояти иккинчи ўринда турар эди. Мазкур ҳудудлар миллий таркиби қуйидагича эди. Сирдарё вилоятида жами аҳолининг 8,0% руслар, 4,7% украинлар, 0,2% белоруслар; Фарғона вилоятида 3,2% руслар, 2,2% украинлар; Самарқанд вилоятида 0,5% руслар, 0,1%ни украинлар ташкил этган.

Шундай қилиб, руслар шарқий славян диаспорасида кўпчилиқни ташкил қилар, украинлар ундан кейинги ўринда

туриб, белоруслар сони эса жуда озчиликни ташкил қилар эди. Нисбатан қисқа тарихий муддатда Туркистон ўлкаси ҳудудида шарқий славянларнинг кучли диаспораси вужудга келиб, улар кейинчалик минтақа Республиканинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ривожланишига жуда катта таъсир ўтказди.

1921 йил баҳоридан келгинди аҳолининг кўчиб кетиши ўрнини Россиянинг очарчилик авж олган вилоятларидан аҳолининг кўчиб келиши эгаллади. Улар Туркистон ерларига тезлик билан ўрнашиб ола бошладилар. Совет ҳокимияти томонидан мазкур аҳолини аввало "Сирдарё ва Самарқанд вилоятларининг деҳқон аҳолиси орасига" жойлаштириш тавсия этилди.

Россия империяси мустамлакачилигидан совет мустамлакачилигининг фарқи шундан иборат эдики, у халқлар дўстлиги, тенглик ва қардошлик, инсонпарварлик ва ижтимоий адолат шиорларини эълон қилувчи янги мафкура асосига қурилган эди. Ўз навбатда бу шиорлар, бағрикенглик ва меҳмондўст туб жой аҳолисининг руҳи ва менталитетига мутлақ мос тушар эди. Шу боис Совет ҳокимиятининг дастлабки йиллариданоқ турли халқларни Ўзбекистонга деярли бемалол кўчириш сиёсати бошланган эди.

20-йилларнинг бошларида ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси (ТАССР), Бухоро Халқ Совет Социалистик Республикаси (БХССР) ва Хоразм Халқ Совет Социалистик Республикаси (ХХССР) ўртасида тақсимланган эди. Жами ўзбекларнинг 66,5% ТАССРда, 22,2%и БХССРда, 11,3% ХХССРда яшар эди.

Ўзбеклар ТАССР аҳолисининг 51,4%ини, БХССР аҳолисининг 50,1%ини ва ХХССР аҳолисининг 61,0%ини ташкил қилар эди.

Ўрта Осиёдаги 1924 йилги миллий давлат чегараланишидан кейин, минтақа ҳудудида Туркменистон ССР, Ўзбекистон ССР, Ўзбекистон ССР таркибида Тожикистон АССР, Россия Федерацияси таркибида Қорақирғизистон автоном вилояти, Қозоғистон АССР таркибида Қорақалпоғистон автоном вилояти ташкил этилди.

Ўша пайтда собиқ Россия империяси ҳудудида яшаб турган барча ўзбекларнинг 82% Ўзбекистон таркибига, барча тожикларнинг 75,2% Тожикистон таркибига киритилди. Чегараларни ўтказишда йўл кўйилган хатолар сабабли янги тuzилган республикалар ҳудудида этник гуруҳлар кўпайганлигини

таъкидлаб ўтмоқ керак.

1926 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхатининг кўрсатишича, ўша даврда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида 4 миллион 447 минг 555 киши яшган. Ана шу рўйхат Ўзбекистонда этно-демографик манзара жуда ҳар хил эканлигини ҳам кўрсатади. Айнан шу даврда 65 дан ортиқ турли миллат, элат ва халқ вакиллари истиқомат қилганлар.

1926 йилда Ўзбекистон чегараларида республиканинг асосий миллати — ўзбекларнинг сони салкам 3,5 миллион кишига етди. Салкам 1 миллион кишидан иборат бўлган тожиклар бутун Ўзбекистон аҳолисининг 18,4%ини ташкил этиб иккинчи ўринда эдилар (қуйидаги жадвалга қаранг). Мамлакатдаги тожикларнинг салмоғи бу қадар кўплигининг сабаби шуки, 1926 йилги аҳоли рўйхати вақтида асосан тожиклар яшайдиган Хўжанд округи Ўзбекистон таркибига кириб, кейинчалик бу округ Тожикистон таркибига киритилди.

1926 йилги аҳоли рўйхатиغا кўра, шарқий славян диаспораси 275 минг кишидан кўпроқ бўлиб, Ўзбекистон жами аҳолисининг 5,3%ини ташкил қилар эди. Мазкур аҳоли рўйхати вақтида “Туб миллатлар” деб аталган гуруҳ алоҳида ажратилиб унга ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, қурамалар, уйғурлар, қипчоқлар, араблар, қорақалпоқлар, туркманлар, турклар, Ўрта Осиё яхудийлари, эронийлар, қашқарликлар ва шу кабилар киритилди. Баъзи халқлар қабила ва уруғларга бўлинди. Масалан, қурамалар, қипчоқлар ва турклар ўзларини қабила номлари билан атаб эдилар, кейинчалик улар ўзбек миллатига қўшилиб кетдилар. Қорақалпоқлар 120 дан кўпроқ уруғни ўз ичига олувчи 12 гуруҳ қабилаларига бўлинар эди.

**1926 йил аҳоли рўйхатига кўра
Ўзбекистоннинг миллий таркиби
(тегишли йил чегараларида)¹**

Миллати	ми^нг киши	%
<i>жами аҳоли</i>	<i>5267,7</i>	<i>100,00</i>
<i>иу жумладан</i>		
<i>ўзбеклар</i>	<i>3475,3</i>	<i>66,0</i>
<i>тожиклар</i>	<i>967,7</i>	<i>18,4</i>
<i>руслар</i>	<i>246,5</i>	<i>4,7</i>
<i>қozoқлар</i>	<i>107,0</i>	<i>2,0</i>
<i>қирғизлар</i>	<i>90,7</i>	<i>1,7</i>
<i>қурамалар</i>	<i>50,1</i>	<i>1,0</i>
<i>уйғурлар</i>	<i>31,9</i>	<i>0,6</i>
<i>қипчоқлар</i>	<i>32,8</i>	<i>0,6</i>
<i>татарлар</i>	<i>25,4</i>	<i>0,5</i>
<i>украинлар</i>	<i>25,8</i>	<i>0,5</i>
<i>араблар</i>	<i>28,0</i>	<i>0,5</i>
<i>қорақалпоқлар</i>	<i>26,6</i>	<i>0,5</i>
<i>туркманлар</i>	<i>25,9</i>	<i>0,5</i>
<i>турклар</i>	<i>22,5</i>	<i>0,4</i>
<i>Европалик яҳудийлар</i>	<i>19,7</i>	<i>0,4</i>
<i>Ўрта Осиёлик яҳудийлар</i>	<i>18,2</i>	<i>0,3</i>
<i>арманлар</i>	<i>15,0</i>	<i>0,3</i>
<i>эронийлар</i>	<i>9,8</i>	<i>0,2</i>
<i>қашқарликлар</i>	<i>9,2</i>	<i>0,2</i>
<i>немислар</i>	<i>4,4</i>	<i>0,1</i>
<i>белоруслар</i>	<i>4,6</i>	<i>0,1</i>
<i>лўлилар</i>	<i>3,5</i>	<i>0,1</i>
<i>поляклар</i>	<i>3,7</i>	<i>0,1</i>
<i>молдованлар</i>	<i>1,8</i>	<i>0,03</i>
<i>бошқалар</i>	<i>15,2</i>	<i>0,29</i>

Аҳоли рўйхати маълумотларининг кўрсатишича, маҳаллий бўлмаган аҳоли, асосан, 1917 йил октябридан кейин кўчиб келганлардан иборат бўлган. Бу ерда 9 йилгача, яъни 1917 йилдан кейин яшаганлар улуши эркаклар орасида ҳам, аёллар орасида ҳам учдан иккени ташкил этади. Мигрантлар орасида 15-39 ёш гуруҳлари 62,9%, шу ерда туғилганлар эса 42,5%га тўғри келади.

¹ Манба: 1926 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати. 1926. Т.ХV — М., 1928. 8-9 бетлар.

Келгинди аҳолининг қарийб ярми руслар эди. 1926 йилда Ўзбекистон ҳудудида 246,5 минг рус халқи вакиллари асосан шаҳар жойларда яшар эдилар. Ўзбеклар ва Марказий Осиёнинг бошқа аҳолисининг шаҳарлардаги улуши камроқ (33,4%) бўлган. Бошқа миллатлар аҳолисининг асосий қисми украинлар, қозоқлар, татарлар, туркманлар эди. Маҳаллий бўлмаган аҳолининг 77,6%ини руслар ташкил этган.

Фуқаролар уруши ва чет эл ҳарбий интервенцияси даврида, Ўзбекистоннинг жойларида ҳам аҳолининг шаҳарлардан қишлоққа силжиш жараёни содир бўлди. Чунончи, 1913 йилда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги шаҳарларда 1060 минг ёки жами аҳолининг 24,5%и яшаган бўлса, 1924 йилга келиб, шаҳар аҳолиси 866 минг кишига, салмоғи эса 20,3%га тушиб қолди.

Кейинги йилларда маҳаллий аҳоли яна шаҳарларга қайта бошлади. Ўзбекистон ССР ташкил этилган йил (1924 йил)да республикада 4258 киши, шу жумладан шаҳарларда 866 минг (20,3%) ва қишлоқларда 3392 (79,7%) киши яшаган эди. 1926 йилга келиб шаҳар аҳолисининг сони 1102 кишига етиб, икки йил мобайнида 27,3%га қадар ўсди.

30-йилларнинг бошларида Ўзбекистонда sanoat янгидан барпо этилиб ва ривожлана бошлади. Шу даврда шаҳар аҳолиси қишлоқ аҳолисидан кўра тезроқ кўнайди, шубҳасиз, бунда миграциянинг маълум ҳиссаси бор эди.

Шу даврда деҳқонларни ташкилий равишда кўчириш ҳам давом этди. Бу иш билан собиқ СССР Бутуниттифоқ Марказий Ижроқўми ҳузуридаги Бутуниттифоқ Кўчириш қўмитаси шуғулланди, бу қўмита кейинчалик собиқ СССР Халқ Комиссарлари Кенгаши ҳузуридаги Бош кўчириш бошқармасига айлантирилди.

Мамлакатнинг Европа минтақаларидан миграция оқимларининг сифати аста-секин ўзгара бошлади, яъни Ўзбекистонга ишга юбориш билан айна бир вақтда фабрика-заавод ходимларининг уюлмаган оқимлари ҳам келаверди. Маҳаллий ёшларни эса ўқиш ва касб-ҳунар ўрганиш учун асосан, Россия ва Украинага бориши йўлга қўйилди.

1926 ва 1939 йиллардаги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхатлари ўртасидаги даврда Ўзбекистон аҳолисининг сони ва миллий таркибида катта ўзгаришлар рўй берди. Бу ўринда муайян ҳудудларни бир республикадан иккинчисига олиб бериш билан боғлиқ бўлган ўзгаришларни ҳам кўрсатиб ўтиш лозим. Масалан,

1929 йилда Хўжанд округини Тожикистон АССРга ўтказиш тўғрисидаги масала кўриб чиқилди. Натижада Тожикистон АССР аҳолисининг сони 1.156015 кишига етди, шундан 78% тожиклар эди. Ўша йилнинг октябрида Тожикистон иттифоқдош республикага айлантирилди ва Ўзбекистон таркибидан чиқди.

Қорақалпоғистон автоном вилояти эса 1930 йилдан бевосита Россия Федерацияси таркибига кирар, 1932 йилда у автоном республикага айлантириб, 1936 йилдан Ўзбекистон ССР таркибига кирди.

Республика аҳолисининг миллий таркиби шу даврда собиқ Совет Иттифоқидаги мураккаб ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий вазиятда шаклланди. Собиқ СССРнинг кўпгина республикаларида фуқаролар уруши тугаб, оммавий қатағонлар бошланган эди. Қишлоқ аҳолисининг нисбатан бойроқ қатламлари — “қулоқлар”, шунингдек зиёлилар, руҳонийлар, бутун-бутун халқлар қатағонга дучор бўлди. Иқтисодий соҳада эса бу даврда юзага келган бир қатор иқтисодий муаммолар кейинчалик собиқ Иттифоқнинг кўпгина минтақаларига фалокат келтирди.

Совет жамиятида қайд этиб ўтилган ва бошқа бир қанча кескин ўзгаришлар аҳолининг собиқ Совет Иттифоқи кўпгина республикаларидан Ўзбекистонга ва Марказий Осиёнинг бошқа республикаларига ихтиёрий ёки мажбурий кўчишига ҳам сабаб бўлди.

Қишлоқ хўжалигини зўрлаб коллективлаштириш муносабати билан “қулоқлар”ни сургун қилиш тадбири мажбурий кўчиришининг катта тўлқинини юзага келтирди. Унинг икки манбаи бор эди: 1) бутун минтақанинг туб жой аҳолиси ва шимолий Кавказнинг миллий туманларидан сургун қилинганлар. 2) 30-йилларнинг ўрталарида Сибирь ва Қозоғистонга сургун қилинган, ammo иқлимга ўранан олмаганларнинг маълум бир қисми.

Россияда, асосан унинг мусулмон аҳолиси республикалари (Татаристон, Бошқирдистон, Чувашистон)да қулоқ қилиниш ва сиёсий қувғинга учраш хавфи остида қолган аҳоли ҳам бу ерларга кўчиб келишга мажбур бўлган эди.

30-йиллардаги очарчилик ҳам, асосан, Волгабўйидан ва Россиянинг бошқа туманларидан, шунингдек Украинадан аҳолининг Ўзбекистонга ва Марказий Осиёнинг бошқа республикаларига кўплаб оқиб келишига сабаб бўлди.

Собиқ СССРдаги миграция жараёнларини тартиб солувчи тегишли совет маъмурларининг таъсири кучли эди. Аҳоли

силжишини рўйхатга олиш (прописка) тартиботи ва уй-жой тақсимооти тизими улар томонидан қатъий тарзда чеклаб турилар эди. Колхозчилар бу тизимга кўпроқ қарам бўлиб, ўша пайтларда уларнинг ҳатто паспортлари мавжуд эмас эди.

Мамлакатни индустрлаш сиёсати жараёнида собиқ СССР марказидан славян республикаларидан малакали мутахассислар ва ишчилар ташкилий равишда, режа асосида юборила бошланди. Ўзбекистонга асосан, рус ишчилари доимий яшаш учун кўчиб кела бошладилар. Масалан, 1930 йилда мамлакатнинг тўқимачилик марказларидан Ўзбекистонга 300 нафар малакали тўқувчи ва ип йиғирувчи юборилди, улар республика янги тўқимачилик корхоналари ишчиларининг асосий ўзагини ташкил этди. 1931 йилда Россиядан ҳаммаси бўлиб, 15 минг турли касбларнинг малакали ишчилари етиб келди.

Биринчи беш йиллик даврида Ўзбекистоннинг йирик саноатига 57 минг нафар ишчи келиб қўшилди. Зеро, ўша даврда маҳаллий миллат ишчилари 4 минг кишидан ошмас эди.

Саноат корхоналари қурилишида ишлаш учун Россиядан Ўзбекистонга 1933 йилда 3062, 1934 йилда 3500, 1935 йилда 3000 нафар ишчи юборилди. 1933-1938 йилларда Ўзбекистонга ҳаммаси бўлиб 650 минг киши, шу жумладан Россиядан 94,3 минг киши ишлаш мақсадида кўчиб келди.

Республика ишчилар синфи кўп жиҳатдан четдан келтирилган ишчи кучи ҳисобига шакллантирилганлиги, марказнинг мустамлакачилик сиёсати оқибати эди. Чунончи, собиқ СССР Госплани (Давлат Режалаштириш Комитети)нинг саноатда биринчи беш йиллик режани ишлаб чиқишга бағишланган мажлисида (1927 йил феврал) аниқ қилиб шундай дейилган эди: “Ўрта Осиё каби мамлакатларда четдан келтирилган ишчи кучи асосида дарҳол йирик саноатни барпо этиш афзалроқдир”. Гарчи ишчилар синфининг миллий кадрларини шакллантириш йўлида қадамлар қўйилган ва уларнинг сони кўпайган бўлса ҳам, аммо фоиз жиҳатдан уларнинг сони жуда озчиликни ташкил қилар эди. Масалан, 1926 йилда ишчилар орасида ўзбеклар 50,4%ни, 1936 йилда эса 36,5%ни ташкил этди холос.

Собиқ СССРда 20-30-йилларда хорижий мамлакатлардан келувчи муҳожирлар, ишчилар синфи сафларини тўлдириш йўлларида бири эди. 5-10 йил муддатга вақтинча келган бундай муҳожирларнинг бир қисми доимий яшаш учун советлар мамлакатаида қолар эди.

Минтақа халқ хўжалигида 70 мингга яқин эроний, Хитойнинг шимолий-ғарбидан келган кўпгина муҳожирлар бор эди. Улар кончилик саноати, нефть конлари, темир йўл қурилиши, турли заводларда ишлар эдилар. Тошкент яқинидаги пахта тозалаш заводи қурилишининг ўзида 640 нафар ажнабий ишчи бор эди.

1939 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати дастурида биринчи мартаба миллий таркиб тўғрисидаги катак кўзда тутилган бўлиб, ундаги маълумотга кўра, Ўзбекистонда яшовчи руслар сони 727,3 минг кишига етди ва 1926 йилга нисбатан 480,8 минг кишига ёки қарийб уч бараварга кўпайди.

Бу — Ўзбекистондаги руслар сони энг кўп миқдорда ўсган давр бўлди. Шу давр (1926-1939 йиллар) мобайнида уларнинг республика аҳолиси таркибидаги салмоғи 6,8%га кўпайиб, 11,5%га етди. Шу вақт ичида Ўзбекистон аҳолисининг умумий сониди татарлар, қозоқлар, украинлар, бошқирлар ва тожиклар сони ҳам бирмунча кўпайди.

Ана шуларнинг натижасида республика асосий аҳолисининг улуши қисқара бошлади. 1926-1939 йилларда Ўзбекистон жами аҳолиси таркибида ўзбекларнинг улуши 2,5%га камайиб, 65%ни ташкил этди. Аммо, шу вақт ичида республикадаги ўзбекларнинг сони 524,7 минг кишига кўпайиб, 1939 йилда 4,1 млн. кишига ҳам етган эди.

Иккинчи жаҳон уруши (1939-1945 йиллар), юқориди таъкидланганидек, Ўзбекистон учун жуда хилма-хил демографик оқибатларни келтириб чиқарди. Жумладан, у республика аҳолисининг миллий таркиби хусусиятларида ҳам бевосита акс этди. Фарзанд кўриш ёшидаги эркалар фронтга чақирилиши ва уларнинг кўпчилигини урушда ҳалок бўлиши натижасида туб жой аҳоли орасида туғилиш камайиб кетди. Уруш йилларида аҳоли орасида табиийки оила қуриш жараёни пасайди, мавжуд ошларар ҳам эркаксиз қолди, аҳолининг табиий кўпайиши эса энг паст даражага тушиб кетди.

Уруш йилларида аҳолининг миграцияси демографик ўсиш нуқтаи назаридан катта ижобий самарага эга бўлди. Маълумки, уруш бошлангач, ғарбий районларнинг аҳолиси мамлакат ичкарасига — мамлакатнинг шарқий районларига, шу жумладан Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистонга оммавий равишда кўчирила бошланди.

Ўзбекистонга урушнинг дастлабки йилларида қисқа вақт ичида Россия, Украина, Белоруссия ва бошқа республикалардан

бутун-бутун заводлар, фабрикалар, илмий-тадқиқот муассасалари, олий ўқув юртлари, кутубхоналар, лойиҳа ташкилотлари эвакуация қилинди. Улар Ўзбекистонда асосий ишлаб чиқариш ходимлари билан бирга жойлаштирилиб, ходимларнинг кўпчилиги эса ўз навбатида оилалари билан келган эдилар. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонга 90 та завод асосий кадрлар таркиби билан кўчириб келтирилди. Ўзбекистонга кўчирилган салкам 1 млн. кишининг 70%и Россиядан келган эди. Мазкур заводлар негизида Чкалов номидаги авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси, “Средазкабель” ишлаб чиқариш бирлашмаси, “Чирчиқсельмаш”, “Ўзбексельмаш”, “Таштекстильмаш”, “Подъемник”, абразив буюмлар заводи каби йирик саноат объектлари қад кўтарди. Улар ҳозирги пайтгача республиканинг йирик саноат корхоналари сифатида саналиб турмоқда. Заводлар билан бирга келган ходимларнинг бир қисми урушдан кейин Ўзбекистонда доимий яшаш учун қолдилар.

Шунингдек, уруш йилларида мамлакатнинг ғарбий оккупация қилинган жойларидан турли миллатларга мансуб кўплаб кишилар оммавий равишда бу ерга қочиб келишга мажбур бўлган эдилар.

Ўлка халқларининг бағрикенглиги, меҳмондўстлиги, байналминал тарбияси уруш йилларида, айниқса қочқинларни қабул қилиб олишда яққол намоён бўлди. Кўпгина ўзбек оилалари ота-онаси урушда ҳалок бўлган турли миллат фарзандларини ўз қарамоғига олиб, асраб олдилар.

Шу йилларда ҳам Ўзбекистонга бошқа халқларнинг вакиллари (поляклар, қрим татарлари, болқорлар, мисхети турклари ва бошқалар)ни депортация қилиш жараёни давом этди. Масалан, мисхети турклари 1944 йилда Грузиянинг жанубий ва жануби-ғарбий туманларидан кўчирилди. Мажбуран кўчирилган 115 мингдан ортиқ кишининг аксарияти “махсус кўчирилганлар” ҳуқуқи билан айнан Ўзбекистонга келиб жойлаштирилди.

1944 йил декабр ойида Тошкент шаҳар ижроқўми ҳузурида махсус кўчириш бўлими ташкил этилди, 1946 йил февралда унинг номи кўчириш бўлими деб ўзгартирилди. Мазкур бўлимнинг маълумотларига кўра 1944 йилнинг ноябрида 566 турк хўжалиги (2260 киши) Сирдарё туманига, 463 хўжалик (1787 киши) Мирзачўл туманига жойлаштирилди.

Турмуш шароитлари оғирлиги боис ушбу кўчирилганларнинг бир қисми вафот этди. Шунга қарамай, 1946 йилда Ўзбекистонда махсус кўчириб келтирилган турли миллат вакилларида 179992

киши яшар эди.

Урушдан кейинги йилларда ҳам, 70-йилларнинг ўрталаригача Ўзбекистонга аҳолининг миграцияси давом этди. Урушдан кейинги дастлабки даврда демография соҳасида алоҳида ўзига хосликка эга бўлди. Жумладан, шу йиллар (1946-1955 йиллар)да оила қуриш ўсиб, натижада туғилиш жараёни сезиларли равишда кўпайди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, айниқса туб жой аҳоли орасида фарзанд кўриш даражаси ортди.

Уруш йилларида аҳоли камайиб кетганлигининг ўрни тез орада тўлиб кетиб, шу тариқа “компенсация эффекти” деб аталадиган ҳодиса юз берди.

Уруш йилларида Ўзбекистонга кўчиб келган кўпгина европаликлар — руслар, украинлар, яҳудийлар, белоруслар ва бошқа миллат намоёндалари урушдан кейин секин-аста ўз юртларига қайтиб кета бошладилар, аммо уларнинг бир қисми Ўзбекистонда доимий яшаш учун қолиб кетди.

1949 йилда Тошкент, Чирчиқ, Бекобод, Янгийўл шаҳарларига Грециядан сиёсий муҳожирларнинг каттагина гуруҳи келди. Бу ерда уларни самимий қабул қилиб олиб, уй-жой ва иш билан таъминладилар. Орадан 40 йил ўтгач, 1989 йилнинг кузида Греция парламенти уларни ўз юртига қайтишларига ижозат берувчи қонун қабул қилди, натижада грекларнинг репатриация жараёни бошланди.

1939 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати пайтига келиб, Ўзбекистонда яшовчи руслар сони миллион кишига етди. Республиканинг миллий таркибида уларнинг салмоғи 1939 йилга нисбатан 1,9% кўпайиб, 13%га етди. Шу вақт ичида урушнинг демографик оқибатларига қарамай, кўп жиҳатдан аҳолининг уруш туфайли кўчиб келиши натижасида Ўзбекистонда яшайдиган руслар сони 324,4 минг кишига ёки 1,6 баробарга кўпайди.

Мазкур даврда республикадаги татарлар, яҳудийлар, белоруслар, осетинлар, бошқирлар, чувашлар, озарбайжонлар, уйғурлар ва бошқаларнинг сони айниқса ортиб борди. Масалан, 1959 йилда 1939 йилга нисбатан Ўзбекистонда яшовчи озарбайжонлар сони 11 баробардан зиёд, осетинлар қарийб 5 баробар, бошқирлар, белоруслар, корейслар, татарлар, чувашлар, уйғурлар, яҳудийлар 2 баробар ва ундан ҳам кўпроқ даражада ортди.

1959 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати маълумотларига кўра Ўзбекистонда 444,8 минг татар, 138,5 минг корейс, 94,3 минг

яхудий, 87,4 минг украин, 40,5 минг арман, 27,4 минг озарбайжон ва шу кабилар яшар эдилар.

1939-1959 йилларда айрим миллатлар бўйича Ўзбекистон аҳолиси сонининг қиёсий кўпайиши, шунингдек мазкур даврда аҳолининг миллий таркибида содир бўлган ўзгаришлар қуйидаги жадвалда акс эттирилган.

1939 ва 1959 йилларда Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркиби

(Манба: 1939 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати, Россия Федерацияси Марказий Статистика бошқармасининг Марказий архиви, Ф-1, Он 3, Д-620; 73-78-79-80-81-бетлар; 1959 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати якунлари. Ўзбекистон ССР. М., 1962. 138-143-бетлар).

Миллати	1939 йил		1959 йил	
	минг киши	%	минг киши	%
Жами аҳоли шу жумладан:	6.271,3	100,0	8.105,7	100,0
ўзбеклар	4.081,1	65,0	5.031,3	62,2
қорақалпоқлар	181,4	2,8	168,3	2,1
руслар	727,3	11,5	1.090,7	13,4
татарлар	147,2	2,3	444,8	5,5
қозоқлар	305,4	4,8	335,3	4,1
тожиклар	317,6	5,1	311,4	3,8
корейслар	72,6	1,2	138,5	1,7
яхудийлар	50,7	0,8	94,3	1,2
қирғизлар	89,0	1,4	92,7	1,15
украинлар	70,6	1,1	87,9	1,1
туркманлар	46,5	0,7	54,8	0,7
озарбайжонлар	3,6	0,05	40,5	0,5
арманлар	20,4	0,3	27,4	0,35
уйгурлар	50,6	0,2	19,3	0,2
молдованлар	12,5	0,2	14,6	0,15
бошқирлар	7,5	0,1	13,5	0,15
белоруслар	4,0	0,07	9,5	0,1
осетинлар	1,9	0,03	8,8	0,1
лулилар	5,4	0,1	7,9	0,1
чувашлар	2,9	0,02	5,2	0,05
доғистон элатлари	-	-	3,3	0,04
грузинлар	2,6	0,02	2,5	0,02
бошқалар	69,8	1,1	90,2	1,28

1939 йилга нисбатан республика аҳолиси умумий сонида ўзбекларнинг улуши 1959 йилда 28%га қисқарди ва 62,2%ни ташкил қилди. Таҳлил этилаётган йигирма йил мобайнида ўзбекларнинг сони 1 миллион кишига кўпайди, бунда урушнинг салбий оқибатларини ҳам эътиборга олиш керак. Шу вақт ичида Ўзбекистоннинг миллий таркибида татарлар, корейслар, яҳудийлар, арманлар, озарбайжонлар ва бошқаларнинг улуши ўсди.

Кўриб чиқилаётган даврларда ҳам шаҳар ҳам қишлоқ аҳолисининг кўп миллатли таркиби шаклланганлигини таъкидлаб ўтмоқ керак.

Иккинчи жаҳон урушидан аввалги йилларда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг миллий таркиби кўчиб келган аҳоли ҳисобига қарийиб баб-баравар тарзда шаклланган бўлса, урушдан кейинги даврда бу аҳоли европалик миллатларга мансуб шахслар асосан шаҳарларда ўрнашиб олди. Бу ҳол 1926, 1939 ва 1959 йиллардаги аҳоли рўйхати маълумотларида ўз аксини топди. Кейинги даврларда бу тамойил янада кучайди ва мустаҳкамланди.

Ўзбекистоннинг қишлоқ жойларида ўзбекларнинг мутлоқ сони 1939-1959 йиллар мобайнида 0,6 миллиондан 1,0 миллион кишига, қозоқларнинг сони 0,3 миллиондан 0,7 миллионга, тожикларнинг сони 0,3 миллиондан 0,7 миллион кишигача кўпайди. Шундай тамойил бошқа туб жой миллатларнинг кишиларига ҳам хос бўлди.

Бироқ, Ўзбекистоннинг қишлоқ жойларида бу миллатларнинг улуши бир-биридан анчагина фарқ қилди. Чунончи, Ўзбекистоннинг шаҳар аҳолиси таркибидаги ўзбекларнинг улуши 1939-1959 йилларда 40,5%дан 37,2%га, тожикларнинг улуши эса 3,7%дан 2,4% га қисқарди, қозоқларнинг улуши 2,3%дан 2,6%га қадар кўпайди.

1939-1959 йилларда шаҳарлардаги европалик миллатлар вакилларининг сони ҳам анчагина кўпайди. Масалан, руслар 0,5 миллиондан 0,9 миллион кишига, татарлар 0,1 миллиондан 0,3 миллион кишига етди. Яҳудийлар, украинлар, белоруслар ва бошқа миллатларнинг сони ҳам шу тариқа ўсиб борди.

Аммо, Ўзбекистон шаҳар аҳолисининг таркибида мазкур миллатлар аҳолисининг улуши 1939-1959 йилларда бошқача тарзда ўзгарди. Масалан, Ўзбекистон шаҳар аҳолисининг таркибида русларнинг улуши 35,5%дан 33,4%га, украинларнинг улуши 2,7%дан 2,5%га тушиб қолди. Айни вақтда, Ўзбекистон шаҳар аҳолисининг таркибида корейслар, яҳудийлар, белоруслар,

арманлар, озарбайжонлар ва бошқа миллатларнинг улуши ҳам ошди. Татарларнинг улуши 5,3%дан 10,5%га, белорусларнинг улуши 0,1%дан 0,3%га, яҳудийларнинг улуши 3,1%дан 3,3%га, корейларнинг улуши 0,8%дан 1,6%га қадар кўпайди.

Ўзбекистон қишлоқ аҳолисининг сони 1939-1959 йиллар мобайнида аввало, табиий ўсиш ҳисобига 4,8 миллиондан 5,4 миллион кишига етди, яъни йилига ўрта ҳисобда атиги 0,3%га кўпайиб борди.

1939-1959 йилларда Ўзбекистон қишлоқ аҳолисининг ўсиши шаҳар аҳолисининг ўсиш кўрсаткичларидан қарийб 15 баробар кам бўлди, бу эса шу даврда содир бўлган кўпгина ижтимоий-сиёсий воқеаларни ўзида акс эттирар эди. Бунда янги қўриқ ерларни ўзлаштириш, индустрия объектларини қуриш ва шу кабилар билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг ҳам аҳамияти катта бўлди. Бу объектларга "ихтиёрий" равишда, ҳақиқатда эса кўпинча мажбурий тарзда ўн минглаб ишчиларни, аввало, қишлоқ жойлардан кўчириш ва ташкилий ишга олиш йўли билан юборилди. Бу сиёсат Ўзбекистон аҳолиси сонининг структурасига таъсир қилмасдан қолмас эди.

Ана шу ва бошқа кўпгина жиҳатлар Ўзбекистон қишлоқ аҳолисининг миллий таркиби шаклланиш жараёнига жиддий таъсир кўрсатди.

Қишлоқ жойларида ўзбекларнинг мутлоқ сони 1939-1959 йилларда 1,2 баробар кўпайиб, уларнинг улуши 74,4%ни ташкил қилди. Ўзбекистон қишлоқ аҳолиси таркибида бошқа туб жой миллатларнинг улуши анча қисқарди. Масалан, қозоқларнинг улуши 5,6%дан 4,9%га, тожикларнинг улуши 5,5%дан 4,5%га, қорақалпоқлар улуши 3,5%дан 2,5%га тушиб қолди ва ҳоказо.

Урушдан аввалги йилларда Ўзбекистон қишлоқ аҳолиси таркибида четдан кўчиб келганларнинг таркиби бирмунча сезиларли даражада эди. Чунончи, 1939 йилда Ўзбекистоннинг қишлоқ аҳолиси таркибида русларнинг улуши 4,4%ни, украинлар улуши 0,6%ни ташкил қилган бўлса, 1959 йилги аҳоли рўйхати маълумотига кўра русларнинг улуши 3,3%, украинларнинг улуши 0,4%га тенг бўлди, яъни 1939-1959 йиллар мобайнида Ўзбекистон қишлоқ аҳолиси таркибида четдан кўчиб келганларнинг, аввало европалик аҳолининг улуши кескин қисқарди.

Мамлакатнинг асосий миллати — ўзбекларнинг сони ва салмоғи доимий кўпайиб бориши, Ўзбекистон аҳолиси миллий таркиби шаклланиши кейинги босқичларнинг ўзига хос асосий хусусияти бўлди. 1959-1970 йилларда ўзбекларнинг сони салкам

2,7 миллион кишига кўнайиб, республика аҳолисининг умумий таркибида уларнинг улуши 65,5%ни ташкил қилди. Буни қуйидаги жадвалда ҳам кўриш мумкин.

Ўзбекистон демография тарихининг кўрилиб чиқилаётган босқичида славян аҳолиси (руслар ва украинлар), шунингдек Марказий Осиёнинг қўшни халқлари сони ҳам ўсганлиги кўриниб турибди. Айни вақтда Марказий Осиё туб жой аҳолисининг салмоғи асосан аввалги даражада қолаётган бўлса, мамлакат аҳолисининг умумий сонидан руслар ва украинларнинг улуши қисқара бошлади.

Ўзбекистон аҳолисининг 1970 йилги миллий таркиби ¹

Миллати	Минг киши	%
Жами аҳоли	11.799,4	100,0
ису жумладан:		
ўзбеклар	7.724,7	65,5
руслар	1.473,5	12,5
татарлар	573,7	4,9
қozoқлар	476,3	4,0
тожиклар	448,5	3,8
қорақалпоқлар	230,3	1,9
корейслар	147,5	1,2
украинлар	111,7	0,9
қирғизлар	110,7	0,9
яхудийлар	102,9	0,9
туркманлар	71,0	0,6
озарбайжонлар	38,9	0,3
арманлар	34,2	0,3
немислар	34,0	0,3
уйғурлар	23,9	0,2
бошқирдлар	20,8	0,18
греклар	20,5	0,17
белоруслар	17,0	0,14
эронийлар	15,5	0,13
мордвалар	14,2	0,12
лулилар	11,3	0,1
чувашлар	8,9	0,08
Доғистон элатлари	5,9	0,05
бошқалар	83,5	0,7

¹ 1970 йилги Бутуниттифок аҳоли рўйхати яқунлари, IV том. СССР аҳолисининг миллий таркиби, 1-қисм, 2-китоб, М., 1971. 596-бет. Қрим татарлари қўшиб ҳисобланган.

Мазкур жадвалдаги маълумотлар кўп жиҳатдан кўнчилик, кимё корхоналари ва қўриқ ерларни ўзлаштириш учун четдан ишчи кучи келтирилиши билан ҳам боғлиқдир. 1961-1975 йиллар мобайнида четдан салкам 400 минг киши келтирди, уларнинг учдан икки қисми Россия ҳисобидан таъминланди. Четдан келган аҳоли асосан шаҳарларга келиб жойлашди. Фарғона, Чирчиқ, Навоий, Самарқанд, Тошкент шаҳарлари мигрантлар учун энг маъқул шаҳарлар тоифасига кирар эди. 1966 йилги zilзиладан кейин Тошкентни қайта тиклаш учун қурувчиларни келиши рўй берган сўнгги йирик миграция бўлди. Уй-жойидан маҳрум бўлган тошкентликлар мамлакатнинг бошқа туманларига кўчиб ўтдилар, уларнинг баъзилари ўша жойларда доимий яшаб қолдилар. Вайрон бўлган Тошкентга турли ҳудудлардан қурувчи, меъмор, малакали кадрлар етиб келишди. Москва, Ленинград, иттифоқдош республикаларнинг пойтахтлари, бошқа йирик шаҳарлардан ёрдамга келган жамоа аъзоларидан бир қисми қурилиш ишлари тугаганидан кейин, доимий истиқомат қилиш учун Ўзбекистонда қолдилар.

1939-1970 йилларда кўнчилик вилоятларда этник хилма-хиллик индекси пасайган бўлса, Бухоро вилоятида бу индекс ўсиб +0,003ни ташкил этди, Қорақалпоғистон АССРда +0,001 бўлди. Тошкент шаҳрида унинг қиймати 0,64 дан 0,69 га ўзгарди¹. Шундай қилиб, Ўзбекистон вилоятлари орасида миллий таркибнинг хилма-хиллиги камайган вилоятлар, хилма-хиллиги кўпайган вилоятлардан ортиқдир.

Туб жой аҳолиси билан европалик аҳолининг табиий кўпайиши жараёнларидаги катта фарқ — бунинг асосий сабабини ташкил қилади. Жумладан, ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар ва қозоқлардаги туғилиш кўрсаткичлари руслар, украинлар, белоруслар ва бошқалардаги туғилиш кўрсаткичларидан 2-2,5 баробар юқори бўлган. 1959 йилдан 1970 йилгача Ўзбекистондаги руслар сони 382,8 минг кишига, яъни 13,5%га кўпайган ҳолда, уларнинг салмоғи 0,9%га қисқариб, 1970 йилда 12,5%ни ташкил этди. Татарлар, украинлар, корейслар, яҳудийлар ва бошқаларнинг улуши ҳам қисқарди.

Шу вақт ичида тожикларнинг сони 137,1 минг кишига ёки 144%га кўпайди, уларнинг республика аҳолиси умумий сонидаги улуши ўзгармай қолди (3,8%). Қозоқлар, қорақалпоқлар, туркманлар учун ҳам мана шундай манзара характерли бўлди.

¹ Эккель Б.М. Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей СССР // Советская этнография, 1976. М.2, 38-41-бетлар.

Ўзбекистон миллий структураси ривожланишида юқорида қайд этилган асосий тамойиллар, келгусида ҳам сақланиб қолди. Бироқ, шу билан биргалликда маълум муайян жиҳатлари ҳам кучайди. Бу ерда, гап жумладан руслар, украинлар ва бошқа славян халқларининг сони мутлоқ кўрсаткичлар бўйича ўсган бўлсада, лекин уларнинг улуши бирмунча пасайганлиги ҳақида бормоқда.

Чунончи 1979 йилда русларнинг салмоғи 10,8%га тушиб қолди, мазкур йили шундан аввалги ўтказилган аҳоли рўйхатига нисбатан 1,7%га камайган эди. Ҳолбуки, шу вақт ичида (1970-1979 йилларда) русларнинг сони 192,2 минг кишига кўпайди. Ўтган 9 йил мобайнида русларнинг ўртача йиллик мутлоқ ўсиши атиги 21,4 минг кишини ташкил этди. Бу кўрсаткич ўзбекларнинг мутлоқ кўпайиши кўрсаткичидан қарийб 15 баробар камдир. Ана шу 9 йил мобайнида ўзбеклар ҳар йили 3,16 минг кишига кўпайиб борди.

Кўриб чиқиладиган 9 йил мобайнида ўзбекларнинг сони 2,8 миллион кишига кўпайиб 10 миллион даражадаги маррадан ўтиб кетди. Шу вақт ичида ўзбекларнинг ўртача йиллик кўпайиши русларга нисбатан 1,6 баробар юқори бўлди. Жумладан, ўзбеклардаги ўртача йиллик ўсиш 3,6%ни, русларда эса 1,4%ни ташкил қилди.

Ўзбекистондаги украинлар, корейлар, татарлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, қозоқлар, арманларнинг сони кўпайгани билан уларнинг аҳоли умумий миллий таркибидаги салмоғи ўзгармаяпти. Сўнги 1989 йилда Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати ўтказилган пайтгача, бу тамойил ҳозирги кунга қадар ўзгаргани йўқ.

1979-1989 йилларда ўзбекларнинг мутлоқ сони янада сезиларлироқ равишда кўпайди. Шу давр ичида улар қарийб 3,6 миллион кишига кўпайиб, 14,1 миллион кишига етди. Натижада ўзбекларнинг улуши 1989 йилда жами аҳолининг 71,4% ини ташкил этди.

Шу даврда русларнинг сони аввалги даражада 1,7 миллион кишиликча қолди, уларнинг Ўзбекистон миллий структурасидаги ҳиссаси эса 8,3%гача камайди.

Шу даврда тожикларнинг сони сезиларли равишда кўпайиб 594,6 минг кишидан 933,6 минг кишига, қозоқларнинг сони 620,1 минг кишидан 808,2 минг кишига, қорақалпоқларнинг сони 297,8 минг кишидан 411 минг кишига етди. Юқорида таъкидланган халқларнинг Республика аҳолиси таркибидаги салмоғи бирмунча ошганлигини жадвалдан ҳам кўриш мумкин.

Шу давр ичида тожикларнинг сони тез суръатлар билан кўпайганлиги натижасида улар республика аҳолиси таркибида ўзбеклар ва руслардан кейин учинчи ўринни эгаллаб, қозоқларни орқада қолдириб кетдилар. 1989 йилда Ўзбекистондаги тожикларнинг сони миллион кишига етай деб қолиб, совет даврининг охириги 30 йил (1959-1989 йиллар)ида уч баробар кўпайди. Аммо уларнинг салмоғи ўз вақтида 9%га ошди холос.

Шу даврда Ўзбекистон аҳолисининг республикалараро миграция алоқалари характерида туб бурилишлар содир бўлди. Шу ўн йилликнинг ўрталаригача ҳар ҳолда миграция соҳасида ижобий сальдо сақланиб қолди. 1971-1975 йилларда у 100 минг кишини ташкил қилди. 1976 йилдан бошланган миграциядаги салбий сальдо узоқ муддатли тамойилга айланди. 1976-1980 йиллар мобайнида миграция сальдоси доимий равишда салбий тус олиб, аҳолининг кўчиб кетиши 110 минг кишини, 1981-1988 йилларда 287 минг кишини ташкил этди. Шу пайтга келиб миграция оқимларининг шаклланишига сиёсий омиллар таъсир ўтказа бошлади. Мазкур йилларда аҳолининг Ўзбекистондан кўчиб кетиши 397 минг кишига етиб, йилига ўрта ҳисобда 30,5 минг кишини ташкил этди.

Шу даврдаги миграция вазиятини бир ибора билан таърифлаб бўлмаслиги табиийдир, чунки уни мураккаб ва хилма-хил ижтимоий-иқтисодий, демографик, географик омиллар белгилаб берар эди.

Ўзбекистон аҳолисининг миграция соҳасидаги урф-одатлари эса ҳаммиша кучли бўлиб келган ва шундай бўлиб қолаверади.

Ўзбекистон аҳолисининг кўпмиллатлилиги шаклланиши ва ривожланишида юқорида кўриб чиқилган тарихий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий хусусиятлар ҳозирги кунда республиканинг шаҳар аҳолисидагина ўз ифодасини топаётганлигини таъкидлаб ўтмоқ керак. Ҳозирги қишлоқ аҳолиси эса асосан Марказий Осиёнинг туб жой аҳолиси — ўзбеклар, қорақалпоқлар, тожиклар, қозоқлар ва туркманлардан иборат. Уларнинг республика қишлоқ аҳолиси таркибидаги улуши 1989 йилда 96,7%ни ташкил қилди.

Республика қишлоқ аҳолисининг қолган озгина қисми 1989 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, қирғизлар (0,3%), уйғурлар (0,2%), озарбайжонлар (0,1%), украинлар (0,1%), эронийлар (0,1%) ва бошқа миллатлар (0,4%)ни ташкил этади. Қишлоқ жойларда русларнинг улуши ҳаддан ташқари

кам (0,7%) бўлиб, 1989 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра 1653,6 минг руслардан бор-йўғи 85,8 минг киши мамлакатнинг қишлоқ жойларида истиқомат қилар эди.

Совет мустамлакачилигининг илк босқичларида бу манзара бутунлай бошқача бўлган, чунки янги ерларни ўзлаштириш вазибалари ва қисқа муддатларда метрополиядининг пахта мустақиллигига эришиши зарурлиги, асосий миллатни Россиянинг ҳамма жойларидан, мамлакатнинг чекка миллий ўлкаларига, шунингдек иттифоқининг чекка қишлоқ туманларига кўчиришни талаб қилар эди.

Чунинчи, 1939 йилда Ўзбекистоннинг қишлоқ жойларида 212,3 минг рус аҳолиси жойлашган эди. Унинг республика қишлоқ аҳолиси таркибидаги улуши 4,4%ни ташкил қилар, яъни улар қозоқлар (5,6%), тожиклар (5,5%) дан сал озроқ ва қорақалпоқлар (3,6%)дан сал кўпроқ эди.

Ўша пайтда мамлакатнинг шаҳар аҳолиси орасида русларнинг салмоғи анча юқори эди. 1939 йилда шаҳар аҳолиси орасида улар ўзбеклар билан деярли бир хил улушни эгаллаган. Масалан, агар шаҳар аҳолиси таркибида ўзбекларнинг улуши 40,8% бўлса, русларнинг улуши 35,5% эди. Кейинчалик бу улуш аста-секин камайиб, 1989 йилда 19,5% ни ташкил этди ёки қарийб икки баробарга қисқарди. Ўзбекистоннинг шаҳар аҳолиси таркибида ўзбекларнинг улуши доимий равишда ошиб борди ва 1989 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати маълумотларига кўра 53,7%ни ташкил қилди.

**Ўзбекистон шаҳар ва қишлоқ аҳоли
миллий таркибининг ўзгариши (фонд ҳисобида)
(1939-1989 йиллар)¹.**

Миллати	1939		1959		1979		1989	
	Шаҳар	Қишлоқ	Шаҳар	Қишлоқ	Шаҳар	Қишлоқ	Шаҳар	Қишлоқ
Жами аҳоли, шу жумладан	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ўзбеклар	40,3	72,5	37,2	74,8	48,1	82,8	53,7	83,5
руслар	35,5	4,4	33,5		24,8	1,2	19,5	0,7
тожиклар	35,7	5,5	2,5	4,5	3,5	4,1	3,7	5,4
қозоқлар	42,3	5,6	2,6	4,9	3,4	4,4	4,0	4,1
татарлар	5,3	1,5	10,5	2,9	7,0	1,0	5,1	0,5
қорақалпоқлар	0,7	3,6	1,2	2,5	1,9	1,9	2,7	1,6
қрим татарлари	-	-	-	-	1,4	0,3	1,9	0,3
корейслар	0,8	1,3	1,6	1,75	1,9	0,5	1,8	0,3
қирғизлар	0,1	1,8	0,1	1,7	0,2	1,4	1,3	0,3
украинлар	2,7	0,65	2,4	0,4	1,7	0,1	1,7	0,1
туркманлар	0,3	0,9	0,15	0,9	0,2	0,5	0,3	0,8
турклар	-	-	-	-	0,2	0,4	0,4	0,6
европалик яҳудийлар	3,1	0,1	3,3	0,1	1,2	0,0	0,8	0,0
арманлар	1,3	0,5	0,9	0,05	0,6	0,0	0,6	0,0
озарбайжонлар	0,2	0,0	0,4	0,6	0,5	0,3	0,4	0,1
немислар	-	-	-	-	0,5	0,1	0,4	0,0
уйғурлар	0,4	0,9	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2
бошқирдлар	0,2	0,1	0,3	0,1	0,3	0,1	0,4	0,0

белоруслар	0,2	0,03	0,3	0,05	0,2	0,0	0,4	0,0
Урта Осиё яҳудийлари	-	-	-	-	0,4	0,0	0,4	0,0
эронийлар	-	-	-	-	0,3	0,0	0,2	0,1
лўлилар	0,05	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0
мордвалар	0,45	0,1	0,45	0,05	0,2	0,0	0,1	0,0
греклар	-	-	-	-	0,2	0,0	0,1	0,0
чувашлар	0,1	0,02	0,1	0,05	0,1	0,0	0,1	0,0
бошқа миллатлар	2,3	0,85	2,2	0,95	0,9	0,3	0,8	0,4

¹ 1939 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати. Россия Федерацияси Марказий статистика бошқармасининг Марказий архиви, Ф-1, В.620, 73, 78, 81-бетлар; 1959 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхатининг Ўзбекистон ССР бўйича яқунлари — М., 1962. 139-143-бетлар; 1989 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати яқунлари. Ўзбекистон ССРнинг миллий таркиби. — Тошкент, 1990. 57-58-бетлар.

Совет йилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги аҳолиси таркибида украинлар, татарлар, қозоқлар, қорақалпоқлар, арманлар ва бошқаларнинг улуши камайиб борганлиги умумий тамойил бўлиб ҳисобланади. Тожиклар, туркманларнинг улуши шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам тахминан бир даражада қолмоқда.

Шундай қилиб, совет ҳукмронлиги давридаги Ўзбекистон аҳолиси кўпмиллатли тузилмасининг асосий белгилари XX асрнинг 50-йиллари охирларида узил-кесил шаклланиб бўлган эди. Шундан кейинги даврда (1991 йилгача — Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги эълон қилингунча) аҳолининг таркибида баъзи ўзгаришларгина рўй берди холос. Бу ўзгаришлар эса ўз навбатида Ўзбекистондаги объектив демографик ва иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ эди.

1959 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати якуналарига кўра республикада 100дан ортиқ турли миллатлар қайд этилган бўлса, 1970 йилги аҳоли рўйхатида 120га яқин, 1989 йилги аҳоли рўйхатида 130дан кўпроқ турли миллат вакиллари борлиги қайд этилди.

1897 йилда Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркиби ¹
(Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги бунга кирмайди)

Миллати	Жами аҳоли		Шаҳар аҳолиси		Қишлоқ аҳолиси	
	миңг киши	%	миңг киши	%	миңг киши	%
Жами аҳоли	2 352,4	100,0	489,9	100,0	1 862,5	100,0
Шу жумладан:						
ўзбеклар	1 515,5	64,4	253,6	51,8	1 261,9	67,8
тожиклар	174,0	7,4	54,1	11,0	119,9	6,4
қозоқлар	153,6	6,5	2,1	0,4	151,5	8,1
қорақалпоқлар	93,2	4,0	0,0	0,0	93,2	5,0
қирғизлар	80,6	3,4	0,2	0,0	80,4	4,3
руслар	44,6	1,9	37,9	7,7	6,7	0,4
бошқалар	290,9	12,3	142,0	29,0	148,9	8,0

¹ УЗМДА, ф. 1619, он. Н, д. 5, 2-бет.

Ўзбекистонга депортация қилинганлар

№	Республика, ўлка, вилоят номи	Контингентлар номи	Мавжуд кишилар				Бундан ташқари		Жами ҳисоб- дагилар
			Ойла	Киши	Шу жумладан		Қиди- рувда	Озодлик- дан маҳ- рум этиш жойларида	
					Катталар	Боалар			
1	Ўзбекистон ССР	Жами:	45600	185055	126063	58992	156	3478	188689
	Шу жумладан	қалмоқлар	224	794	551	243	-	14	808
		«власовчилар»	-	216	216	-	6	95	317
		Молдавия ССРдан	1	10	8	2	-	-	10
		Қримдан	32263	130856	91555	39301	101	2774	133731
	Шу жумладан:	Татарлар	30882	125519	87392	38127	97	2732	128348
		Греклар	1068	4065	3185	880	1	31	4097
		Арманлар	99	379	304	75	-	2	381
		Болгарлар	14	53	40	13	-	-	53
		Қримдан махсус кўчирилганлар оиласи таркибига кирмайдиган бошқа миллатлар							
		Грузиядан	10756	43611	26888	16723	39	217	43867
		Туркиядан	7407	30399	18664	11735	35	154	30598
		Курдлар	135	666	396	270	-	1	667
		Хемишлар	-	2	2	-	-	-	2
		Немислар	2021	7996	5804	2192	8	362	8366

№	Республика, ўлка, вилоят номи	Контингентлар номи	Мавжуд кишилар				Бундан ташқари		Жами ҳисоб- дағилар
			Оила	Киши	Шу жумладан		Қиди- рувда	Озодлик- дан маҳ- рум этиш жабҳларида	
					Катталар	Болалар			
	<i>Шу жумладан</i>	<i>Маҳаллийлар</i>	1230	4603	3291	1312	3	58	4664
		<i>Ҳукумат қарори билан сурғун қилинганлар</i>	381	1431	1068	363	-	20	1451
		<i>Сафарбар қилинганлар</i>	213	1010	788	222	-	14	1024
		<i>Репатриация қилинганлар</i>	192	910	615	295	5	270	1185
		<i>Махсус кўчирилган немис оилаларига кирмаган бошқа миллатлар</i>	5	42	42	-	-	-	42
		<i>Шимолий Кавказдан</i>	335	1572	1041	531	2	16	1590
	<i>Жумладан:</i>	<i>қорачойлар</i>	150	818	558	260	1	2	821
		<i>Болқорлар</i>	101	409	250	159	-	1	410
		<i>Чеченлар</i>	53	175	119	56	-	5	180
		<i>Ингушлар</i>	29	159	106	53	1	7	167
		<i>Шимолий Кавказдан махсус кўчирилганлар оиласига кирмаган бошқа миллатлар</i>	2	11	8	3	-	1	12

**1979 ва 1989 йилларда Ўзбекистон аҳолисининг
миллий таркиби ¹**

Миллати	1979 йил		1989 йил	
	мннг киши	%	мннг киши	%
<i>Жами аҳоли</i>	<i>15 389,3</i>	<i>100,0</i>	<i>19 806,1</i>	<i>100,0</i>
<i>шу жумладан:</i>				
<i>ўзбеклар</i>	<i>10 569,0</i>	<i>68,7</i>	<i>14 142,5</i>	<i>71,4</i>
<i>руслар</i>	<i>1 665,7</i>	<i>10,8</i>	<i>1 653,6</i>	<i>8,3</i>
<i>тожиклар</i>	<i>594,6</i>	<i>3,9</i>	<i>933,6</i>	<i>4,7</i>
<i>қozoқлар</i>	<i>620,1</i>	<i>4,0</i>	<i>808,2</i>	<i>4,1</i>
<i>татарлар</i>	<i>531,2</i>	<i>3,5</i>	<i>467,8</i>	<i>2,4</i>
<i>қорақалпоқлар</i>	<i>297,8</i>	<i>1,9</i>	<i>411,9</i>	<i>2,1</i>
<i>қрим татарлари</i>	<i>117,6</i>	<i>0,8</i>	<i>188,8</i>	<i>1,0</i>
<i>корейслар</i>	<i>163,1</i>	<i>1,1</i>	<i>183,1</i>	<i>0,9</i>
<i>қирғизлар</i>	<i>142,2</i>	<i>0,9</i>	<i>174,9</i>	<i>0,9</i>
<i>украинлар</i>	<i>113,8</i>	<i>0,7</i>	<i>153,2</i>	<i>0,8</i>
<i>туркманлар</i>	<i>92,2</i>	<i>0,6</i>	<i>121,6</i>	<i>0,6</i>
<i>турклар</i>	<i>48,7</i>	<i>0,3</i>	<i>106,3</i>	<i>0,5</i>
<i>Европалик яҳудийлар</i>	<i>73,9</i>	<i>0,5</i>	<i>65,5</i>	<i>0,3</i>
<i>арманлар</i>	<i>42,4</i>	<i>0,3</i>	<i>50,5</i>	<i>0,3</i>
<i>озарбайжонлар</i>	<i>59,8</i>	<i>0,4</i>	<i>44,4</i>	<i>0,2</i>
<i>немислар</i>	<i>39,5</i>	<i>0,3</i>	<i>39,8</i>	<i>0,2</i>
<i>уйғурлар</i>	<i>29,1</i>	<i>0,2</i>	<i>35,8</i>	<i>0,2</i>
<i>бошқирдлар</i>	<i>25,9</i>	<i>0,2</i>	<i>34,8</i>	<i>0,2</i>
<i>белоруслар</i>	<i>19,1</i>	<i>0,1</i>	<i>25,4</i>	<i>0,1</i>
<i>Урта Осиё яҳудийлари</i>	<i>25,6</i>	<i>0,2</i>	<i>28,4</i>	<i>0,1</i>
<i>эронийлар</i>	<i>20,0</i>	<i>0,1</i>	<i>24,8</i>	<i>0,1</i>
<i>лулилар</i>	<i>12,6</i>	<i>0,08</i>	<i>16,4</i>	<i>0,08</i>
<i>мордвалар</i>	<i>12,3</i>	<i>0,08</i>	<i>11,9</i>	<i>0,06</i>
<i>греклар</i>	<i>14,0</i>	<i>0,09</i>	<i>10,5</i>	<i>0,05</i>
<i>чувашилар</i>	<i>9,4</i>	<i>0,06</i>	<i>10,1</i>	<i>0,05</i>
<i>бошқалар</i>	<i>49,7</i>	<i>0,3</i>	<i>62,3</i>	<i>0,3</i>

¹ 1989 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати якулари, том IV. Ўзбекистон ССРнинг миллий таркиби. — Тошкент, 1990. 51-56 бетлар.

Бешинчи мавзу. Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги шароитида бағрикенглик

1. *Мустақиллик йилларида Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркиби.*

2. *Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси — бағрикенглик тўғрисида.*

3. *Турли миллатларнинг ўзига хослигини сақлаб қолишда миллий-маданий марказларнинг аҳамияти.*

4. *Халқаро ташкилотлар толерантлик ҳақида.*

Қадимги Ўзбекистон диёридаги тинчлик ва барқарорлик — давлатимизда ўтказилаётган оқилона миллий сиёсатнинг, шунингдек, Президент И.А. Каримовнинг узоқни кўзловчи, вазмин йўлининг натижасидир. Ўзбекистон энг мақбул эволюцион, босқичма-босқич ўтказиладиган иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ислохотлар йўлини танлаб олди.

Ўзбеклар диёрида яшовчи барча халқларнинг ҳамжиҳатликка ва иноқликка интилиши барқарорликнинг ўзига хос нишонасидир. Ўзбекистон ҳамisha кўп миллатлилик ва кўп динлилик шароитида миллатлараро ҳурмат ва тотувлик руҳи билан ажралиб келган.

Ҳуқуқий давлат барпо этиш сари бораётган жамиятимизнинг маданийлиги ва давлатимизнинг демократиклилик даражаси миллий ва этник гуруҳларга яратиб берилган шароит ва имкониятлар билан белгиланади. Шу тўғрисида улар маданий ўзига хосликни қарор топтириб, ўзларининг маънавий ва ақлий салоҳиятини тўла-тўқис тарзда рўёбга чиқариб келмоқдалар.

Виждон эркинлигини таъминлаш, миллатлараро ва динлараро муносабатларни уйғунлаштириш соҳасида ўтказилаётган ҳар томонлама пухта йўланган давлат сиёсати ўз самарасини бераётганлиги билан фахрланиш учун ҳамма асосларга эгамиз.

Ҳолбуки, мустақилликнинг ilk даврида мамлакат олдида мазкур соҳаларни ҳаддан ташқари мафкуралаштириш ва сиёсийлаштиришга йўл қўймасликдан иборат мураккаб вазифа турар эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ўзининг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” номли китобида республикада миллатлараро ва динлараро муаммоларнинг тўғри ечимларини топиш муҳимлигини уқтириб, “... ички сиёсий

аҳволнинг барқарорлиги, миллий хавфсизлик ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг жўшқинлиги ана шунга боғлиқ эканлигини” алоҳида таъкидлаган эди.

Юқорида таъкидланган фикр-мулоҳазалардан шундай хулоса қилиш мумкинки, мантиқий хулосага ҳар қандай кўп миллатли ва кўп динли жамиятнинг умуммиллий хавфсизлиги ва барқарор тараққиёти икки энг муҳим ҳол билан чамбарчас боғлиқдир. Унинг биринчиси — мамлакатда яшовчи турли миллат вакиллари ўртасидаги ўзаро муносабатлар бутун мажмуасининг уйғунлиги, мамлакат асосий миллати билан этник озчиликлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг алоҳида моҳиятини эътиборга олиш бўлса, иккинчиси эса — мазкур жамиятни ташкил этувчи турли диний конфессиялар вакиллари ўртасидаги ўзаро соғлом муносабатлардир.

Дин ва миллатпарварлик — ҳам шахсий, ҳам жамоавий инсоний феъл-атворнинг иккита буюк мезонидир. Қадим замонлардан бери ибтидоий жамиятдан ҳозирги давргача ҳар қандай дин одамларнинг ижтимоий феъл-атвориغا нисбатан, муайян, баъзан жуда қатъий талаблар қўйиб келган, муҳим ижтимоий тартибга солувчи куч ролини ўйнаган, ижтимоий муносабатларга фаол таъсир ўтказган.

Дин таъсирида шаклланидиган феъл-атвор меъёрлари дин соҳасигагина эмас, инсоннинг шахсий ва ижтимоий турмушига ҳам тааллуқлидир. Ўзига хос усулларда инсоннинг феъл-атвориغا таъсир ўтказадиган ва ижтимоий меъёрларинг алоҳида тури бўлган диний омилнинг ноёб характери айти шу соҳада намоён бўлади. Аммо, коммунистик мафкура айти шу ҳолатларни инкор этди. Бу мафкуранинг асоссизлигини Марказий Осиё, шу жумладан Ўзбекистон тараққиётининг 70 йилдан ортиқ даврдаги тарихи ҳам исботлаб берган эди. Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб, ана шу муҳим ҳолат англаб олинганлиги давлатнинг миллий омилга муносабатини белгилаб берди. Давлатнинг динга янгича ёндошуви қандайдир вақтинчалик манфаатлар ёки тактик мулоҳаза ва ҳисоб-китоблар билан белгиланмайди, балки инсон динсиз (ҳеч нарсага ишонмай) яшай олмаслигига бўлган қатъий эътиқодга асосланади.

Суверен Ўзбекистон ўз тарихи, мамлакатнинг табиати ва жуғрофий-сиёсий ҳолати хусусиятларини, демографик вазият, ўзбек халқининг менталитетини эътиборга олиб, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланиш соҳасида ўз йўлини танлаб олди.

Мустақил ривожланиш йўлини танлашда республиканинг кўпмиллатлилигига катта аҳамият берилади, чунки гап Ўзбекистонда яшовчи турли миллатларга мансуб юз минглаб кишиларнинг тақдири ҳақида, уларнинг ўз мамлакати равнақи йўлидаги жипслашган бунёдкорлик иши ҳақида боради. Республикада яшовчи турли-туман аҳолининг кўпчилиги учун Ўзбекистон қадрдон ватан бўлиб қолган.

Ўзбекистон тараққиётининг тақдири ҳал этилаётган ҳозирги тарихий босқичда халқнинг аҳлоқ-одоб ва маънавий мезони, миллатлараро ҳамжиҳатлиги, жипслик ва бағрикенглик, ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг асосий устувор вазифалари қилиб белгилаб олинди. Бу, республикадаги ижтимоий-иқтисодий ислохотлар муваффақиятли амалга оширилишининг, юксак ривожланган ва маданий даражаси баланд давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятига кириб боришининг ишончли гаровидир. СССР давлати барбод бўлиши натижасида барча собиқ иттифоқдош республикаларда, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият ҳукмрон бўлиб, бу ҳолат республика аҳолисининг ривожланиш жараёнлари, шу жумладан миллий таркибнинг ўзгариб боришида ўз аксини топди. Гап бу ерда аввало, совет тузумидан кейинги истисносиз барча маконларда қизғин тус олган янги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазиятда аҳолининг миграцияси соҳасида ўзига хос жараёнлар бошланганлиги ҳақида бормоқда. Бу жараёнлар ўз навбатида Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмади. Европалик аҳолининг республикадан миграцион оқими кучайганлиги 80-йилларнинг охирларида айниқса сезиларли бўлди.

XX аср 80-йилларининг иккинчи ярмига қадар республикада содир бўлаётган “суст” миграция оқими тамойили давом этди. Бунга фақат иқтисодий сабаблар асос бўлган эди. Ўша пайтда Марказий Осиёнинг бошқа республикалари каби Ўзбекистонда ҳам турмуш даражаси Россия, Украина, Белоруссия ва бошқа ғарбий иттифоқдош республикаларга нисбатан анча паст даражада бўлган. Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асосий кўрсаткичлари бўйича Ўзбекистон ҳам ўша йилларда собиқ СССР республикалари орасида охириги ўринларни эгаллаб турар эди.

Бу минтақадаги алоҳида демографик вазият муайян аҳамиятга эга бўлган. Бу ердаги туб жой аҳолисининг табиий кўпайиши, четдан кўчиб келган аҳолидаги табиий кўпайишга нисбатан уч-тўрт баробар ортиқ эди. 80-йилларда СССРдаги иқтисодий танглик

кучайган шароитда нафақат туб жой аҳолиси борасида, балки Ўзбекистондаги европалик аҳоли орасида ҳам ишсизлик муаммоси пайдо бўлди. Бу муаммо юқорида қайд этилган иқтисодий ҳолат билан бирга республикадан кўчиб кетишга сабаб бўлган кучли омил бўлди.

Бироқ, 80-йилларнинг охирига қадар Ўзбекистон билан мамлакатнинг бошқа республикалари ўртасидаги миграцион айирбошлаш давом этиб келди. Чунончи, 1982 йилда Ўзбекистонга яшаш учун 88,6 минг киши келган бўлса, 94,6 минг киши бу ердан кўчиб кетди, 1985 йилда 113,9 минг киши бу ерга келган бўлса, 114,4 минг киши кўчиб кетди, 1986 йилда 132,2 минг киши келди, 143,1 минг киши кетди. Шундай қилиб мазкур йиллардаги салбий сальдо 6,0 минг, 0,5 минг ва 10,9 минг кишини ташкил этди.

Шу йилларда кетувчиларнинг сонигина эмас, келувчиларнинг сони ҳам кўпайганлигига эътибор бериш зарур. Бошқача қилиб айтганда, аҳолининг ташқи миграцияси ҳажми анча ошди.

Шундан кейинги йилларда ҳам бу тамойил сақланиб қолди. Жумладан, 1988 йилда республикадан 213,6 минг киши, яъни 1980 йилдагидан 1,19 минг киши жўнаб кетди, 164,8 минг киши, яъни 1980 йилдагидан 6,2 минг кўп киши бу ерга келди. Шу йилларда кўчиб кетганлар сони 2,2 баробардан зиёд, кўчиб келувчилар сони қарийб 9 баробар кўпайди, аҳолининг ташқи миграцияси ҳажми эса 2,1 баробар ортиб, 1988 йилда 378,4 минг кишини ташкил этди.

Шуни таъкидлаш лозимки, бу даврда Ўзбекистонга нисбатан яқинда келган, республика шарт-шароитига ўргана олмаган ўзга этносларга мансуб гуруҳларнинг вакиллари кўпроқ кўчиб кетди. Шундан кейин, айниқса, СССР парчаланиб кетганидан сўнг шу ерда туғилиб-ўсган, уй-жойга, ишга, муайян ижтимоий мавқега эга бўлган шахслар ҳам миграция жараёнларига қўшилдилар. Илгари ижтимоий-иқтисодий қийинчиликлар кўчиб кетишнинг асосий сабаби бўлган бўлса, кейинги пайтда кўчиб кетувчиларга маънавий, руҳий ва миллий мулоҳазалар сабаб бўлди.

80-йилларнинг иккинчи ярмида Ўзбекистон аҳолисининг ташқи миграцияси кўламлари тўғрисида қуйидаги рақамлар тасаввур беради. Беш-олти йил (1985-1990 йиллар) мобайнида ҳаммаси бўлиб республикадан 1 миллиондан ортиқ киши кўчиб кетган бўлса, 715 мингга яқин киши кўчиб келди. Шундай қилиб ташқи миграция ҳажми 300 минг кишини ташкил этди. Шу

йилларда ҳар йили ўрта ҳисобда 50 минг аҳоли бу ердан кўчиб кетди.

Кейинги 90-йилларда бу рақам икки баробар ортиб, йилига ўрта ҳисобда 70-80 минг кишини ташкил этди.

Кейинчалик Ўзбекистон аҳолисининг ташқи миграцияси ҳажми қисқариб борди, бу ҳолат кейинги йилларда айниқса сезиларли бўлди. Республикага келувчилар сони кескин камайиши бундай қисқаришнинг асосий сабаби бўлди. Ўзбекистон аҳолиси миграциясининг салбий сальдоси шу кунгача анча юқори даражада турибди.

1994 йилда республика аҳолисининг миграцион камайиши энг юқори даражада кўтарилиб 141,2 минг кишини ташкил этди. Шу йили республикадан 179,2 минг киши кўчиб кетган бўлса, 38,0 минг киши кўчиб келди.

Кейинги йилларда Ўзбекистон аҳолиси миллий таркибидаги ўзгаришлар аввало, республикадан миграцион оқим билан биринчи навбатда русийзабон аҳоли — руслар, украинлар, белоруслар, европалик ва ўрта осиелик яҳудийлар, шунингдек татарлар ва қрим татарларнинг кўчиб кетиши билан боғлиқдир. 80-йиллар охирлари — 90-йиллар бошида немислар ва месхети турклари ҳам оммавий равишда кўчиб кетдилар.

Ўзбекистон аҳолисининг ташқи миграциясида европалик аҳоли асосан руслар, татарлар, яҳудийлар, қрим татарлари, украинлар, немислар асосий кўпчиликни ташкил этади.

Кейинги йилларда Марказий Осиёнинг қўшни республикаларидан ўзбеклар ва Тожикистондан тожиклар доимий яшаш учун республикага кўчиб келмоқдалар.

Ўзбекистон аҳолиси ташқи миграцияси ривожланишининг юқорида кўрсатиб ўтилган хусусиятлари республика мустақил ривожланишининг ҳозирги босқичида аҳолининг миллий таркиби шаклланишига бевосита таъсир кўрсатади. Ҳозирги Ўзбекистоннинг миллий таркиби эса қўйидаги жадвалда ўз аксини топган.

Ўзбекистон аҳолисининг ҳозирги миллий таркиби ¹ (2002 йил)

Миллати	Жами аҳоли		Шаҳар аҳолиси		Қишлоқ аҳолиси	
	минг киши	%	минг киши	%	минг киши	%
Жами аҳоли шу жумладан	24 812,1	100,0	9 225,3	100,0	15 586,8	100,0
ўзбеклар	19 443,3	78,4	6 071,9	65,8	13 371,4	85,8
тожиклар	1 202,0	4,8	407,7	4,4	794,3	5,1
руслар	1 133,3	4,6	1 069,7	11,6	63,6	0,4
қозоқлар	989,0	4,0	412,4	4,5	576,6	3,7
қорақалпоқлар	534,8	2,2	293,7	3,2	241,1	1,5
татарлар	298,2	1,2	273,0	3,0	25,2	0,2
қирғизлар	221,8	0,9	28,0	0,3	193,8	1,2
корейслар	172,4	0,7	140,9	1,5	31,5	0,2
туркманлар	147,0	0,6	28,2	0,3	118,8	0,8
украинлар	103,5	0,4	90,9	1,0	12,6	0,1
арманлар	43,6	0,2	42,3	0,5	1,3	0,01
озарбайжонлар	41,0	0,2	32,5	0,4	8,5	0,05
белоруслар	23,2	0,1	18,9	0,2	4,3	0,03
яхудийлар	12,3	0,05	11,6	0,13	0,7	0,0
немислар	7,5	0,03	5,6	0,06	1,9	0,01
молдаванлар	5,2	0,02	2,9	0,03	2,3	0,01
грузинлар	3,9	0,02	3,1	0,03	0,8	0,01
литваликлар	1,3	0,01	1,1	0,01	0,2	0,0
эстонлар	0,6	0,0	0,5	0,01	0,1	0,0
латишлар	0,2	0,0	0,1	0,0	0,1	0,0
бошқалар	428,0	1,7	290,3	3,1	137,7	0,9

Жадвалдан кўринишича, жами аҳоли таркибида тожикларнинг улуши (4,8%), руслар улушидан (4,6%) ошиб, республика аҳолисининг таркибида иккинчи ўринга чиқиб олди. Аммо, Ўзбекистон шаҳар аҳолиси орасидаги салмоғи (11,6%) жиҳатидан руслар иккинчи ўринни эгаллаб турибди.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда славян аҳолиси ва четдан келган бошқа аҳоли вакиллари — руслар, украинлар, белоруслар, татарларнинг сони ва салмоғи сезиларли равишда камайиб бормоқда. Бу ҳодиса миграциянинг натижасигина бўлиб қолмай, балки аҳолининг мазкур гуруҳида туғилиш камлигининг ҳам

¹ Источник: Данные государственного департамента статистики Республики Узбекистан.

оқибатидир.

Айни вақтда ўзбек, тожик ва бошқа туб жой аҳолисининг сони юқори суръатлар билан ошиб бормоқда. Ўзбекистон аҳолиси умумий сонида уларнинг улуши ошиб, европалик миллатларнинг салмоғи кескин тарзда камайиб бормоқда. Масалан, 2003 йилда Ўзбекистон миллий таркибида республиканинг асосий миллати — ўзбекларнинг улуши 79,2%га, тожикларнинг улуши 4,9%га етди. Республикада татарларнинг улуши кескин камайиб 1,1%га, украинларнинг улуши эса 0,4%га тушиб қолди.

Ҳозирги вақтга келиб яҳудийлар, шу жумладан Ўрта Осиё яҳудийлари, месхети турклари, қрим татарлар, немислар, латишлар, эстонлар ва бошқалар Ўзбекистондан ўз тарихий юртларига тўла-тўқис кўчиб кетдилар.

Ўзбекистон аҳолиси миллий таркибининг мустақилликнинг дастлабки йилларида бошланган бу тамойиллари, келгусида ҳам бирмунча мўътадил тарзда давом этаверади.

Мустақиллик шароитида республиканинг асосий миллати бўлмиш ўзбекларнинг зиммасига миллатлараро тинчликни сақлашдек катта масъулият тушди-ки, улар бу синовдан шараф билан чиқдилар. Бу ҳол кўп ўзбек халқининг, уларнинг қонқонига сингиб кетган бағрикенгликнинг натижасидир.

Мустақил Ўзбекистон миллий сиёсатининг энг асосий қоидалари қуйидаги тарзда эълон қилинди:

— миллати, ирқи, диний эътиқодидан қатъий назар республика барча фуқароларининг тенг ҳуқуқлилиги;

— шахснинг устуворлиги ва жамиятдаги ижтимоий адолатни белгилайдиган инсон ҳуқуқларининг бошқа барча ҳуқуқлардан устунлиги;

— кам сонли миллатларнинг ҳақ-ҳуқуқларига эътибор билан қараш, уларнинг тили, анъана ва урф-одатларини ҳурмат қилиш, уларнинг ўзига хослигини сақлаб қолиш, шунингдек эркин ва ҳар томонлама ривожланиши учун зарур шарт-шароитларни яратиш;

— ҳар бир оиланинг, ҳар бир инсоннинг миллатидан қатъий назар ижтимоий ҳимояланишини таъминлайдиган юксак даражада ривожланган, ижтимоий соҳага йўналтирилган бозор иқтисодиётига таяниш;

— миллатлараро муносабатлардаги низоли вазиятларни ижтимоий-сиёсий асосда тинч йўл билан ҳал этиш.

Бу мақсадга эришиш осон йўл бўлмай, баъзи бир муаммолар

мавжуд бўлиши табиий бўлсада, таъкидлаш жоизки, бу соҳада Ўзбекистонда кўплаб ижобий ишлар амалга оширилмоқда. Бу борадаги энг муҳим вазифа шундан иборатки, миллатлараро муносабатлардаги зиддиятлар жамиятдаги белгиловчи ҳолат бўлиб қолмаслиги, нотолерантлик кишилар феъл-атворидаги одат бўлиб қолмаслигига эришиш керак.

Кўпмиллатли жамиятда бағрикенглик, ўзаро ишонч ва ҳурмат — миллатлараро ҳамжиҳатнинг пойдевори, мамлакатдаги халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни уйғунлаштиришнинг ҳаракатлантирувчи кучидир. Миллат ва элатларнинг бағрикенглиги, ўзаро ҳурмати — жамият маданиятлилик даражасининг кўрсаткичи, давлатдаги миллатлараро тотувликнинг асоси ва шу билан бирга келгусидаги муваффақиятли ривожланишнинг энг муҳим шарти ҳамдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижтимоий ва миллатлараро ҳамжиҳатлиги тўғрисидаги, Ўзбекистон — унда истиқомат қилувчи барча халқларнинг умумий уйи ҳақидаги баёни, республикамизнинг тегишли расмий ҳужжатлари ва аввало Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўз ифодасини топган. “Ўзбекистон халқини, миллатидан қатъий назар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ташкил этади”, — дея таъкидланади Конституцияда.

Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, давлат ва жамиятнинг сиёсий тузилиши, тизимини белгилайдиган, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлайдиган, халқаро қабул қилинган меъёрий ҳужжатларга жавоб берадиган ва халқнинг тарихий тажрибасига мос келадиган Конституция — мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатни қарор топтириш ва ривожлантиришнинг энг муҳим шарти ҳисобланади.

Мустақил Ўзбекистон Конституцияси янги жамиятнинг ишончли ҳуқуқий кафолатидир. Уни тайёрлаш ва қабул этишда Ўзбекистоннинг давлат суверенитети, ирқи, миллати, қайси динга мансублиги, тили, туғилган жойи, ижтимоий келиб чиқиши, сиёсий эътиқодларидан қатъий назар, фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилигига асосланиши кераклиги қатъий равишда ҳисобга олинди.

Айрим суверен давлатлардан фарқли ўлароқ бизнинг мамлакатимизда инсоннинг ҳаётини муҳим халқаро ҳуқуқни ҳимоя қилиш ҳужжатларида тан олинган асосий ижтимоий-иқтисодий, маданий, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари

камситишига дучор қилинмайди.

Юқорида таъкидланган жиҳатларни эътиборда тутиб шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистонда юқорида санаб ўтилган ижтимоий соҳаларда салбий ҳодисаларни рўй бериши учун ҳеч қандай асос йўқ, чунки республикада фуқаролик тўғрисида, аҳолини иш билан таъминлаш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва бошқа бир қатор қонунлар қабул қилинганки, уларда фуқароларнинг туб жойли миллатга мансуб бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқлари бошқалар билан бирга фуқароликка эга бўлиш, озод меҳнат, эркинлик, машғулот ва иш турини танлаш каби ҳуқуқлар билан таъминланади.

Бинобарин, Ўзбекистонда халқаро ҳуқуқнинг энг муҳим тамойили амалда рўёбга чиқарилади, яъни миллий, ижтимоий ва диний озчиликларни бостириб туриш эвазига давлат суверенитети учун курашни цивилизацияли кураш деб ҳам, ҳуқуқий кураш деб ҳам тан олиш мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси парламенти таркибида 15 миллат ва элат вакилларининг иштирок этиши, ҳуқуқий тенглик тамойилининг яққол ифодаси ҳисобланади. Қонун чиқарувчи ҳокимият таркибидаги ижтимоий институт — Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича Вакили барча миллат фуқаролари манфаатларини ҳимоя қилади. Унинг ҳузурда фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этиш бўйича комиссия тузилган. Мазкур тузилмалар ва умуман давлат, ҳуқуқий миллий ва диний бағрикенглик сиёсатини амалга оширишда қадимий тарихий анъаналар, халқаро тажрибага таяниб, Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси онгини ўзга миллат вакилига нисбатан дўстона муносабат руҳида тарбиялашга, миллатлараро адоватга йўл қўймасликка, ётсирашни бартараф этишга, одамлар ўртасидаги муносабатларга инсонпарварлик ғояларини сингдиришга ҳаракат қилмоқда.

Ўзбекистон миллий сиёсатининг энг муҳим йўналишлари қуйидагилардан иборат: миллатлар ва элатларни жипслаштириш; ҳар бир халқ, шунингдек ҳар бир шахсни эркин демократик танлаш асосида ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини сўзсиз тан олиш; суверенитет тамойиллари, шу жумладан барча фуқароларнинг эркин миллий ривожланиш ҳуқуқини ҳаётга тадбиқ этиш; инсон ҳуқуқлари бошқа барча ҳуқуқлардан устунлигини тан олиш.

Республикадаги барча миллий масалага доир масалалар демократик, конституциявий асосда ҳал этилади. Кўп миллатли

Ўзбекистонда турли миллат ва элатларнинг ўзлигини қайта тикланиши учун зарур ҳуқуқий негиз яратилган. Мустақиллик йилларида халқлар ўртасида дўстлик ва ҳамжиҳатлик учун қулай шарт-шароитлар юзага келди. Эндиликда миллатига қараб камситиш йўлидаги ҳар қандай уринишлар Ўзбекистонда демократия ва ҳуқуқий давлат тамойилларига зид бўлган ўта салбий ҳолат сифатида баҳоланади. Бу эса ўз навбатида республика халқларининг давлат сиёсати асосидаги бирлигини таъминлайдиган объектив иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитлар вужудга келишига кўмаклашади, ҳар бир халқнинг суверен ҳуқуқларини амалга ошириш асосида миллатлар ва элатларни жипслаштиришга ёрдам беради. Худди шу боис Ўзбекистонда ҳеч бир шахснинг ҳақ-ҳуқуқлари ирқий ёки миллий сабабларга кўра камситилиши қонунан ман этилиб, бундай ножўя ҳатти-ҳаракатлар қонунга кўра жиноий жазога тортилади.

Президент И.А. Каримов ўтказаяётган миллий сиёсатга асос бўлган энг муҳим тамойиллар инсон ҳуқуқларининг миллат ҳуқуқларидан устунлигини тан олиш, ҳар бир миллат ва элатнинг демократик жараёнлар доирасида эркин ривожланиши, кўпмиллатлилиқ шароитида ҳеч бир миллат ўз эҳтиёжларини ўза миллат манфаатларини камситиш ҳисобига қондира олмаслиги, Ўзбекистон халқи ўзбеклар билан бошқа миллатлар вакилларининг узвий бирлиги эканлиги, улар учун республика она ватан бўлиб қолганликларини тушунишдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобининг чиқиши давлатимиз раҳбарининг ҳозирги замон долзарб муаммолари хусусидаги чуқур мулоҳазаларининг мантиқий якуни бўлди.

И.А. Каримов мавжуд хавф-хатарларни — минтақавий можаролар, диний экстремизм ва ақидапарастлик, буюк давлат шовинизми ва агрессив миллатчилик, этник ва миллатлараро қарама-қаршиликлар, коррупция ва жиноятчилик, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик муносабатлари, экологик муаммолар кабиларни ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиб, таърифлаб берди. У мавжуд ижтимоий ҳодисаларнинг бузғунчилик салоҳиятини — ҳокимият ва ҳуқуқ-тартиботга путур етказиш имкониятини, уларнинг бошбошдоқлик, ўзаро кураш ва можаролар келтириб чиқариш, миллатни ёппасига инқирозга дучор этиш қобилиятини

кўрсатиб берди.

Умуммиллий хавфсизликка солинаётган ана шу ва бошқа баъзи таҳдидларнинг ҳаммаси бирга қўшилиб миллий мустақилликни қўпоришга, давлатни заифлаштириш ва ҳатто барбод қилишга, фуқароларни сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум этишга олиб боради ҳамда жамиятнинг бунёдкорлик имкониятларини йўққа чиқаради.

Президент И.А. Каримовнинг таъкидлашича, дунёдаги умумий беқарорлик, давлатлар ва халқлар ўртасида кун сайин кучайиб бораётган можаролар қочқинлар сонини кўпайишига олиб боради. Ҳозирнинг ўзидаёқ 59 миллиондан ортиқ киши ўз ватанидан қочиб бошқа юртларда яшашга маҳкум этилган. “ҳатто ўз чегараларидан олисда бўлса ҳам бутун-бутун халқларнинг зўравонлик ва қонли фожеаларига жамиятнинг одатланиб қолишидан ҳам даҳшатлироқ ҳолат бўлиши мумкинми?”. Президентнинг ана шу сўзлари миллатлараро, этнослараро можаролар муаммоларига эътиборни кучайтириш, уларни ҳал этишнинг сиёсий усуллари устунлигини қарор топтириш пайти келганлигини таъкидлайди. Марказий Осиёнинг баъзи мамлакатларидаги кескинлик манбалари замиридаги хавф-хатарлардан бири шундан иборатки, озгина хатога йўл қўйилган тақдирда ҳам улар даҳшатли можароларга айланиб кетиши мумкин. Бу можароларда куч ишлатилган тақдирда эса сурункали тус олдирган бўҳрон бошланиши муқаррар.

Президент И.А. Каримов ана шу жараёнлар нақадар хавфли эканини кўрсатиб, “айрим давлатдаги ҳар қандай можаро узоқ вақтгача миллий чегаралар орасида қолиши мумкин эмас” лигига эътиборни қаратади.

Миллий хавфсизликка, жамият ривожланишидаги барқарорликка таҳлика солаётган бошқа хавф-хатарлар қаторида И.А. Каримов буюк давлатчилик шовинизми ва агрессия миллатчиликни, этник ва миллатлараро зиддиятларни, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик муносабатларини ҳам кўрсатиб ўтади. Убуюк давлатчилик шовинизмига аниқ ва равшан таъриф бериб, “уни аниқ сиёсий кучлар давлатлар томонидан сиёсий, мафкуравий ҳукмронлик ўрнатиш ёки миллатлараро, давлатлараро ва минтақалараро муносабатларда шундай ҳукмронликка интилиш” дея ҳақли тарзда баҳолади.

Агрессия миллатчиликнинг буюк давлатчилик шовинизмидан фарқи шуки, у “менинг миллатимдан афзалроқ миллат йўқ” деган

шиор остида ўз миллатини бошқалардан устун қўяди, турли миллат кишиларини “Ўзимизники ва ўзгалар” деган тоифаларга бўлади, бошқа халқларнинг инсоний ҳуқуқлари ва қадр-қимматини менсимайди. Унинг хавфли эканлиги шундан иборатки, ақидапарастликни, аниқроғи экстремизмга, бош-бошдоқларча ва иттифоқсиз ҳаракатлар қилишга чақиради. Миллатлараро можаролар доирасида агрессив миллатчилик, оммавий тартибсизлик ва зўравонлик ҳаракатларига кўмак беради, умуман у миллий сиёсатга амалий ва ижобий ёндошувларни қабул қилмайдиган кучларни бирлаштиришга уринади.

Китобда миллий омилдан ўзининг ғаразли мақсадларида фойдаланишга уринадиган, одамларнинг табиий туйғуларини миллатчилик йўлига буриб юбориш ва миллатлараро адоват чиқаришга умид қиладиган барча кишилар жиддий равишда огоҳлантирилган. “...сиёсий тус берилган миллатчилик қудратли салбий йўналиш касб этиш ҳамда давлат хавфсизлигига, миллий, минтақавий ва глобал хавфсизликка жуда кучли таҳлика солиши мумкин”.

Бинобарин, одамлар тор миллий, эгоистик, экстремистик, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик манфаатлари асири бўлиб қолишларига йўл қўйиб бўлмайди. Бу нарса кўпинча жамиятдаги миллатлараро кескинликни келтириб чиқариши ва можароларга, зўравонликка олиб бориши мумкин. Айни шу боисдан Президент И.А. Каримов шундай дея таъкидлайди: “ҳозир бизнинг мамлакатимизга нисбатан буюк давлатчилик шовинизми ва ташаббускор миллатчилик унсурлари нақадар кучли эканлиги, бу ҳодиса ҳозирги кунда қандай шаклга кирмасин, унинг замирида бизнинг хавфсизлигимизга қандай таҳлика солаётганлиги тўғрисидаги масала Ўзбекистон Республикаси фуқаролари учун долзарб масаладир”.

Айниқса, ҳозирги замонда курашмай туриб, куч-ғайрат сарфламай туриб, жамиятдаги барқарорлик ва хавфсизликни сақлаб бўлмайди. Жамиятдаги тинчлик ва осойишталик ўз-ўзидан келган тўхфа бўлмай, балки унинг учун курашиш ва қаттиқ туриб ҳимоя қилиш лозим бўлади.

Шу хусусда сўз кетганда, жамиятда тинчлик ва хавфсизлик, миллатлараро ва давлатлараро жараёнларни тартибга солиш стратегиясини ишлаб чиқишда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг буюк хизматларини таъкидлаб ўтиш муҳимдир. Унинг бевосита раҳбарлигида Ўзбекистон минтақадаги

миллатлараро ва давлатлараро можаро муаммоларини ҳал этиши ва уларни олдини олиш учун давлат ва жамоат ташкилотлари, олимлар ва маданият арбоблари ҳамда сиёсатчиларнинг куч-ғайратларини бирлаштиришга муваффақ бўлди.

Ҳозир Ўзбекистонда амалга оширилаётган миллий сиёсат ўзининг тугал натижаларини бериб, фуқароларнинг тинчлиги, миллатлараро ҳамжиҳатликка эришилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китоби Ўзбекистоннинг ўзи танлаб олган йўлга нақадар содиқлигини исботлайдиган янги далилий асардир. Бу китобда, умуман давлат бошқарувининг битмас-туганмас методологик асослари баён этилган, шу билан бирга миллатлараро ва давлатлараро муносабатлар соҳасида рўй берадиган зиддиятларни кузатиб бориш, ўз вақтида аниқлаш, олдини олиш ва ҳал қилиш учун объектив имкониятлар яратилиши таъкидланган.

Ҳозир Ўзбекистонда 80 дан ортиқ миллий-маданий марказлар ишлаб турибди. Улар орасида озарбайжон, бошқирд, белорус, украин, қирғиз, рус, татар, корейс, яҳудий ва бошқа миллатларнинг маданий марказлари мавжуд.

Улар Ўзбекистоннинг кўп миллатли жамиятини сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий жиҳатдан қайта қуриш жараёнида хайрли ишлар қилмоқда.

Қозоқ миллий-маданий маркази 1989 йилда Ўзбекистонда биринчилар қаторида тузилган эди. Қозоғистон ва Ўзбекистон халқларининг ўзаро ҳамкорлигини йўлга қўйиш унинг фаолиятидаги асосий мақсад ҳисобланади. Икки дўст давлат бошлиқларининг Тошкент ва Алматидаги учрашувларида барча соҳаларда, шу жумладан маданият соҳасида ҳам баҳамжиҳат ҳаракатларнинг ҳам асосий йўналишлари белгилаб берилди. Бунда кўп йиллик маданий алоқаларни сақлаб қолиш ва янада ривожлантириш зарурлиги назарда тутилди. Икки ўртадаги музокараларда кўпгина масалалар юзасидан тузилган битимлар, жумладан, санъат, илм-фан, маориф соҳасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлаш имконини берди. Миллий-маданий марказнинг фаолиятига ана шу битимлар асос қилиб олинди.

Қозоқ маданий маркази ёшлар билан ишлашга жиддий эътибор бермоқда. Бу гап аввало маориф ва таълимни она тилида ташкил этиш масалаларини ўз ичига олади. Ҳозир Ўзбекистонда

истиқомат қилувчи қозоқ болалари учун 600 га яқин ўрта таълим мактаблари фаолият кўрсатмоқда, Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика университетида эса қозоқ маданий марказининг бевосита иштироки билан қозоқ филологияси факультети ташкил этилган.

Қозоғистон телевидениесининг дастурлари Тошкент шаҳри ва вилояти аҳолисига мунтазам тарзда олиб кўрсатилмоқда. Ўзбекистон телевидениеси ва радиоси қозоқ тилида кўрсатув ва эшиттиришлар тайёрламоқда, “Нурли жол” газетаси чиқарилмоқда ва ҳоказо.

Тошкент, Сирдарё, Жиззах, Нукус ва Навоий педагогика институтларида қозоқ тилида таълим бериладиган бўлимлар ишлаб турибди. Кўпгина олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида қозоқ ёшлари учун кириш имтиҳонлари уларнинг она тилида қабул қилинмоқда.

Марказ хаваскорлик жамоалари, халқ ижодий фестивалларини уюштириб, қозоқ халқи ижодининг анъанавий ва замонавий турларини тарғиб қилмоқда. Марказнинг фаоллари тарихий тарғибот ишларини ҳам ўтказмоқдалар. Масалан, давлат арбобларидан С. Хўжаев, Турор Рисқулов, Сакен Сайфулин ва бошқалар туғилган куннинг 100 йиллигига бағишланган тантаналарда қозоқ маданий маркази бевосита иштирок этди.

Бошқа халқларнинг маданий марказларида ҳам қизиқарли ишлар амалга оширилади. Чунончи, 1994 йилда тузилган рус маданий маркази турли хилма-хил масалаларни ҳал этишга ҳаракат қилиб, давлатлараро ва халқлараро муносабатларни ривожлантиришда иштирок этмоқда. Марказ вакили Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Москвага қилган ташрифи вақтида расмий делегация таркибида бўлганлиги ана шундан далолат беради. Россия Федерациясининг жамоат ташкилотлари билан алоқа ўрнатиш, турли маданий тадбирлар уюштириш, ижодий гуруҳлар тузиш ва шу қабиларга катта эътибор берилмоқда.

Ўзбекистондаги Корейс маданий марказлари уюшмасининг фаолияти алоҳида кўзга ташланади. Ўтган асрнинг 30-йилларида республикамизга зўрлаб кўчирилган корейслар учун Ўзбекистон иккинчи ватан бўлиб қолди. Таъкидлаш жоизки, собиқ совет ҳукмронлиги даврида бошқа миллий маданиятлар каби корейс маданияти ҳам деярли йўқолишга маҳкум этилган эди. Масалан, маҳаллий корейсларнинг 90%и аср охирига келиб, она тилида

ўқишни ва ёзишни ҳам билмайдиган бўлиб қолди. Шу боис маданий марказлар уларга она тилини ўргатиш, миллий анъаналарни тиклашни ўзининг асосий вазифаларидан бири деб билди. Эндиликда Тошкент санъат институтида корейс драмаси артистлари тайёрланмоқда, Шарқшунослик институтида эса корейс филологияси факультети очилди.

Ана шуларга асосланиб таъкидлаш мумкинки, бутун мамлакатимизда иш олиб бораётган миллий-маданий марказлар турли миллат ва элатларнинг ўзига хослигини сақлаб қолиш соҳасидаги муҳим вазифани амалга оширмоқдалар. Улар маънавий турмушнинг бепазир маконларигина бўлиб қолмай, айти вақтда ижтимоий-сиёсий ва маданий қурилишга самарали ҳисса қўшмоқдалар. Инсоннинг маънавий ҳаётида ғоявий-фуқаролик негизларини шакллантириш мазкур марказлар фаолиятидаги асосий вазифалардан бирига айланган. Бу вазифани онда-сонда ўтказиладиган тадбирлар билан эмас, кун сайин зўр ғайрат билан қилинадиган ишлар орқали амалга ошириш мумкин. Шу боисдан ҳам республика раҳбарияти миллий-маданий марказларга катта ғамхўрлик кўрсатиб, уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириб турибди.

Миллий-маданий марказларнинг фаол иштирокчилари ҳукуматнинг юксак мукофотлари, орден ва медаллари билан тақдирланаётганлиги, уларга кўрсатилаётган юксак диққат-этиборнинг ёрқин намунасидир.

Ўзбекистонда истиқомат қилаётган барча миллатларнинг маданият марказларини тузиш ғоясини шахсан Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов бошлаб берди. Бу иш 1989 йилда бошланган бўлиб, эндиликда уларнинг фаолияти гуркираб ривожланмоқда. Ўзбекистон маданият ва спорт ишлари вазирлиги ҳузурида Республикада тузилган миллатлараро маданият маркази уларнинг фаолиятини уюштириб ва мувофиқлаштириб туради.

1993 йилда бу марказ мустақил Республика байналмилал маданият марказига айлантирилди. У миллий-маданий марказларнинг фаолиятини уюштириб, Ўзбекистонда яшовчи миллий гуруҳларнинг маданий эҳтиёжларини ўрганиб, қондириш борасида давлат идораларига ва жамоат ташкилотларига кўмаклашмоқда. Марказ вазифалари: миллий-маданий марказларга амалий ва услубий ёрдам бериш, уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш, республикада яшовчи

халқлар ва миллий гуруҳларнинг миллий анъаналари, урф-одатлари ва расм-русумлари, маданияти ва маънавий қадриятларини тиклаш ва ривожлантиришга кўмак бериш, яқин ва олис хориждаги миллий ҳамда байналмилал маданий марказлар билан алоқа ва ҳамкорлик ўрнатиб, ривожлантириш, миллатлар ва элатларни байналмилал руҳда жипслаштириш, миллатлараро муносабатларни уйғунлаштиришга ёрдам беришлардан иборатдир.

Ўзбекистоннинг ҳозирги кўп миллатли аҳолиси асосан этногенетик жиҳатдан боғлиқ бўлган иккита катта халқдан иборат. Уларнинг бири 83,1%ни ташкил этувчи туркийзабонлардан иборат бўлса, иккинчиси 9,2%ни ташкил этувчи русийзабон (славян)лардан иборатдир.

Уларнинг ҳар бири катта умумий луғавий заҳирага, умумий тарихий ўтмишга эгадир. Русийзабон аҳоли вакиллари катта қисмининг ота-боболари ўзбеклар диёрида кўп йиллардан бери яшаб келаётганликлари юқорида қайд этиб ўтилди. Ўзбекистон аҳолисининг этник тафовутлари миллатлараро ҳамжиҳатлик учун тўсиқ бўла олмайди. Ўзбекистон раҳбарияти турли этник бирликларнинг оз-кўплигидан қатъи назар, улар ўртасида муштараклик руҳини сақлаб қолиш учун миллий сиёсатга энг мақбул тарзда ёндошиш йўлларини қўлланмақда. Аниқ мақсадни кўзловчи инсонпарварлик руҳидаги миллий сиёсат, ўзбек бўлмаган аҳолининг илғор ижтимоий қатламларини фаоллаштириш жараёнини ривожлантиришга, Ўзбекистондаги барча халқлар вакиллари умумдават миллий-сиёсий бирлиги, ватанпарварлик туйғуси ва ўз мамлакатини учун фахрланиш руҳида тарбиялашга кўмаклашиб келмоқда.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, аввало маънавий соҳада ва шу жумладан, тил сиёсатида янгиланиш жараёнлари учун катта имконият йўллари очилди. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили тўғрисида”ги қонунининг қабул қилиниши, миллий кўпчилик аҳолисининг тилига давлат тили мақоми берилиши, Ўзбекистондаги барча халқлар вакилларининг тўғри, тушунганлигини алоҳида қайд этиш керак. Жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларига совет даврида рус тили мажбуран фаол жорий этиб келинганлигини, энди тарихий ўтмиш сифатидагина эсга олиш мумкин. Масалан, ўтган асрнинг 30-йилларида ўрта мактабдаги 10 йиллик таълим давомида рус тилини ўқитишга ҳаммаси бўлиб 400-500 соат ажратилган бўлса, 80-йилларга келиб, бу ҳолат 1600-1850 соатни ташкил этди. Умуман,

Ўзбекистонда биринчи синфдан бошлаб то институтни тугатгунга қадар туб жой миллатининг болалари учун рус тили ва адабиётини ўрганишга 3670 соат, она тилини ўрганишга эса 1675 соат ажратилар эди. Ҳатто 1991 йилда республика олий ўқув юртлари барча талабаларининг 39,5%и барча фанлар бўйича ўзбек тилида, 47,7%и эса рус тилида шуғулланган бўлиб, ҳолбуки талабалар орасида ўзбеклар 63,5%, руслар эса 15,8%ни ташкил қилар эди.

Миллий анъаналар ва ўзига хосликни қайта тиклаш ва ривожлантириш соҳасидаги ишлар иқтисодий ва моддий соҳалардаги нуқсонларни тугатиш билан бирга олиб борилди. Чунки, инсоннинг она тилида гапириш ва ёзиш имкониятидан маҳрум бўлиши, ўз халқининг тарихи, маданиятини билмаслиги, ўзликни англамасликка, маънавиятдан маҳрум бўлишга олиб борар эди. Маънавият ва маданиятни тиклаш ҳамда янгилаш эса миллатнинг иқтисодий тараққиёти учун қудратли пойдевордир.

Таъкидлаш жоизки, рус миллатига мансуб кишилар орасида ҳам турли соҳаларда ўзбек тилидан кўпроқ фойдаланаётганликлари социологик тадқиқот натижаларида ўз ифодасини топмоқда. Давлат тилини янада ривожлантириш йўлини республика аҳолисининг кўпчилиги қўллаб-қувватламоқда. Савол-жавоб қилинганларнинг ярмидан кўпроғи давлат тилини ўрганиш учун мавжуд шарт-шароит ва имкониятларни яхшилаш чораларини кўришни хоҳламоқда. Уларнинг бешдан бир қисми эса бу жараённи секин-асталик билан эволюцион тарзда ўтказиш керак деб ҳисоблайди.

Шу билан бирга ҳозирги вақтда миллатлараро алоқа тили сифатида ўзбек тили тарғиботини кучайтиришга эҳтиёж сезилмоқда. Социологлар шундай бир қизиқ ҳолатни кузатмоқдалар: ўзбек тилида сўзлашувчи суҳбатдошлар гуруҳига, айтайлик рус миллатига мансуб бир киши келиб қўшилиши биланоқ улар дарҳол рус тилига ўтадилар. Бу ҳодиса бир томондан ўзбекларнинг таълим-тарбияси ва одобидан, ўзбек сўзини тушунмайдиган кишини ранжитишни истамаслигидан далолат берса, иккинчи томондан туб жойли бўлмаган миллатларнинг кўпгина вакиллари ўзбек тилини ўрганишга ҳаракат қилмаётганлигидан далолат беради. Ҳаётий ҳодисалар ҳам, социологик тадқиқотларнинг маълумотлари ҳам шу фикрни тасдиқлайди.

Масалан, Ўзбекистон Миллий университети социолог талабалари ўтказган савол-жавобдан маълум бўлишича, русийзабон аҳоли “барибир яқин орада кўчиб кетамиз” деган фикр билан ўзбек тилини ўрганишга қизиқмаслиги, бунинг устига давлат

тилини самарали ўрганиш учун ҳамма жойда ҳам қулай шароит яратилмаганлигини кўрсатади. Руслар орасида “бу жараёнга аралашин керак эмас, ҳаммаси аввалги ҳолида давом этаверсин” деб ҳисоблайдиганлар сони бирмунча кўпайиб қолган (42,9%).

Хуллас, ҳозирги вақтда ўзбек тилининг миллатлараро алоқа тили сифатида аҳамиятини тарғиб қилишни кучайтиришга эҳтиёж мавжуд.

Ўзбек халқининг ҳаётида рўй бераётган чуқур ўзгаришларда Ўзбекистонда яшовчи бошқа халқларнинг вакиллари ҳам бир жон, бир тан бўлиб қатнашмоқдалар. Ана шу халқларнинг ҳаётида ҳам чуқур тарихий ўзгаришлар фаол содир бўлмоқда.

Миллатлараро ҳурмат ва тотувлик руҳи билан ажралиб турадиган Ўзбекистонда миллати, диний эътиқоди, тилидан қатъи назар, барча фуқароларнинг яқдиллигини таъминлаш сиёсати юритилляпти. Шу муносабат билан таъкидлаш лозимки, бизнинг давлатимизда кам сонли халқлар ёки этник гуруҳлар муаммоси амалий жиҳатдан муваффақиятли ҳал этилмоқда. Умуман олганда эса кам сонли халқлар ва этник гуруҳлар муаммоси бутун дунёда мавжуд. Ҳозирги кунда дунёда икки мингдан ортиқ турли этник гуруҳлар мавжудлиги, уларнинг 320 дан ортиғи 1 миллиондан кўпроқ кишини ташкил этиши эътиборга олинса, бу ҳол янада аниқ бўлади. Собиқ совет республикаларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, БМТ тан олган суверен давлатлар сони 200 дан ошмайди. Дунёдаги ҳар тўрт давлатдан учтасида аҳолининг тўртдан бир қисмидан камроғини ташкил этувчи миллатлар яшайди. Умуман юз фоиз бир миллат яшайдиган давлатнинг ўзи дунёда йўқ. Жаҳон мамлакатларининг 40%ида этатним ва этносним бир-бирига мос келади. Ўз номи билан айтиладиган давлатларнинг ташқарисида яшовчи ёки ўз давлатига эга бўлмаган гуруҳлар 60 миллион кишидан ошади ёки МДҲ аҳолисининг 20% (Франциядаги жами аҳолидан кўпроқ кишини) ташкил этади.

Кейинги йилларда мазкур, нозик муаммога эътибор кучайди ва турли мамлакатларда бу масалаларни ҳал этишга муайян таъсир ўтказиш муҳим бўлган бир қатор тадбирлар амалга оширилди. Копенгагенда миллий озчиликларнинг ҳуқуқларига бағишланган конференциянинг қарори, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Кенгаш доирасида Санкт-Петербург, Москва, Женевада ўтказилган инсоний ўлчовлар Конференциялари қарорларига ўз таъсирини ўтказди.

Бизнинг назаримизда кам сонли халқларга тааллуқли

масалаларни ҳал этишда ижобий тажриба тўлаган ва миллатлараро муносабатларда барқарорликка эришган Ўзбекистон Республикаси дунёдаги кўпгина мамлакатлар учун намуна бўлиши мумкин.

Толерантлик (бағрикенглик) тамойиллари дунёдаги кўпчилик давлатларнинг қонун ҳужжатларида, инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликлари сифатида мустаҳкамлаб қўйилган ва халқаро декларацияларда ўз ифодасини топган. Бу соҳада БМТ томонидан қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумий декларацияси, шунингдек Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт энг асосий ҳужжатлар бўлиб хизмат қилади. Европа Кенгаши доирасида инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа Конвенцияси амал қилади. Конвенция юзасидан тузилган ва уни ратификация қилган давлатлар зиммасига барча ҳуқуқларни ҳеч бир камситишсиз кафолатлаш мажбуриятини юклайдиган ва мажбуриятлар бажарилмаган тақдирда жазо чорасини қўллашни кўзда тутадиган 12-баённома яқинда кучга кирди.

Ирқий камситишнинг ҳамма шакллари тугатиш тўғрисидаги халқаро конвенцияда, аввало, ирқчилик ва ирқий камситишга йўл қўймаслик қоидалари мустаҳкам белгилаб қўйилган. БМТ томонидан геноцид жиноятларининг олдини олиш ва бундай жиноятларни жазолаш тўғрисида Конвенция, миллий ва этник, диний ва тил озчиликларига мансуб шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисида декларация ҳам қабул қилинган.

Дунё миқёсида иқтисодиёт глобаллашиб бораётганлиги, коммуникациялар тизими тез ривожланаётганлиги, урбанизация ва интеграция (бирлашиш) жараёнлари тоқатсизликнинг ҳар қандай кучайишини бутун дунё учун хавф-хатар манбаига айлантириб қўймоқда. Сиёсатчилар ва жаҳон жамоатчилиги ана шу хавф-хатарни англаб олганлиги туфайли ялли бағрикенгликка эришишни дунё ҳамжамияти тараққиётининг энг муҳим мақсадларидан бири деб ҳисобланмоқда. Унинг тамойилларини байроқ қилиб олган турли ҳуқуқий ва маданий ташкилотлар ҳозирги даврда сабр-тоқат камайиб бораётганлиги ҳақида ҳақли тарзда бонг урмоқдалар. ЮНЕСКОнинг ташаббуси билан БМТ 1995 йилни (иккала ташкилотнинг 50 йиллиги нишонланадиган йилни) Халқаро толерантлик йили деб эълон қилди. Шу йил давомида сабр-тоқат, маданиятлар хилма-хиллиги, одамлар ўртасидаги тафовутлар 50дан ортиқ минтақа ва халқаро конференцияларда муҳокама қилинди. Йил якунида Толерантлик

тамойиллари Декларацияси қабул қилинди. 2001 йилда ЮНЕСКО эълон қилган Халқаро тинчлик ва зўравонликсиз маданият ўн йиллиги бошланди.

Ҳозирги кунда бағрикенглик муаммоси бутун дунёда долзарб муаммо сифатида топилиб, тегишли халқаро ташкилотларда муҳокама қилинмоқда. Чунончи, ЮНЕСКО бағрикенгликни шакллантириш йўлида муҳим ишларни амалга оширмоқда. Унинг Париждаги қароргоҳида 1993 йили толерантлик бўлинмаси тузилди. Орадан икки йил ўтиб (1995 йил 16 ноябрда) ЮНЕСКО Бош Конференцияси “Declaration of principles on tolerance”ни тасдиқлади. Бу ҳужжатни 185 та давлат, шу жумладан Ўзбекистон ҳам имзолади. Декларация миллий, этник, диний ва тил гуруҳларига нисбатан зўравонлик, ётсираш ва камситишнинг ялпи авж олишига қаршилик кўрсатиши лозим. Бу ҳужжатни миллий ва халқаро даражалардаги экстремистик-террорчилик омилнинг олдини олиш, уни бартараф этиш ва тугатишнинг ғоявий-услубий асоси деб ҳисоблаш мумкин.

Ўша пайтдан бери 16 ноябр кунини ҳар йили халқаро толерантлик йили сифатида нишонланиши одат тусига кириб қолди. Шу кун и бутун дунёда сабр-тоқат ва ҳамжиҳатликни тарғиб қилишга бағишланган қатор тадбирлар ўтказиб келинмоқда.

Бағрикенглик халқлар ўртасида муросага келиш йўлини топиш, можароларни бартараф этишнинг муҳим шarti эканлигини энди кўпчилик олим ва давлат арбоблари ҳам тан олмоқдалар. 1987-1999 йилларда ЮНЭСКОнинг Бош директори лавозимида ишлаган Фредерик Майорнинг қуйидаги сўзларини эслаш ўринлидир: “Хўш, толерантлик нима? Бу — ён бериш эмас, бепарволик эмас. Бу — бошқаларни билиш ва тушуниш демакдир. Бу — бошқаларни ўзаро ҳурмат қилиш демакдир. Бу — ҳамжиҳатлик орқали ўзаро ҳурмат демакдир... Толерантлик нима? Бир хиллик эмас, балки бирлашиш демакдир. Биз зўравонликка қаршимиз, хилма-хиллик тарафдоримиз, биз куч ишлатиш ва бўйсундиришга қаршимиз, қизғин мунозаралар тарафдоримиз”.

Шундай қилиб, толерантлик (бағрикенглик) тамойили шахслар, турли цивилизацияларга мансуб жамиятлар, эркаклар ва аёллар, катта ёшдагилар ва болалар, ўқитувчилар ва ўқувчилар ўртасидаги ўзаро ҳурматни билдиради. Турли низолар шароитида толерантлик — атрофдагиларга зарар етказмаган ҳолда ўзини қарор топтиришдир. Толерантлик — инсоний ҳис-ҳаяжонни жиловлайдиган, онгли ва сергак нуқтаи назардир.

Олтинчи мавзу. ТОЛЕРЕНТЛИК РУҲИДА ТАРБИЯЛАШ

Толерантлик — яъни бағрикенглик — кўнгил ҳолати бўлиб, ҳар бир киши бу ҳолатга эришмоғи албатта қийин кечади. Алоҳида олинган жамиятда бағрикенглик онгини вужудга келтириш мушкул ва мураккаб вазифадир. Бағрикенгликнинг самарадорлиги унинг шакл-шамойили мазкур жамиятдаги устун онг характериға нақадар мувофиқлиғига боғлиқ бўлади. Бу нарса авлоддан-авлодга ўтиб келаётган онг ҳамжамиятнинг пойдевори эканлиги билан белгиланади. Биз эътиқодларимизга қўшилган кишилар билан ёки тили ва маданияти бизникига ўхшаш бўлганлар билан ёхуд бизнинг этник гуруҳимизга мансуб бўлганлар билан бирлашамиз. Олимларнинг фикрича, бутун инсоният тарихи давомида тил бирлиги ва этник яқинлик туйғуси инсонлар ҳамжамиятининг асоси бўлиб келган. Шу билан бирга биз “ўзгаларга” — биздан бошқача бўлган кишиларга душманлик кўзи ва қўрқув билан муносабатда бўлишга мойилмиз. Бундай тафовут биологик, маданий ёки сиёсий воқеликнинг ҳар қандай даражасида мавжуд бўлиши мумкин. Маданият ёки диндаги энг муҳим анъаналар ҳисобига ўз бирлигини сақлаб қолган анъанавий ҳамжамиятларга нисбатан ҳозирги замондаги барча миллатлар маданий, диний ва сиёсий жиҳатдан кўпроқ хилма-хилдирлар.

Ҳақиқатда, биз ишониб келган ёғларнинг нуқсонсизлиғига ва биз баҳслашаётган қарашларнинг ёлғонлиғига ҳеч қандай шубҳа-гумон қолмайдиган бўлса, ҳар қандай эътиқод — диний, сиёсий ёки маданий эътиқод тоқатсизликка олиб бориши мумкин. Этник ўзаро муносабатларда бағрикенглик ҳақида гапириш жуда мушкул. Чунки айни этник соҳа замирида турли-туман ихтилофлар, зиддиятлар, можаролар учун хавф яшириниб ётади. Халқлар ўртасидаги муносабатлар кескин ва фожияли бўлиб келганлигини тарих тажрибаси кўрсатиб турибди. Инсоният тарихида рўй берган кўпдан-кўп урушлар давомида айрим миллат ва элатлар қириб ташланган, баъзилари қувғинга учраган. Ҳозирги давр кишилар миллий онгида ҳам бунинг таъсирини кўриш мумкин. Халқлар онгида сақланган ана шундай ўзига хос адолатсизлик, можаролар тўғрисидаги хотиралар орага маълум совуқчилик тушуриб, кишилар ўртасидаги муносабатларни чигаллаштиришга сабаб бўлади.

Этник бағрикенгликни шакллантириш — миллатлараро

можароларнинг олдини олиш ва бартараф этишининг энг тўғри йўлидир. Бу жараёнда кўп хил маданиятларни бирлаштирувчи ягона маконни вужудга келтиришининг аҳамияти каттадир. Бунинг учун аввало миллатлараро муомала маданиятини тарбиялаш зарурки, қуйидагилар ушбу маданиятнинг оддий унсурлари ҳисобланади:

- “этник индиферентлик” (бепарволик), яъни шахслар ўртасидаги муомалада миллий омилни эътиборга олмаслик (алоҳида зарур ҳолатлар бундан мустасно);

- бошқа миллат кишилари билан муносабатда мулоҳазали бўлиш;

- ҳар бир киши ҳар қандай дунёқараш масаласида ўз нуқтаи назарига эга бўлиши, ўз нуқтаи назарини айтиш ҳуқуқига эга эканлиги;

- миллий, этник муаммолар хусусидаги муҳокамада мазкур масала юзасидан ўзи эга бўлган билимлар ҳажмигагина таяниш;

- инсон ўзи яшаб турган этник гуруҳнинг маросимлари, расм-русумлари, урф-одатларини билиши зарурлиги;

- тил масаласи — миллатлараро муомала маданиятининг энг муҳим жиҳатларидан бири эканлигини эсда тутиш ¹.

Бағрикенглик онгини шакллантиришининг тил масаласини ҳал этишда оммавий ахборот воситалари ва аввало телевидениенинг аҳамияти жуда катта. Телевидение, радио ва матбуотда бағрикенгликка унчалик мос келмайдиган “хейш спич”² — бачкана ва беҳаё ибораларнинг ишлатилиши, шахснинг миллий ва диний туйғуларини ранжитади ҳамда бачкана ва ҳаёсиз сўзларни кўчага, кундалик ҳаётга, кўпчиликнинг тилига туширади. Демократик фуқаролик жамиятида эса шубҳасиз бунга йўл қўйиб бўлмайди.

Ўртага қўйилган мақсадга эришмоқ учун жамият кўп соҳалар бўйича ҳаракат қилиши зарур бўлади. Шу соҳаларнинг айримларига тўхталиб ўтамиз.

Илмий-таҳлилий йўналиш бағрикенглик онгини шакллантиришининг, тотувлик маданиятини тарбиялашнинг, фуқаролик жамиятида экстремизмга қарши курашишининг илмий-услубий асосларини ишлаб чиқишни, экстремизм кўринишларини аниқлаш, текшириш ва мониторингдан ўтказиш усулларини, омма

¹ Немцова М. Развитие культуры межнациональных отношений у школьников — Ульяновск, 2003. 12-бет.

² Hate speech — зиносга, ирқ ва динга, эътиқодларга нисбатан ишлатиладиган, можарога олиб борадиган ва миллатлар ёки динлар ўртасида ихтилоф чиқарадиган, ниҳоят, оқибатда душманлик ва адолатга даъват қиладиган жирканч тил, камситувчи ва таҳқирловчи иборалар, эпитетлар — маъносини билдиради.

онгидаги экстремистик кайфиятни тузатишнинг ижтимоий-психологик усуллари, шу жумладан коммуникацион технологияларини ишлаб чиқишни, оммавий ахборот воситаларини бу соҳадаги фаолиятини кучайтиришни кўзда тутди.

Ташвиқот ва қарши ташвиқот йўналиши ҳар қандай шаклдаги экстремизмни ғайри ижтимоий табиатини очиб бериш учун оммавий ахборот воситалари (ОАВ)дан фойдаланиш, матбуотда босилган, телевидение орқали кўрсатилган, радио орқали эшиттирилган миллий ва диний адоватни авж олишига олиб боровчи материалларни ижтимоий-психологик текширишдан ўтказиш, бағрикенгликни оммалаштиришдан, жамиятдаги ижтимоий кескинликни камайитиришга кўмаклашувчи ўқимишли материаллар эълон қилиш вазифасини ўртага қўяди.

Таълим, услубий йўналиш барча ноғоналардаги таълим муассасаларида бағрикенглик онгини, динларга сабр-тоқат билан қарашни шакллантиришга ва маданиятлараро мулоқотни ўргатишга қаратилган таълим дастурлари ва технологияларини яратиб жорий этишни; муассасаларда оммавий коммуникациялар соҳасидаги мутахассисларни, давлат хизматчиларини, шунингдек ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бўйича махсус дунёқараш психологик тренинглар (машғулотлар) ўтказиш назарда тутилади.

Меъёрий, услубий ва ташкилий йўналиш доираларида услубий ҳужжатлар мажмуасини ишлаб чиқиш ҳамда оммавий ахборот воситаларида эълон қилинган, кўрсатилган ва эшиттирилган материалларни ижтимоий-психологик экспертиза (текширув)дан ўтказиш учун шароит яратиш, жумладан интерактив таълим воситалари ва ўйинлардан фойдаланган ҳолда янги коммуникацион технологиялар ва таълим дастурларини ишлаб чиқиш, экстремизм, агрессия, жабрдийдалар, қочоқларга ва ноиложликдан кўчиб кетганларга ёрдам бериш воситаларини яратиш; динлараро мулоқот самарадорлигини ошириш методикасини ишлаб чиқиш талаб қилинади.

Технологик ва моддий-молиявий йўналиш тинчлик маданияти соҳасида тажрибани тўплаш, дунёқараш барқарорлигини ижтимоий-коммуникацион технологиялари тизимини шакллантириш, шу асосда иқтисодийнинг инновацион (янги) тармоқларини яратиш вазифасини кўзлайди ва ҳоказо. Ҳамма жойда ва барча соҳада бағрикенглик муҳитини яратиш шубҳасиз осон вазифа эмас. Тарбия — тоқатсизликнинг олдини олишда энг

самарали восита ҳисобланади, шу сабабли толерантлик руҳида тарбиялашни ҳозир биринчи даражали вазифа деб ҳисобламоқ керак. Бағрикенглик, яъни толерантлик руҳида тарбиялаш — кўпгина давлат ва жамият муассасаларининг умумий вазифасидир.

Мактаблар, коллежлар, академик лицейлар ва университетларда, норасмий таълим доирасида, уйда ва ишда бағрикенглик руҳини мустаҳкамлаш, рўй-ростлик, бир-бирига эътибор ва бирдамлик муносабатларини вужудга келтириш, доимо толерантлик феъл-атворини ўргатиш, зўравонлик ва бегоналашувга асос бўладиган тоқатсизликнинг маданий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва диний манбаларини очиб ташлаш зарур бўлади.

Ҳозир Интернет орқали тарқатилаётган ва йил сайин тобора кенг ва хилма-хил тус олаётган фаразий (виртуал) зўравонликка, шунингдек электрон оммавий ахборот воситаларидан, видео ва китоб маҳсулотларида тасвирланаётган жангари манзараларга қарши турадиган ички дунёқарашни шакллантириш масаласи кун тартибига қўйилмоқда.

Бағрикенглик муаммоси юзасидан эркин, ошкора мулоқот ва муҳокамага кўмаклашиш, толерантлик қадриятларини оммалаштириш ҳамда тоқатсизликни тарғиб қилувчи гуруҳлар ва мафкураларга нисбатан лоқайдлик кўринишлари хавфли эканини тушунтириб бериш ишида коммуникация воситалари биринчи даражали ижобий роль ўйнаши мумкин. Ижтимоий портлашлар хавфини камайтириш мақсадида миллатлар ва динлараро тоқатсизлик билан боғлиқ бўлган инқирозларнинг олдини олиш ва бартараф этиш соҳасида фаол қарши таъшиқот олиб бориш зарур.

Агарда жойларда “Бағрикенглик марказлари” деб аталган илмий-амалий марказлар ташкил этилса, бу ҳол толерантлик руҳида тарбиялаш муаммоларини ҳал этишда муҳим ўрин олган бўлар эди. Уларнинг олдига бағрикенглик руҳида тарбиялаш соҳасида аниқ-равшан чора-тадбирларни амалга ошириш ва жамиятда бағрикенглик муҳитини ривожлантиришга кўмаклашувчи махсус илмий тадқиқотлар ўтказиш вазифасини қўйиш лозим. Ушбу вазифалар ўз навбатида қуйидагиларни қамраб олади:

- жамиятда шаклланган бағрикенглик муносабатлари тузилмаси ва даражасини ўрганиш;
- дунёда ва мамлакатда амалга оширилган бағрикенглик онги таомилларини шакллантириш ва ижтимоий хавфсизликни таъминлаш йўлида уларнинг таъсирчанлигини оширишга

- қаратилган дастур ва лойиҳаларни тадқиқ қилиш;
- мустақиллик йилларида давлатимизда қабул қилинган ва жамиятимизда бағрикенглик муносабатлари шаклланишига таъсир ўтказган қонунчилик ва бошқарувчилик қарорларини ўрганиш;
- жамиятда бағрикенглик онги таомилларини шакллантиришни таъминлайдиган ва Ўзбекистонда ижтимоий хавфсизлик шароитини яратишга кўмаклашадиган давлат хизматчиларининг лавозим мажбуриятларини ўрганиш;
- барча поғонадаги давлат хизматчиларининг бошқарув фаолияти жараёнларида бағрикенглик кўникмаларини ривожлантириш учун уларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлашга бўлган эҳтиёжларини тадқиқ қилиш;
- миграция жараёнлари ва уларнинг жамиятдаги бағрикенглик даражасига нақадар мувофиқлигини ўрганиш;
- жамиятда бағрикенглик онгини шакллантириш ва унинг барқарорлигини мустаҳкамлашга оид тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқот дастурини амалга ошириш учун аҳоли орасида ўтказиладиган социологик сўров усулларида, лойиҳа дастурий фаолиятни амалга оширувчи жамоат ташкилотлари, ҳаракатлар, ўқув yurtлари, фондларнинг раҳбарлари билан, мутахассисларнинг суҳбатларидан фойдаланиш, оммавий ахборот воситалари мониторингидан, диний муассасалар, миллий бирлашмалар ва оқимлар фаолиятига оид ахборотни мутахассислар ёрдамида таҳлил этиш усулидан фойдаланиш, Ўзбекистонда толерантлик (бағрикенглик)ка доир материаллардан бемалол фойдаланиш йўли билан олинадиган маълумотларни синчиклаб ўрганиш зарур бўлади. Тадқиқот дастурларини амалга ошириш асосида жамиятда, аниқроғи, бошқарув ва тарбия жараёнларида бағрикенглик кўникмаларини ривожлантиришга оид аниқ-равшан тавсиялар ишлаб чиқилади.

Юздан ортиқ миллий, маданий марказни бирлаштирувчи республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганлиги, мамлакатда миллатлараро ҳамжиҳатлик ва фуқароларнинг ўзаро тотувлиги муҳитини мустаҳкамлашга, миллий маданиятларни сақлаб қолиш ва уларнинг маънавий қадриятларини тарғиб қилишга, умуман, давлат билан миллий жамоатчиликнинг ҳамкорлиги, воситаларини шакллантиришга ҳисса қўшиб келмоқда.

Мазкур марказлар ўз маданиятини тарғиб қилиш соҳасидагина эмас, шу билан бирга миллатлараро муносабатда бағрикенгликни тарбиялаш соҳасида ҳам доимо кўнгина режаларни амалга оширмоқда.

Кўнгина халқлар маданияти ва анъаналарининг бир-бирига ўзаро таъсири туфайли Тошкент шаҳрида ўзига ҳос бетакрор муҳит вужудга келди. Бу ерда миллати ва динидан қатъий назар пойтахтнинг бутун аҳолиси аҳил бир катта оила сифатида яшаб келмоқда. Шу муносабат билан тинчлик, бағрикенглик, аҳиллик маданияти тамойиллари мамлакат аҳолиси ва меҳмонлари миллатлараро муносабатларининг асоси бўлиб қолиши лозимлигини доимо сергаклик билан кузатиб бормоқ керак, чунки миллий ҳис-туйғуларнинг ҳаддан ташқари кучайиши тоқатсизлик феъл-атворини, ўзга миллий ва ўзга дин кишилари ҳисобига ўз талабларини қондириш иштиёқини ва экстремизм ҳолатларини келтириб чиқариши мумкин. Пойтахт ҳокимияти миллатлараро тинчлик ва тотувликни мустаҳкамлаш соҳасида олиб бораётган ишлар билан бирга миллий-маданий жамоат ташкилотларининг бу соҳадаги куч-ғайратлари ва амалий ишларини мувофиқлаштириб бориши зарур. Тошкент шубҳасиз миллатлараро бағрикенглик муносабатлари қарор топган, намунали шаҳар бўлиб қолиши лозим бўлади. Тошкент Ўзбекистон Республикасининг энг кўп миллатли шаҳри эканлигини эътиборга олиб, “Тошкент - тинчлик маданияти йўлида” мавзусидаги комплекс шаҳар дастурини қабул қилиб, амалга ошириш бу соҳадаги муҳим амалий қадам бўлар эди.

Бағрикенглик — кўп маъноли тушунчадир, шу сабабли уни фалсафий, тарихий, адабий, диний, сиёсий ва шу каби нуқтаи назарлардан кўриб чиқмоқ керак. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бағрикенглик тарбияси инсоннинг муайян шароитдаги муайян феъл-атворини ишлаб чиқишдан иборат.

Бағрикенгликни педагогик нуқтаи назардан кўриб чиқиш, айниқса долзарб масала ҳисобланади.

Шу муносабат билан таълимнинг маданий бунёд этувчилик аҳамиятини тиклаш, ўқувчиларни миллий анъаналар ва минтақавий хусусиятлар асосида тарбиялаб вояга етказиш, ҳозирги таълим тизимининг энг муҳим вазифасидир. Эндилликда кўп маданиятли таълим маконини вужудга келтириш муаммоси таълимнинг барча босқичларида: мактабгача тарбия, мактаб тарбияси, олий ўқув юрти тарбияси даражасида ҳал этилмоқда. Айни олий ўқув юртларида турли миллатларга мансуб йигит ва қизлар биргаликда

таълим олиши сабабли, бу жойлардан бағрикенглик тарбиясига эътиборни кучайтириш зарур.

Ўзбекистонликларнинг бағрикенглик онгини шакллантириш барча поғоналардаги таълим стратегиясининг ўзаги бўлиб қолиши керак. Маданий таълим технологияларига шахсий экстремистлик кўринишларидан ҳимоя қиладиган ички барқарорлик тамойилини асос қилиб олиш муҳимдир.

Мамлакатдаги замонавий таълимнинг мазмуни жамиятнинг умумий ва касб-ҳунар маданияти соҳасида жаҳон даражасидаги фуқарони камол топтиришни таъминлаши лозим. Ўзбекистоннинг ҳозирги жамияти кўп миллатли ва кўп маданиятли эканлиги сабабли педагогика фани ва таълим тизими олдида бу ердаги турли маданиятларнинг тинч-тотув яшаб, бир-бирини бойитиб бориши вазифалари билан боғлиқ бўлган назарий ва амалий муаммоларнинг бутун бир мажмуаси кўндаланг бўлиб турибди.

Дунёдаги янги ижтимоий-маданий воқеликлар: дунёнинг глобаллашуви ва байналмилаллашуви, этносларнинг ўз маданиятларини юзага чиқариш ва қайта тиклаш жараёнлари, кўп миллатли жамият ва миграция муаммоларига жавобан жаҳон педагогика тафаккури тегишли таълим стратегиясини ишлаб чиқмоқда, бу нарса БМТ, Европа Кенгаши, ЮНЕСКО ва бошқа мўтабар ташкилотларнинг ҳужжатларида ўз ифодасини топмоқда.

Ҳозирги вақтда кўп миллатли таълим¹, миллатлараро таълим, глобал таълим деб аталган хорижий концепцияларда мазкур муаммо кўриб чиқилмоқда. Ўзбекистон педагогика фани ҳам шу масалалар тўғрисида бош изланишлар олиб бормоқда.

Ҳозир жамиятимизда бағрикенглик тамойиллари асосига қурилган муносабатларнинг янги маданиятини амалий равишда юзага чиқариш тўғрисида ўйлаб кўриш зарур бўлиб қолди. Зўравонликдан воз кечиш, ўз йўлини ихтиёрий танлаб олиш,

¹ Кўп миллатли тузилма “ноқулай” масалаларни четлаб ўтишга қарши чиқади, жумладан, сексуалик, ёшга қараб камситиш, этнослараро можаро, диннинг ижтимоий жиҳатлари мактабда муҳокама қилинмаслигини қоралайди. Бундай назария тарафдорларининг фикрича, қалтис масалаларнинг муҳокамаси фуқаронинг ўзлигини англаши сари қўйилган қадам бўлади. Бунинг асосий белгилари қуйидагича: одамлар фикр ва мулоҳазаларидаги бағрикенглик; жамиятдаги маданий хилма-хилликни тан олиш ва ривожлантириш; барча фуқаролар учун тенг ҳуқуқлар, мажбуриятлар ва имкониятларнинг мавжудлиги; жамиятдаги инсон ҳаётига тааллуқли барча қарорларни қабул қилишда ҳамманинг ва ҳар бир кишининг самарали иштироки, алоҳида мумтоз кишиларгина эмас, ҳамма учун адолатнинг мавжудлиги, танлаш эркинлиги, озчиликнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда кўпчиликнинг қарорларини ҳурмат қилиш, инсоннинг маданий мустақилликка бўлган ҳуқуқини эъзозлаш. Романов К. Антропология образжание и культура терпимости // Пчела №39 (июль-сентябрь 2002) — <http://www.pchela.ru/history.htm>.

виждон эркинлиги, бошқаларни мажбур қилмай, ўзини мажбур қила олиш маҳорати кабиларни мазкур тамойиллар қаторига қўшмоқ керак. Гарчи қўрқитиш, мажбур қилиш муайян пайтларда тарбиявий омил сифатида одамларни интизомга солса ҳам, аммо умуман олганда, улар вазминлик ва сабр-тоқатлиликка ёрдам бермайди. Мамлакатда тоқатсизликка қарши турмоқ учун, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, аслида қонунчилик базасини вужудга келтириш, умумий маълумот савиясини ошириш, омма билан тарбиявий ишлар олиб бориш керак бўлади. Ҳудди шу маънода таълим жараёнига бағрикенглик тамойилини синдириш, бағрикенг шахсни тарбиялаб, вояга етказиш зарурлиги долзарб вазифа бўлиб турибди.

Ҳар бир инсоннинг бағрикенглиги жамиятдаги мувозанат ва яхлитликка, жамиятнинг бутун қобилиятини тўла-тўқис намоён қилишга ва маънавийликнинг олтин қондаси асосида “беғалва муҳит”га эришишга кўмаклашади.

Биз бағрикенглик ҳақида гапирганимизда оламга бағримизни очишни назарда тутамиз. Бу тушунча мамлакат ичкарасида ҳам, халқаро майдонда ҳам фаол ижтимоий ҳамжиҳатликни назарда тутати. Бинобарин, жамият олдида келгуси авлод ёшларининг тафаккуридаги эскилик сарқитларини ўзгартириш вазифаси пайдо бўлади¹, зеро, ёшлар келажакда давлатимизнинг маънавий ва ақлий қадриятлари, маданий анъаналарини давом эттирадилар. Бироқ, бағрикенглик ҳозирча ер курраси ёш авлодининг, шу жумладан, **Ўзбекистон ёшлари феъл-атворининг таркибий қисмига айланган эмас. Шу боисдан ҳам бағрикенглик онгини**

¹ Дунёнинг аксарият кўпмиллатли мамлакатларида ҳозир бағрикенглик тарбияси вазифасини ҳал этишга уринишмоқдалар. Масалан, Швециядаги 8 миллион аҳоли тахминан 140 миллат вакилларибди. Мамлакатнинг барча мактаблари ва кутубхоналари бағрикенглик тарбияси билан шуғулланади. Жамиятда бағрикенглик тарбиясига хизмат қилувчи бир қатор методикалар, мажбурий шартлар ва ҳаракат дастурлари мавжуд. Швед мактабларида ота-оналар билан ҳам иш олиб борилади, бола тарбиясига бағриланган амалий машғулотлар ўтказилади, жумладан, ота-оналардан бир қанча саволларга жавоб қайтариш шартимос қилинади. Бу саволлар орасида қуйидагилар бор: **Айтайлик, Сизнинг қизингиз ислом шарияти қонунларига риоя қилувчи оилга меҳмонга таклиф этилди. Сиз: а) унинг боришига руҳсат этмайсиз; б) у ерда ўзини динимидек тутишни, яъни “ўз эътиқодидан қайтмаслигини” таъйинлайсиз; в) ўша хонадоннинг қонунлари ва урф-одатларига, шу жумладан, Сизнинг фикрингизча, хотин-қизларни ҳуқуқларини камситувчи қонун ва анъаналарга риоя қилаверишни буюрасиз; г) ўзингизнинг яна қандай вариантингиз бор? Ёки: Фарзандингиз бирон-бир масаладаги қарашлари сизга ёқмайдиган оиланинг фарзанди билан дўстлашиб қолди. Сиз қандай йўл тутасиз? Айни шу ўринда ҳақиқий ўзаро муносабат маданияти намоён бўлади. Яна шундай масалалар бўлиши мумкин: Сен менга ўхшамайсан, аммо бунда сенинг ҳам, mening ҳам айбим йўқ. Мадомики, шундай экан, бир-биримизни тушунишни, ёки лоақал ҳурмат қилишни ўрганаёйлик. Мана шуларнинг ҳаммаси айрим бир предмет ёки компания эмас, балки муштараклик ва мажбуриятдир, қунт билан диний олиб бориладиган ишдир. Бизнинг назаримизда бу қийин бўлса ҳам, аммо нақд самара берадиган бирдан-бир йўлдир.**

такомиллаштириш долзарб масала сифатида кун тартибида туриши бежиз эмас.

Бу мақсадга эришмоқ учун жамиятда психологлар, педагоглар, сиёсатшунослар, тарихчилар, социологлар, маданиятшунослар, файласуфлар ва шу каби олимларнинг биргаликдаги куч-ғайратлари билан ижобий бағрикенглик муносабатларини шакллантириш борасида аниқ мақсадни кўзловчи таълим стратегиясини амалга ошириш зарур бўлади. Бу стратегия ўқув жараёни орқали таълим жамоаларида хайрихоҳлик муҳитини яратиш орқали ирқчилик, шовинизм, экстремизм, ксенофобиянинг ҳар қандай кўринишларини бартараф этиши, турли этносларга мансуб бўлган ўқувчиларни бирлаштирадиган соҳаларга (маданий меросга, фансанъат, давлатни ривожлантиришга қўшиладиган ҳиссага; характернинг ижобий хислатларига) эътиборни кучайтириши керак. Бошқа кишиларга ҳурмат ва очиқ кўнгиллик билан муносабатда бўлиш, бир-бирдан фарқ қиладиган маданий, диний ва ижтимоий муҳитлардаги кишилар ҳаётининг хилма-хиллигини тушуниш руҳини сингдириш зарур. Ҳар қандай миллат кишиси ўзини бемалол ҳис қилиши, ҳимояланганлиги, “ўзга” қўшни ва дунё билан ошкора ҳамжиҳатлик қила олишини ҳис қиладиган ҳамжиҳатлик муҳитини яратишга кўмаклашиш муҳим аҳамият касб этади.

Бағрикенглик руҳини тарбиялашда ўзимизнинг ҳолатимизни, анъаналаримиз ва маданиятимиз хусусиятларини эътиборга олган ҳолда, одамларнинг у ёки бу кўзланган англашга ва ўзимизга боғлиқ бўлмаган шароитларнинг хусусиятларини эътиборга олишга тайёрлигини ҳисобга олиб иш тутмоқ керак бўлади.

Бағрикенгликнинг асоси — аввало шахснинг тажрибасидадир. Шу сабабли бағрикенглик тарбияси, педагогика нуқтаи назаридан, ижобий бағрикенглик тажрибасини аниқ мақсад йўлида ташкил этишдан, яъни “ўзга” кишилар билан биргаликда ҳаракат қилишни талаб этувчи шарт-шароитларни собитқадамлик билан яратишдан иборат¹.

Ҳамкорликка тайёрлик руҳини шакллантириш жараёни нақадар эртaroқ бошланса, шахснинг ўзaro ҳаракат вазиятларидаги имкониятлари, ўрни ва баҳоли қудрат ёрдам бериши заруриятини англаши шу қадар тезроқ содир бўлади. Шу боисдан, гўдак туғилиши биланоқ унинг онгини атрофдаги дунё ва кишилар

¹ Вульфоя Б.З. Воспитание и талантливость: сущность и средства // Воспитание и дополнительное образование детей и молодежи. 2002, №6. 25 б.

билан яхши муносабатда бўлишга ўргатиш лозим. Бу ўринда оилага биринчи даражали рол ажратилади, яъни бошқача қилиб айтганда, оиладаги муҳит: катталарнинг ўзаро муносабатлари, фикр ва мулоҳазалари, юриш-туриши ва ҳаракатлари жонли ва таъсирчан намуна бўлади. Гўдакнинг дастлабки тушунчаси билан унинг вояга етганда одамларга хайрихоҳлик муносабати ўртасида жуда катта масофа борлиги барчага аён бўлган ҳолдир. Гўдак улғая борган сари унинг бағрикенглик тушунчаси ҳам ўзгариб, кенгайиб боради, бу эса кенг ва тор маънода ижтимоий-маданий муҳитдаги урф-одатларни қандай ўзлаштиришига боғлиқ бўлади. Унинг ҳаётда орттирган тажрибаси кўпинча кўнгилчанглик ва хайрихоҳликни ривожлантиришига ёрдам бермаслиги мумкин. Инсон учун қайси феъл-атвор шакллари устувор бўлиши ҳар бир кишининг шахсий хислатлари ва жамиятдаги ижтимоий-маданий вазиятга боғлиқ бўлади.

Модомики шундай экан, таълим-тарбия жараёнида болаларда бағрикенглик қарашларини ривожлантириш, уларга ҳар бир кишининг ор-номуси, нафсоният чегараси борлигини тушунтириш, шу чегарадан ўтиш уни хафа қилиши ва ҳатто ранжитиши муҳимлигини таъкидлаш керак. Халқлар ва ҳатто одамлар ўртасидаги адоват кўпинча ана шу чегарани бузишдан келиб чиқади. Одамлар турли маданиятларга мансуб бўлганликлари учун уларнинг урф-одатлари ҳам ҳар хил бўлади. Ижобий ва салбий маданиятлар йўқ, уларнинг ҳар бири ноёб ва бетакрор бўлиб, гўдак айнан мана шуларни уқиб олишига ёрдам бериш керак. Бағрикенглик — ўзга кишиларнинг бошқача эканлигини, танасининг ранги, кўз тузилиши бир-биридан фарқ қилишини ҳурмат қилиш ҳам демакдир. Бағрикенг бўлиш ўзгалар қандай бўлса, шундайлигича қабул қилиш ва улар ҳам яшаш ҳуқуқига эга эканлигини англаш демакдир.

Турли таълим ва тарбия муассасалари бу жараёнга қўшиладилар, зеро уларда миллатлараро муомаланинг ижобий анъаналарига асосланган ижтимоий-маданий муҳит вужудга келтирилса, бу нарса турли миллат ўқувчилари ўртасида бўлиниш ва ихтилофларни бартараф этишга кўмаклашади ҳамда миллатлараро муомала тажрибасини шакллантириш, можароларни олдини олиш вазифасини ҳал этиш имконини беради.

Болалар билан бағрикенглик тарбияси соҳасида олиб бориладиган ишда таълим муҳити, аввало мактабнинг педагоглари — ўқитувчилар, тарбиячилар, ижтимоий фан муаллимлари, психологлар, болалар етакчилари ва шу кабилар зиммасига катта

масъулият юклайди. Мазкур мураккаб масалада, биринчидан, бағрикенглик тарбиясининг моҳияти, мазмуни ва кўринишлари тўғрисидаги маълумотлар, иккинчидан, ана шундай тарбиянинг имкони бўлган воситалари, технологиялари тўғрисидаги тасаввур ва учинчидан, педагогнинг ўзи бағрикенг бўлиши (бу нарса алоҳида катта муаммо!) жуда зарурдир. Бағрикенглик — педагогнинг вазифалари, иш мазмуни ва характери тақозо этадиган ўз касбига хос зарур фазилат бўлмоғи керак.

“Бағрикенглик педагогикаси” деган тушунча эндиликда тез-тез ишлатилмоқда. Бу тушунча бағрикенглик маконини, мулоқот ва муомала маданиятини шакллантиришни билдиради. Бунда одамлар бир-бирининг кўнглини тушуниб, ташвишларига ҳамдард бўлади, бир-бирига ўзаро ҳамнафаслик туйғуси билан яшайди. Янги Зеландия педагоглари ўқитувчининг бу соҳадаги ўз вазифасини бажариши учун қуйидаги йўналишларни таклиф қилдилар. Масалан, ўқитувчи:

- ўзини тақлид қилса бўладиган намуна деб тушунишларини англайди;
- мулоқотни ривожлантириш ва можароларни тинч йўл билан ҳал этиш учун тегишли кўникмаларни ўзлаштириб олади ҳамда улардан фойдаланади;
- муаммони ҳал этишга ижодий ёндошувларни рағбатлантиради;
- таълим жараёни қатнашчиларининг биргаликдаги амалий фаол ҳаракатлари учун, бу соҳадаги шахсий ютуқлар учун шароит яратади;
- дўқ-пўписа ёки ашаддий рақобатчилик феъл-атвори пайини қирқади;
- биргаликдаги фаолият дастурларини ишлаб чиқиш ва бу соҳада қарорлар қабул қилишга ўқувчилар ва ота-оналарни жалб қилишга кўмаклашади;
- танқидий фикрлашга, ўзгаларнинг нуқтаи назарини қадрлашга ўргатади, айни вақтда низоли масалалар ҳусусида ўз фикр-мулоҳазаларини аниқ-равшан ифодалаб беради;
- маданий хилма-хилликни қадрлайди, ҳамда маданий тафовутларни ва уларнинг ҳаётда намоён бўлишини тан олиши учун шароит яратиб беради¹.

Олимларнинг таъкидлашича, бағрикенгликни шакллантириш

¹ Библер В. Целостная концепция школы диалога культур. Теоретические основы программы // Психологическая наука и образование. М., 1999. №4, 66 б.

мақсадида педагогика соҳасида қуйидаги шароитларни яратиш зарур:

- таълим муассасасида ягона бағрикенглик муҳитини яратиш;
- ўқувчилар ва педагогларнинг биргаликдаги ҳамкорлиги орқали тенг ҳуқуқли мулоқотга тайёрлиги ва қобиллигидан иборат бағрикенглик хислатларини шакллантириш;
- фаол таълим усулларининг турли шаклларидадан фойдаланиш;
- педагоглар ва ўқувчиларнинг муомаладаги (коммуникатив) бағрикенглик кўникмаларини ривожлантириш;
- педагог ходимларнинг психологик педагогика соҳасидаги билимдонлигини ошириш дастурини рўёбга чиқариш;
- бағрикенглик муаммосига оид маълумотлилик савиясини кўтариш мақсадида ўқувчиларга дарс бериш савиясини ошириш ¹.

Бағрикенгликнинг сифат чегаралари ҳам борлигини педагог яхши билиши керак. Бу чегаралар у ёки бу объект хусусидаги қарашларни тўла-тўқис қабул этиш, уларга рози бўлиш ва кенг маънода дўстона қарашдан тортиб, то бевосита ёки билвосита алоқани назар-писанд қилмайдиган лоқайдлик ва бепарволиккача (кўриб-кўрмасликка олиш!) — одамларни, фикр-мулоҳазаларни, вазиятларни пинҳона ёки ошкора идрок этмаслик, бирор кимсанинг ўзи билан тенг бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги фикрга йўл қўймасликкача, тоқатсизлик, можаро, ҳатто тажовузкорликкача етиб бориши мумкин.

Бағрикенглик тарбиясига оид бирон-бир тадбирни ўтказишдан аввал бу ҳақда жамоатчилик фикрини сўраб кўриш мақсадга мувофиқдир, бундай тадқиқотдан кузатилган мақсад мазкур одамлар орасида тоқатсизлик муаммоси нақадар ўткир бўлиб турганлигини аниқлашдан; муайян миллат вакилларининг ўзга миллат, маданият, дин ва сиёсий қараш вакилларига муносабатини ўрганишдан; одамлар кимларга кўпроқ ишонмасликларини аниқлаб кўришдан, уларга бағрикенглик тушунчасининг ўзи қанчалик таниш эканини билиб олишдан иборат.

Мактаб ва коллежларнинг ўқувчиларигина эмас, ҳатто олий ўқув юр்தларининг талабалари ҳам, кўпинча “бағрикенглик-толерантлик” тушунчаси билан таниш эмасликлари иш давомида тез-тез маълум бўлиб қолмоқда. Шу сабабли, “бағрикенглик” деган умумий ном билан мунозара клублари — давра суҳбатларини

¹ Безилева Г.В., Шмелева Г.М. Толерантность в педагогике. — М., 2002. 69 б.

ўтказиш зарур. Бунинг учун аввалдан тайёргарлик кўриш: тушунча билан танишиш, муайян гуруҳнинг толерантлиги ёки нотолерантлигини аниқлаш мақсадида турли усуллар йўли билан муаммога аниқлик киритиш керак бўлади. Турли гуруҳлар (мактаб ўқувчилари, олий ўқув юрти талабалари ва шу кабилар) билан иш олиб борганда, ҳар бир гуруҳга ўзига хос равишда ёндошиш талаб қилинади. Масалан, бу ишда олий ўқув юртининг талабаларига бир кун талаб қилинса, мактаб ўқувчиларига уч кун берилади. Гуруҳларда иш олиб борилаётганида қисқача маърузалар ўтказилади¹.

Бағрикенглик руҳида тарбиялаш жараёнида таълимнинг фаол интерактив усулларидан фойдаланиш маъқулдир. Таълимнинг бу усуллари — ошкора муҳокама модели бўлиб, у ўқувчиларда баҳслашиш, мунозара қилиш ва низоларни тинч йўл билан ҳал этиш қобилиятини ривожлантиради, кўпгина фанларни ўқитишда педагогларга ёрдам беради. Болаларга таълим бериш ва педагоглар жамоаси муаммоларини ҳал этишга янгича ёндошиш учун ўз ўқувчилари ва педагогларнинг ҳурмати ортиб боришини ҳис қиладилар. Мазкур усуллардан фойдаланилганда ўқувчиларнинг таълим дастурига қизиқиши ошади.

Аммо, бу натижага эришмоқ учун, аввало, маданий муомала кўникмаларини шакллантиришда амалий ёрдам бериш ва тренер-педагоглар тайёрлаш мақсадида тренинглар ўтказиш йўли билан педагогларнинг ўзига таълим бериш керак бўлади. Бундай тренингларда тарбия жараёнига тааллуқли бўлган кўпгина масалалар муҳокама қилинади. Кичик гуруҳларда ишлаш, “ақлни чархлаш” (“мозговой штурм”) ва бошқа усуллардан фойдаланиш асосий воситалар ҳисобланади.

Сухбат орқали таълим бериш ўзгаларнинг нуқтаи назарини қабул қилиш ва қўллаб-қувватлаш, ҳалоллик ва очиқликка

¹ Индивидуални (шахсларни) маданиятлараро ҳамжиҳатликка тайёрлашнинг бир қанча услублари мавжуд. Моделлар таълим усулига қараб дидактик ёки эмпирик бўлиши, мазмунига қараб умуммаданий ёки маданий ўзига хос бўлиши, асосий натижаларга эришиш соҳасига қараб, когнитив, эмоционал бўлиши мумкин ёки феъл-атвор соҳасига қараб, бир-биридан фарқланади. Шу асосда гуруҳларда ўзaro ҳаракатга тайёргарлик пайтида дастурларнинг асосий типлари ажратилади. 1-этик бирликининг маданияти ва бошқалар ҳақидаги билимларни олиш мақсадини кўзловчи маориф, 2-инсон учун янги бўлган теварак-атрофдагилар билан, уларнинг асосий ғоялари, қадриятлари билан танишиш мақсадини кўзловчи Ориентир (йўналиш) бериш. 3-вузждга келиши эҳтимоли бўлган муаммоларга кенг назар билан қарашни таъминлайдиган ёки янги теварак-атрофга мисланишнинг айрим жиҳатларига асосий эътиборни қаратадиган Инструктаж (йўл-йўриқ) бериш. 4-таълимнинг бошқа гуруҳлари авзолари билан беважита ҳамжиҳатликка амалий равишда йўналишни таъминлайдиган тренинг (машқ). Қаранг: Стефаненко Т.Г., Шлягина Э.И., Энциклопед С.Н. Методы этнопсихологического исследования. М.-Л., 1993, 60-61-бетлар.

кўмаклашувчи муҳитни вужудга келтириш, рағбатлантириш ва раҳбарлик қилиш; ўқувчиларнинг тўла-тўқис розилиги ва ишончини қозониш маҳоратига асосланади. Уқитувчи билан ўқувчи — бир жамоанинг узвий қисмлари бўлиб, умумий мақсадга эришиш йўлида ишлайдилар. Муносабатларнинг самарадорлиги ҳар бир қатнашчининг қадр-қимматига ишонишга, унинг мустақил ва масъул бўла олиш қобилиятига асосланади.

Одамлар ўз ҳис-туйғуларини ҳар сафар ҳимоя қилишга ёки кимгадир қаршилик кўрсатишга зарурат бўлмаган тақдирда янгиликларни осонроқ ўзлаштириб оладилар. Педагог ўқувчиларга ўз қобилиятларини ўзи баҳолай олиш, масъулият туйғусини ривожлантириш, ўзини мустақилроқ ҳис этиш имкониятини бериши керак.

Машғулотлар шундай тарзда ташкил этиладики, унда қатнашувчи ҳар бир киши турли вазиятларда яшагандек бўлади, ўзининг етакчилик қобилиятини, бошқаларни қўллаб-қувватлаш ва хизматларини эътироф этиш, ижод қилиш, ишонтириш, ўз нуқтаи назарини қаттиқ туриб ҳимоя қила олиш, шунингдек ўзгаларнинг фикрларини тушуниш, қабул қилиш ва шу каби қобилиятларини белгилаб олади. Хуллас, ҳар бир қатнашчи ўзини тенг ҳуқуқли суҳбатдош сифатида ҳис қилади, ўз шахсининг кўйлаб турли-туман жиҳатларини кашф этадики, бу хислатлар унга алоқа ўрнатиш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш имкониятини беради. Бундай машғулотлар, психологларнинг фикрича, ўқувчилар шунчаки кузатувчи бўлиб қолмасдан, балки уларга қийин муаммоларни ҳал этиш имконини беради; билим ва фаолият тажрибасини машқ вазиятидан реал ҳаётга тадбиқ этиш учун жуда катта имконият яратади, руҳий жиҳатдан эса қизиқарли ва кўнгилли тарзда бўлади.

Турли фанларга оид дарс жараёнларига бағрикенглик таълим тарбиясини синдириб юбориш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунончи, чет тили муаллими шу мақсадда ўқувчиларга ўзга тилдаги адабиёт билан ишлашни ўрганиш, уларнинг концерт дастури ва байрамларда ўз билимларини ижодий тадбиқ этиш қобилиятини намоён қилиш имконини яратади, ўқувчиларга ўз билимларини турли соҳаларда синаб кўриш (ўзга тилда сўзлашувчилар билан хат ёзишни, чет элликлар билан учрашиш, ёшларнинг халқаро оромгоҳларидаги ишларда қатнашишлар)ида ёрдам беради. Ана шундай тарзда ташкил қилинган машғулот ўқувчиларнинг маданиятлар мулоқотини йўлга қўйиш соҳасида хорижий

ёшларнинг турмуш тарзи билан бевосита танишишларига кўмаклашиб, ахборотни маълум қилиш ва сўраб олиш, ундан фойдаланиш ва қайта ишлаш маҳоратини ривожлантиради. Ўқувчилар хорижий адабиётни тушунишдаги қийинчиликлардан қўрқмасликка, “маънони англаб олиш”га ўрганадилар. Бундай фаолият чет тили билан ижодий “муомала қилиш”, унинг гўзаллигини идрок этиш, ўзининг ижодий қобилиятини намоён қилишда ундан фойдаланиш қобилиятини вужудга келтиради.

Жамиятшунослик фанларини ўрганишда бағрикенгликни шакллантиришга эътибор бериш гоят зарурдир. Мактаб, лицей, коллеж, сўнгра олий ўқув юртларида тарихни ўрганиш, бағрикенгликни тарбиялашга оид бениҳоя бой материалларни беради. Бироқ, бир қанча ривожланган мамлакатларда тарих дарсликлари текшириб кўрилганда маълум бўлдики, айрим дарсликларда мактабнинг ўзидаёқ “ўзгалар”га нафрат руҳи сингдириб юборилган. Миллатларни бир-бирига нисбатан гиж-гижлаш, уларга нафрат кўзи билан қараш, тарихий ҳақиқатни яшириш ҳоллари учрайди. Афсуски, тарихни ўрганиш жараёнида ўқувчиларга аввало нозик муаммоларни ҳал этишда куч ишлатиш мумкинлиги тўғрисида тасаввур берадиган уруш воқеаларини, ижтимоий зиддиятларни ўргатишга каттагина ўрин берилмоқда. Айни вақтда бизнинг иш тажрибамиз шуни кўрсатадики, жаҳон тарихида, шу жумладан, Ўзбекистон тарихида ҳам бағрикенглик онгини шакллантириш учун жуда кўплай материаллар мавжуд. Педагогнинг вазифаси ҳар бир дарсда сабр-тоқат, чидамлик, муросага келиш гояларини тарғиб қилишдан иборатки муросага келиш исталган натижаларга олиб бориши мумкинлигини кўрсатадиган тарихий материалларни муаллим қизиқарли тарзда баён этиши мумкин. Ўқувчилар тарихий жараёнларда бағрикенгликнинг ижобий аҳамияти ва “ҳаддан ошиш” сиёсатининг бузғунчилик оқибатлари тўғрисидаги фикрни ўқиб олишлари зарур.

Бағрикенглик тушунчаси ўқувчиларнинг ёшига ва ўрганилаётган материалнинг мазмунига кўра аста-секин шаклланиб боришини таъкидламоқ керак. Бағрикенгликка бағишланган алоҳида бир дарс нақадар моҳирона ўтказилмасин, фақат унинг ўзи бағрикенглик онгини шакллантира олмайди. Тарих дарсларида бағрикенгликни шакллантиришга қаратилган аниқ мақсадни кўзловчи доимий ишгина ижобий натижаларга олиб бориши мумкин. Ўқувчилар тарихий жараёнларида бағрикенгликнинг аниқ-равшан намуналари билан танишиб борган сайин, бу тушунчанинг

фалсафий маъносини англаш даражасига кўтариладилар.

Йигит ва қизларнинг ҳаёти мактаб, коллеж ва олий ўқув юрти билангина чекланмайди, шу боис бағрикенглик ўқув юртидагина намоён этилиб қолмаслиги лозим. Ўқув юртининг ўзи шу қадар кенг ижтимоий муҳитда яшайдикки, унинг айрим омилларига педагогларнинг таъсир ўтказиши мушкулдир. Ҳолбуки, айнан мана шу омиллар шахсни ва унинг бағрикенглик хусусиятларини ривожлантириш учун жуда муҳимдир. Шунини таъкидлаш лозимки, бир томондан, ҳаётда (айниқса кўп маданиятли, хусусан, кўп миллатли ва кўп динли муҳитда) ҳақиқий бағрикенгликнинг ижобий мисоллари кўп бўлса, иккинчи томондан, бағрикенглик хусусиятларини тадбиқ этиш зарур бўлган турли салбий объектлар ундан ҳам кўндир. Масалан, айрим кишилардан олинган шахсий таассуротлар (ақл ва қалб хотираси), ўқилган китобларнинг, ОАВда тарғиб қилинаётган “намунавий” оқимларнинг таъсири каби манбалар ҳам ўқувчининг қиёфасини шакллантиришда жуда катта аҳамиятга эга бўлади. Дунё халқларининг ҳаёти ҳақида ўқувчиларга хайрихоҳлик билан ҳикоя қилувчи матбуот материаллари бағрикенглик муносабати уруғларини сочади. Уларда миллатлараро муносабатлар тасаввурини вужудга келтиради. Айни вақтда кино ва теле-экранларда кўплаб кўрсатилаётган зўравонлик манзаралари, бағрикенглик онгини ривожлантиришга ёрдам бермай, одамларнинг хулқ-атвори ва ҳатто ҳаётини фаолиятига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Шу ва бошқа манбалар болаларнинг хилма-хил ва зиддиятли ҳаётини тажрибасини, шу асосдаги бағрикенглик кайфиятини вужудга келтиради ҳамда шакллантиради.

Юқорида таъкидланган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқадиган хулоса шуки, бағрикенглик тарбиясини ўқув жараёни билангина чекламасдан, машғулотлардан ташқари вақтларда ҳам узлуксиз давом эттириш керак. Бунинг учун “бағрикенглик” (толерантлик) мавзусида турли тадбирлар, анжуманлар, спектакллар, ижодий кўриклар ўтказиб туриш мумкин. Масалан, адабий танлов ўтказиб, қатнашчиларга “Сиз бағрикенгликни қандай тушунасиз?” деган мавзуда ишроо ёзиш таклиф этилади. Ҳатто “толерантлик ва нотолерантлик” мавзуида эссе ёздирилганда ёки бадиий танлов ўтказилганда, қатнашчилар “Маданият ёдгорликлари — инсон нафрати қурбонлари” мавзуида плакат чизадилар. Ёхуд, фото танлов ўтказилиб, ҳар бир муаллифнинг “Дунёнинг қиёфаси” ёки “Инсоният — бағрикенглик йўлида” мавзуидаги фото суратлар

туркуми яратилади. Тарихчи талабалар ўртасида маданиятларнинг ўзаро таъсирини, бағрикенгликнинг тарихий илдизлари ва замонавий муаммоларини тасвирлайдиган энг яхши музей композициясини яратишга бағишланган танловлар ўтказилади. “Маданиятлар низосидан тинчлик маданиятига” мавзуда миллий маданият марказларининг иштирокида махсус давра суҳбатлари ўтказиш, “Жаҳон мусиқаси” туркумли кечалари, “Бағрикенглик мактаби” мавзудаги мунозара ва шу каби тадбирларни ўтказиш катта қизиқиш уйғотиши мумкин.

Маданиятлараро мулоқотга бағишланган ўзига хос клублар яратиш айниқса фойдали бўлар эди. Унда турли миллат кишиларини мулоқотга, муайян этнос маданиятини чуқурроқ англашга қизиқтирадиган ўзига хос этник тақдирот ўтказилади. Бундай тадбирлар миллий парокандалик ва ётсирашни бартараф этишга, турли маданиятларнинг ўзаро ҳамжиҳатлигига ёрдам беради.

“Бағрикенгликка саёҳат” деб аталган махсус тарихий этнографик тадбир ҳам ўтказилиши мумкин. Ниҳоят, ёшларнинг махсус ёзги оромгоҳи ташкил этилади, унга турли танловларнинг ғолиблари бориб, бағрикенглик тарбияси масалаларига бағишланган махсус тренинг (машқлар) ўтказадилар.

Мавзунинг охирида яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш даркорки, сабр-қаноат ва меҳр-оқибат ғоялари муносиб ўрин олмаган оила, дўстлар йиғини, ишлаб чиқариш тузилмаси, умуман жамият бузғунчилик жараёнларига маҳкум бўлиши, ўз илдизлари, тарихий ва миллий анъаналарини “эсон-омон яшаш” истиқболлари, янгилек сари муттасил ривожланиш, ҳуқуқий ҳимояланиш ва бахтиёр равнақ топиш истиқболларини йўқотишга маҳкумдир.

Мустақил Ўзбекистон эришган ютуқлар, унинг ниҳоятда бой тарихий мероси, маданияти ва санъати бутун дунёда доимий қизиқиш уйғотиб, сармоядорлар ва саёҳатчиларни ўзига жалб қилмоқда. Бу соҳада Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг тафаккури, турмуш тарзи ва феъл-атворидаги бағрикенглик тамойиллари шубҳасиз муҳим ўрин тутади.

СЎЗЛАРНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Этнос (юнонча *ethnos* — қабила, элат, халқ) — одамларнинг маълум бир тарихий даврда ва ижтимоий тузумда таркиб топган алоҳида барқарор ижтимоий гуруҳи ёки уюшмаси бўлиб, ҳудуди, маданияти, тили, хўжалик-турмуш хусусиятлари муштарак бўлади, ўзининг бирлиги ва бошқа шунга ўхшаш уюшмалардан фарқини англайди, яъни ўзлигини билади ва ўз номига эга бўлади.

Ассимиляция (лотинча *assimilatio*) — ўхшашлик, айнанлик, қўшилиш, ўзлаштириш маъноларини билдиради. Бир халқнинг ўз тили, маданияти, урф-одатлари ва бошқа хусусиятларини йўқотиб, иккинчи халққа қўшилиб кетиши. Тарихдаги ассимиляция жараёнларида кўпинча маданий ривожланиш жиҳатидан илғор бўлган миллат устун бўлиб чиққан ва уларга қўшилган миллатлар мазкур миллатнинг маданияти ва тилини, урф-одатларини қабул қилган. Этник ривожланиш. Кўшилиш. Интеграция. Плюрализм. Сегрегация сўзларига ҳам қаранг.

Геноцид (юнонча *genos* — уруғ, қабила ва лотинча *caedo* — ўлдираман) — халқаро жинойатларнинг бир тури: ирқи, миллати, дини, этник таркибига кўра, аҳоли гуруҳларини ёппасига ёки қисман жисмонан қириб юборишга қаратилган жинойат. БМТ Бош Ассамблеясининг геноцид жинойатларининг олдини олиш ва уларни амалга оширганлик учун жазолаш тўғрисидаги конвенциясига (1948) кўра, геноцид қаттиқ қораланди, айбдор шахсларга нисбатан халқаро жинойий жавобгарлик белгиланди. Ирқчилик. Апартеид сўзларига ҳам қаранг.

Дискриминация (лотинча *diskriminatio* — фарқлаш) — давлат, юридик ёки жисмоний шахс ҳуқуқларининг (бошқа давлат, юридик ёки жисмоний шахс ҳуқуқларига нисбатан) чекланиши. Жамиятдаги алоҳида гуруҳлар ва шахсларга нисбатан муомалада уларнинг тенглигини инкор қилишга қаратилган ҳар қандай ҳаракат ва феъл-атвор тушунилади.

Интеграция (лотинча *itegratio* — тиклаш, тўлдириш, бир бутун қилиш) — ўзига хос жараён бўлиб, унинг натижасида турли элементлар бирлашади, аммо ўзининг асосий белгиларини сақлаб қолади. Уюшмани ҳосил қилувчи гуруҳларнинг уюшма бирлигига зиён етказиши мумкин бўлган хусусиятларидан ташқари барча тафовутларини тугатиш ёки бир хилликка эришиши талаб қилинмайди. Интеграция барча фуқаролар учун ҳуқуқлар,

мажбуриятлар ва имкониятларнинг тенглигини кафолатлайди. Ассимиляция, Этник ривожланиш, кўшилиш, Плюрализм, Сегрегация сўзларига ҳам қаранг.

Озчилик — давлат аҳолисининг асосий қисмига нисбатан сон жиҳатдан озчиликни ташкил этадиган, устун мавқени эгалламайдиган гуруҳ бўлиб, унинг аъзолари бўлган шу давлат фуқаролари этник, дин ёки тил нуқтаи назаридан асосий аҳоли хусусиятларидан фарқ қилади, ўз маданияти, анъаналари, дини ёки тилини сақлаб қолиш мақсадида, билвосита бўлсада, асосий аҳоли билан бирдамлик туйғусини изҳор этади. Айрим гуруҳлар муайян мамлакат аҳолиси нуқтаи назаридан озчиликни ташкил қилса ҳам, аммо бошқа мамлакатларда ёки мамлакатнинг муайян қисмида кўпчиликни ташкил қилиши мумкин.

Сецессия (лотинча *secessio* — кетаман) — ўз ҳуқуқлари учун курашининг ўзига хос усули. Бир ёки бир неча тизимдаги сиёсий арбоблар аввалги сиёсий бирлашувдан воз кечиб, ўз хайрихоҳликлари, умидлари ва сиёсий фаолиятини мавжуд марказдан бошқа тарафга ўзгартириши, ўз марказига бутун диққат-эътиборни қаратиши тушунилади. Сиёсий интеграцияга ҳам қаранг.

Кўшилиш (маданий кўшилиш) — икки ёки ундан кўпроқ маданият бирлашиб аввалгиларидан фарқ қиладиган янги маданиятни ҳосил қилиши. Кўшилиш ҳам жараён, ҳам натижа сифатида маданиятларнинг тенглигини акс эттиради. Ассимиляция, Интеграция, Плюрализм, Сегрегация, Этник ривожланишга ҳам қаранг.

Суверенитет (французча *souverainete* — олий ҳокимият) — ҳокимиятнинг устунлиги ва мустақиллиги. Давлатнинг инсон ва фуқаро ҳуқуқларига риоя этиш, миллий озчиликларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этиш, халқаро ҳуқуқ меъёрларини ҳурмат қилиш асосида ўзининг ички ва ташқи сиёсатини ташқаридан ҳеч бир аралашувсиз, мустақил белгилаш хусусияти ва қобилияти тушунилади.

Этник ривожланиш — туб жой халқларининг ажралмас ҳуқуқи бўлиб, ўз маданиятига эга бўлган халқнинг жамият сифатида мустақкамланиши ва жипслашишини, унинг ўз тараққиётини бошқариш учун мустақил қарорлар қабул қила олиш қобилияти воситасида маданий ва иқтисодий ривожлана олишга қодирлигини билдиради. Ассимиляция, Интеграция, Плюрализм, Сегрегация, кўшилиш сўзларига ҳам қаранг.

Этноним — маълум тарбия олган ва аниқ ижтимоий тил

муҳитига кирган инсоннинг дунёга шахсий муносабатини акс эттиради. Ҳар авлоднинг ҳаёт сабоқлари (натижалари) тилда сақланади. Ўз она тилини ўзлаштириш жараёнида ҳар бир янги авлод барча олдинги авлодларнинг фикр ва ҳиссиётларини ўзида мужассамлаштиради.

Этатим (фран. *этат* — давлат, грек. ним — этика) — халқлараро мулоқот, миллий муаммоларни тадқиқ этадиган жамиятшунослик этикаси.

Барқарорлик (ижтимоий, жамиятдаги) — тинчлик, осойишталик ва ижодий меҳнат муҳити қатъи, узил-кесил ҳамда мустаҳкам ўрнатилган муқим шароит. Барқарорлик ҳар қандай бунёдкорлик фаолиятининг замини ва зарурий шартидир.

Байналмилалчилик (Интернационализм; арабча “байналмилала” — миллатлараро) — жаҳондаги барча миллат ва элат тенглиги, ҳамжиҳатлиги назарияси ва амалиёти.

Глобаллашув (глобализация) — лотинча “глоб” сўздан олинган бўлиб, айнан уни “думалоқлашув”, “курралашув” деб таржима қилиш мумкин. Ер шарининг, Ер куррасининг фан-техника ютуқлари туфайли инсоният ихтиёридаги худди бир бутун шарга, куррага айланиши тушунтириш учун ишлатилади.

Интеграция (лотинча “integratio” — ўзаро мослашиш ва бирлашиш) — миллий иқтисодийларнинг сифат жиҳатидан янги шароитларга эга бўлиши ва мамлакат тараққиёти имкониятларини кенгайтириш мақсадида ихтиёрий равишда бирлашиши, бир-бирларига ўзаро таъсир этиши жараёнининг кучайиши.

Менталитет (лотинча “mens” — ақл, идрок) — жамият, миллат, бирлик ёки алоҳида шахснинг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, руҳий қуввати. Жамият, миллат ёки шахснинг менталитети уларнинг ўзига хос анъаналари, расм-русумлар, урф-одатлари, диний эътиқод ва иримларини ҳам қамраб олади.

Миллат (арабча “миллат” — халқ) — кишиларнинг ягона тилда сўзлашиши, яхлит ҳудудда истиқомат қилиши, муштарак иқтисодий ҳаёт кечирishi, умумий маданият ва руҳиятга эга бўлиши асосида тарихдан ташкил топган бир қарор бирлиги. Миллат маълум ҳудудда барқарор яшаб, тарихий тараққиёт давомида ривожланиб келган кишиларнинг маънавий-руҳий бирлигининг вужудга келиши асосида шаклланади.

Миллатчилик — капитализм даврида жаҳоннинг мустамлакалар ва метрополиялар, қолоқ ўлкалар ва илғор давлатлар, озод халқлар ва мустабидлик исканжасидаги халқларга бўлиниб кетишига қарши курашувчи демократик, маърифатпарвар ҳамда инсонпарвар кучлардан фарқли ўлароқ, бу зиддиятларни ўз миллатининг манфаатларини бошқа миллатлар ҳақ-ҳуқуқларидан юқори қўйиб ҳал этишга интилувчи сиёсий оқим.

Толерантлик (лотинча “tolerantia” — чидамлилиқ, бағрикенглиқ, сабр-тоқатлилиқ, ён бериш) — бошқа динлар, ижтимоий тартиблар, миллий ва диний урф-одатлар, ўзга диний ва сиёсий қарашлар, эътиқодлар ва турмуш тарзига нисбатан сабр-бардошлилик, чидамлилиқ, боадаблиқ, андишалиқ бўлиш маъноларини англатади.

Шовинизм (франц. “chauvinisme”) — ашаддий миллатчилик, миллий устунлик ғояси ва сиёсатининг ифодаси. XIX аср бошларида Францияда пайдо бўлган “шовинизм” атамаси (Наполеон Бонапарт босқинчилик урушларининг ёрқин тарафдори оддий аскар Н.Шовеннинг номидан келиб чиққан), эндиликда миллий экстремизмнинг намоён бўлиши маъносига ҳам ишлатилмоқда.

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. «Тафаккур» журнали муҳаррирининг саволларига жавоблар. — Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. — Т.: Ўзбекистон, 1994.
3. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда, «Туркистон» пресс ахборот агентлиги саволларига жавоблар. — Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т., 1997.
5. Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан курмоқдамиз. «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига жавоблар. — Т.: Ўзбекистон, 1998.
6. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. — Т.: Ўзбекистон, 2007
7. Абдунабиев А.Г. Истоки духовности и добрых традиций: (В помощь познающим сущность идеи национальной независимости). — Т., 2001, 37с.
8. Абдурашидхонов М. Қандай ҳукумат ташкил этиши ҳақидаги масала; Хотин-қизларни озод қилиш масаласи ҳақида; Камсонлик миллатларга муносабат // хотираларимдан (жадидчилик тарихидан лавҳалар) — Т.: «Шарқ». - 2001, 50-54; 62-65 бетлар.
9. Адамс Д. Концепция культуры мира: основные принципы // Год 2000: на пути к культуре мира и ненасилия: Материалы междунар. науч.-прак. конф. «от стереотипов войны к идеалам мира через культуру и образование» — Москва, 8-9 дек. 1997 г.
10. Алимова Д. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. -Т.: Узбекистан, 2000.
11. Алимова Д. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана. -Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. -Т., 1996.
12. Алимова Д. Религиозная толерантность и гуманистические идеи национально-прогрессивной интеллигенции Туркестана. — Ўзбекистон тарихи, 2005, №3.

13. Алимova Д., Рашидова Д. *Махмудходжа Бехбудий и его исторические воззрения*. — Т.: *Маънавият*, 1998.
14. Алимova Д.А. *Жадидчилик ва диний бағрикенлик*. — *Тафаккур*, 2004, №4.
15. Алимova Д.А. *Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана // Туркистон бирлиги ва мустақиллиги учун саҳифаларидан*. — Т.: *Фан*, 1996.
16. Аминов Х. *Сколько нас и что нас ждет впереди // Нар. слово*. — 2001. — 13 апр.
17. Аминов Х. *Сколько нас и что нас ждёт впереди // Нар. Слово*. — 2001. 13 апр.
18. Амитин-Шапиро З.Л., Юабов И.М. *Национальные меньшинства Узбекистана (очерки социалистического строительства)*. Ташкент, 1935.
19. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А. *Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана*. Т., Университет, 2002. — 125 с.
20. Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В.Л., Муртазаева Р.Х. *Межнациональная толерантность в Узбекистане: история и современность*. Т., Университет, 2004, 179 с
21. Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В.Л., Муртазаева Р.Х. *Межнациональная толерантность в Узбекистане: история и современность*. Т., Университет, 2004, 179 с.
22. Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В.Л., Муртазаева Р.Х. *Некоторые вопросы межнациональных отношений в Республике Узбекистан // Вестник НУУЗ*, 1998, №1.
23. Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В.Л., Муртазаева Р.Х. *Узбекистан многонациональный: историко-демографической аспект*. — Т., Ибн Сино, 1998. — 160 с.
24. *Бағрикенглик — жамият барқарорлигининг асоси (илмий-амалий анжуман материаллари)*. — Т., Университет, 2003, 296 б.
25. Бабаходжаев М.А. *Республика Узбекистан: очерки межнациональных и межконфессиональных отношений, внешнеэкономических связей*. — Т., 1996.
26. Бабаходжаев М.А. *Суверенный Узбекистан (вопросы внутренней и внешней экономической политики)*. — Ташкент: *Институт востоковедения*, 2005. — 337 с.
27. Бакаева Ф. *Государство и религия: на пути к гражданскому согласию // Ижтимоий фикр*. 2001, №3, С. 73-81.

28. Беҳбудий М. Икки эмас, тўрт тил лозим // Танланган асарлар. Тузатиш ва тўлдирилган 2-нашри. — Т.: «Маънавият». — 1999. 150-151 б.
29. Беҳбудий М. Икки эмас, тўрт тил лозим // Танланган асарлар. Тузатиш ва тўлдирилган 2-нашри. — Т.: «Маънавият». — 1999. 150-151 б.
30. Беҳбудий М. Танланган асарлар. Тузатиш ва тўлдирилган 2-нашри. — Т.: Маънавият, 1999.
31. Беҳбудий М. Танланган асарлар. Тузатиш ва тўлдирилган 2-нашри. — Т.: Маънавият, 1999.
32. Бекмуродов М. Ўзбек менталитети. — Т., 2006.
33. Бободжоновна Д.Б. Социально-экономические аспекты межнациональных отношений в Узбекистане (70-е сер. 80-х гг.) автореф. дис. д.и.н. Т., АН РУзб, 1997, 56 с.
34. Бромлей Ю.А. Очерки теории этноса. М., 1993.
35. Бугай Н.Ф. За что переселяли народы // ж. Аллигатор, 1989. №11. с.22-25.
36. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. — Т., Университет, 1997, 182 б.
37. Восточный Туркестан и Средняя Азия. М., 1984.
38. Ганиева М.Х. Общественное мнение как фактор развития межнациональных отношений в Узбекистане. — Т., Университет, 2006.
39. Гитлин С.И. Национальные отношения в Узбекистане: иллюзии и реальность. — Тель-Авив, 1998.
40. Гитлин С.И. Национальные меньшинства в Узбекистане: прошлое и настоящее. Книга 1. Евреи в Узбекистане. Том 1. Тель-Авив, 2004; Том 2. — Тель-Авив, 2004.
41. Декларация и программа действий в области культуры мира, принятая 53-й сессией генеральной Ассамблеи ООН от 13 сентября 1999 г.
42. Декларация и программа действий в области культуры мира, принятая 53-й сессией генеральной Ассамблеи ООН от 13 сентября 1999 г.
43. Демографический вектор Узбекистана // Ташкентская правда. — 2003. — 2 июля.
44. Джаббаров И.М. Этнография асослари. Т., 1998.
45. Ёш авлодни бағрикенглик ғоялари асосида тарбиялашда хотин-қизланинг ўрни. / (илмий-амалий анжуман материаллари. — Т., Университет, 2006.

46. Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т.: Университет, 1999.
47. Золотухин В.М. Две концепции толерантности / Кузбас. Гос. Техн. Ун-т. — Кемерово, 1999. — 63 с.
48. Иванов А. Конституция и общественная толерантность // Нар. Слово. — 2003 25 ноября.
49. Иванова В. Конституция и общественная толерантность // Нар. слово. — 2003, 25 ноя.
50. Игнатов В.Г., Бутов В.И. Особенности и региональные аспекты национальной политики России постперестроечного периода // Местная власть: Всерос. Журн. Органов местного самоуправления / Сев. Кавк. Акад. Гос. Службы. — 1999. — №2. С.5-15.
51. Индия и Центральная Азия (доисламский период). Сб. статей — Т., 2000
52. История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968.
53. Итоги всесоюзной переписи населения СССР союзных и автономных республик, краёв, областей и национальных округов. М.: Статистика, 1973. — 647 с.
54. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Т.: Шарқ, 1998.
55. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман: «Фидокор» газетаси мухбири саволлариға жавоблари // Fidokor. -2000. -8 июнь.
56. Ким П.Г. Корейцы Республики Узбекистан: история и современность. -Т.: Узбекистан, 1993.
57. Кобзева О.П. Великий Шелковый путь: история и современность. — Ташкент.: ФАН, 2005, 132 с.
58. Кобзева О.П. Великий Шелковый путь: история и современность. — Ташкент.: ФАН, 2005, 132 с.
59. Комилов Н. Комил инсон — миллат келажаги. — Т.: Ўзбекистон, 2001.
60. Конституция (Основной Закон) Республики Узбекистан. — Т., 1992.
61. Контуры новой эпохи и формирование культуры мира: (Глобальные измерения) / Тимофеев Т. (рук.), Галкин А., Ильин М., Оганисьян Ю., Столповский Б. // Общественные перемены и культура мира / междунар. институт перспектив. пробл. социокульт. и полит. развития; РАН. Институт сравнит. политологии; Ред. Тимофеев Т. —

- М.: *Весь Мир*, 1998, — с.17-186.
62. Кузнецов-Угамский Н.Н. *Этюды по этнографии Узбекистана ч.1, Т., 1929.*
 63. *Культура межнациональных отношений в независимом Узбекистане. Материалы Республиканской научно-практической конференции. — Т., 1995.*
 64. *Культура межнациональных отношений в независимом Узбекистане. Материалы Республиканской научно-практической конференции — Т., 1995.*
 65. Ланда Л.М. *Создание народного комиссариата по национальным делам Туркестанской АССР и его деятельность 1918-1919 гг. // Из истории Советского Узбекистана, Ташкент, 1956.*
 66. Лейн М.Б. *Обучение культурному плюрализму // Ижтимоий фикр, - 2003. № 4, С. 29-32.*
 67. Лейн М.Б. *Обучение культурному плюрализму // Ижтимоий фикр. — 2003. №4, С.29-32.*
 68. Мавлонов Ў., Махкамова Д. *Маданий алоқалар ва савдо йўллари. — Т., «Академия», 2004.*
 69. Мадалиева Д. *Межнациональные отношения в процессе демократизации // Инсон ҳуқуқлари. №3(23), 2003, 40-44 б.*
 70. Максакова Л.П. *К оценке современной миграционной ситуации в Узбекистане // Обществ. науки в Узбекистане. — 2002. — №6. — С.63-71.*
 71. Максакова Л.П. *Миграция населения: проблемы регулирования. Т., 2001. — с. 185.*
 72. Мамадалиев И.А. *Из истории помощи Туркестанской АССР голодающему населению Поволжья (1921-1923 гг.). — Ходжанд, 2003.*
 73. *Материалы ЮНЕСКО.*
 74. *Материалы ЮНЕСКО.*
 75. Мусаев О.Р. *Межнациональные отношения в Республике Узбекистан (1991-1997). Автореф. дис. к.и.н. Т., АН РУзб. 2000. 28 б.*
 76. Мусаев О.Р. *Мустақил Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар. —Т., 2003*
 77. *Мустақил Ўзбекистон ва миллатлараро муносабатлардаги барқарорлик. Илмий-амалий анжуманнинг қисқа баён (тезис)лари тўғрисида. 19-20 апрель 1995 й.— Т., Университет,*

- 1995, 203 б.
78. Миллий истиқлол ғояси: миллатлараро тотувлик ва динлараро “бағрикенгликни ўқувчи ва талаба ёшлар дунёқарашини шакллантиришдаги роли”./ Республика илмий-амалий конференция материаллари. Самарқанд, 2006.
 79. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. — Алматы, 1997.
 80. Мадаева Ш. Миллий менталитет ва демократик тафаккур. (XX аср сабоқлари ва XXI аср истиқболлари). Монография. — Т., 2007.
 81. На среднеазиатских трассах великого Шелкового пути — сборник статей. Т., 1990
 82. Население союзных республик. М.: Статистика, 1977. 328 с.
 83. Национальные отношения в СССР на современном этапе. На материалах республик Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1979 - 311 с.
 84. Нурматова И., Исоқов Я. Миллатлараро муносабатлар ва тинчликпарварлик ғоялари // Ж. Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. №3(23), 2003, 45-49 б.
 85. Норматов К., Қирғизбоев А. Тошкент — бағрикенг шаҳар. — Т., 2007.
 86. Поливанов Е.Д. Этнографическая характеристика узбекского народа. — Т., 1926.
 87. Правовое государство-независимость, нация, экономика, идеология, политика. Т. 1. Т.: Адолат, 1994.
 88. Радкович В.А. Великий Шелковый путь. М., 1990
 89. Рахманкулова А. Депортации как инструмент советского тоталитаризма. — Общественное мнение, 2001, №2.
 90. Ртвеладзе Э. Великий шелковый путь: Энциклоп. Справочник. Древность и ранее средневековье. — Т., 1999. с-278.
 91. Ртвеладзе Э. Миграции народов в Средней Азии // Ж. Ижтимоий фикр. — 2001. -№1.— С.50-59; №2.— С.38-42.
 92. Ртвеладзе Э. Толерантность кушан // Ижтимоий фикр. 1998, №1, С.22-25.
 93. Рустомова М. «Катта оға» ва тор миллатчилик муносабатларининг келажаги йўқ. — Т., Ўзбекистон, 1991, 24 б.
 94. Саидов А. Узбекистан в XXI веке: религиозная толерантность

- и демократическое светское государство // *Ижтимоий фикр*. 2002, №4, С.11-12.
95. Саидов А. *Узбекистан в XXI веке: религиозная толерантность и демократическое светское государство* // *Ижтимоий фикр*, 202, №4, с. 11-12.
96. Саифназаров И., Никитченко Г. Роль социальной толерантности в формировании основ гражданского общества в Узбекистане // *Иқтисодиёт ва таълим*. — 2004. — №1. — С.12-16.
97. Саифназаров И., Никитченко Г. Роль социальной толерантности в формировании основ гражданского общества в Узбекистане // *Иқтисодиёт ва таълим*. — 2004. — №1. — С. 12-16.
98. Салиев А. *Проблемы расселения и урбанизации в республиках Средней Азии*. — Т., Фан, 1991, — 112 с.
99. Саттарова Р.Ж. *О взаимосвязи демографических и социальных показателей развития* // *Обществ. науки в Узбекистане*. — 2003. №4. — С.36-39.
100. Сафарова К. *От мирных мыслей — к мирным отношениям*. // *Ижтимоий фикр*, - 2003 №2, с. 120-121.
101. Сафарова К. *От мирных мыслей — к мирным отношениям*. // *Ижтимоий фикр*, - 2003 №2, с. 120-121.
102. Толерантность — гарантия согласия // *Правда Востока*. 2003, 15 ноябрь.
103. Толерантность — гарантия согласия // *Правда Востока*. 2003, 15 ноябрь.
104. Топилин А., Шульга В. *Содружество независимых государств: проблемы и возможности социально-демографического развития* // *Центральная Азия и Кавказ*. — 2001. — №3. — С.189-203.
105. Тошлонов Т. *Узбекистон Республикасининг Конституциясида бағрикенглик ғоялари* // *Ижтимоий фикр*. 2002, №4, 13-17 б.
106. Убайдуллаева Р., Ата-Мирзаев О.Б., Умарова Н. *Узбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги. Илмий ўқув қўлланма*. — Т: Университет, 2007.
107. *Узбекистан на пути межнационального согласия*. — Т., 1996.
108. Умарова Н. *Демография: новая ситуация и взгляд в будущее* // *Народное слово*. — 2001. — 23 янв.

109. Усманова Н.Х. Народный Комиссариат по делам национальностей Туркестанской АССР и его деятельность по интеграциональному сплочению трудящихся (1918-1919 гг.) Дисс. на соискание учен. Степ. К.и.н. — Ташкент, 1974.
110. Усманова Н.Х. Образование Народного комиссариата по национальным делам Туркестанской АССР. // Научные труды аспирантов ТашГУ. Гуманитарные науки. Ташкент, 1969.
111. Устав ООН.
112. Устав ООН.
113. Ўзбекистон миллатлараро ҳамжиҳатлик йўлида. — Т., 2007.
114. Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. — Т.: Эльдинур, 1998.
115. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар: тарих ва ҳозирги замон (илмий-амалий анжуман материаллари). Т., Ўзбекистон, 2003, 335 б.
116. Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар. (халқаро конференция материаллари) I қисм. Т., 2005-288 б.; II қисм 208 б.
117. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва тарихий жараёнлар. Илмий тўплам. — Т., Университет. 2006.
118. Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари: тарих ва ҳозирги замон. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. I қисм, II қисм. — Т., Университет, 2007.
119. Фитрат А. Оила ёки оилани боқариш тадбирлари. Т.,: Маънавият — 1998.
120. Фитрат А. Оила ёки оилани бошқариш тадбирлари. Т.,: Маънавият — 1998.
121. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. — 1993, 159-164 б.
122. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. — 1993, 159-164 б.
123. Хидоятов Г. Национальный вопрос в СССР. Вып. 1. — Т.: Ўзбекистон, 1991. — 304.
124. Хидоятов Г.А. Национальный вопрос в СССР. — Т., Узбекистан, 1989, 304 с.
125. Холбоев С. Жадидчиликдаги бағрикенглик ва унинг тақдири // «Толерантность фактор стабильности общества» (Материалы межвузовской научно-практической конференции). — Ташкент. — 2003, 22, 227 стр.

126. Холбоев С. Жадидчиликдаги бағрикенглик ва унинг тақдири // «Толерантность фактор стабильности общества» (Материалы межвузовской научно-практической конференции). — Ташкент. — 2003, 227 с.
127. Холбоев С. Жадидчиликдаги миллийлик ва миллий масала ечимига оид айрим мулоҳазалар // *Узбекистонда миллатлараро муносабатлар тарихидан*. — Т.: «Университет» - 1998, 22-28 бетлар.
128. Холбоев С. Жадидчиликдаги миллийлик ва миллий масала ечимига оид айрим мулоҳазалар // *Узбекистонда миллатлараро муносабатлар тарихидан*. — Т.: «Университет» - 1998, 22-28 бетлар.
129. Хусниддинов З. Свобода вероисповедания и религиозная толерантность — основа мира и стабильности // *Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари*. — 2004, №2, с. 111-113.
130. Хусниддинов З. Свобода вероисповедания и религиозная толерантность — основа мира и стабильности // *Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари* — 2004. №2, с. 111-113.
131. Хусниддинов З. Свобода вероисповедания и религиозная толерантность — основа мира и стабильности // *Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари*. 2004. №2, с.111-113.
132. Холмўминов Х.Э. *Узбекистонда совет мустамлакачилиги сиёсатининг миграцион жараёнларга таъсири (жанубий вилоятлар мисолида 1946-1990 йй.) Автореферат*. — Т., ЎзМУ 2007.
133. Шаниязов К.Ш. *К этнической истории узбекского народа*. Т., 1974.
134. Шониезов К.Ш. *Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни*. Т., 2001.
135. *Этническая история народов Азии*. Т., 1972.
136. *Этнографическое изучение быта и культуры узбеков*. Т., 1972.
137. *Этнос и политика: Хрестоматия / Авт. Составитель А.А. Прузаускас*. — М., 2000.
138. *Этнография переписи* — 2002, -М., 2003.
139. Юнусов Х. *Фуқаролик жамиятининг миллий негизи* // *Ж. Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари*. №3 (23), 2003, 36-39 б.

140. Юсупов А.М. Проблемы национальных отношений в условиях независимого развития государств // *Общества науки в Узбекистане*. — 1993, №2, с.3-8.
141. Юсупов А.М. Проблемы национальных отношений условиях независимого развития государств // *Обществ науки в Узбекистане*. — 1993, №2, с 3-8.
142. Юсупов Л.У. Взаимосвязь национальных отношений и социальных процессов // *Социально-экономические проблемы Узбекистана в условиях перестройки*. — Т., 1990.
143. Яковец Ю.В. *Глобализация и взаимодействие цивилизаций*. — М., 2003.
144. Якубовский К вопросу об этногенезе узбекского народа. Т., 1941.
145. *Ҳамжиҳатлик ва бағрикенглик — тараққиёт омили*. — Т., 2001.

Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси

1995 йил октябр — 16 ноябрда Парижда ЮНЕСКО Бош конференциясининг йигирма саккизинчи сессиясига тўпланган Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо давлатлар.

МУҚАДДИМА

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низомидаги: «Биз, Бирлашган Миллатлар халқлари, келажак авлодларни уруш ҳалокатларидан халос қилиш истаги билан тўлган, яна бир бор инсоннинг асосий ҳуқуқларига, шаънига ва инсон қадр-қимматига нисбатан ишончни тасдиқлаб ва шу мақсадларда бағрикенгликни намоён қилиб ва ўзаро тинч ва яхши қўшнилар сингари аҳил яшаш» ҳақида баён этилган фикрларни ёдда тутиб,

1945 йил 16 ноябрда қабул қилинган ЮНЕСКО Низомининг Муқаддимасида таъкидланганидек, «тинчлик инсониятнинг интеллектуал ва маънавий бирдамлигига таяниши лозим»лигини эслатиб,

Инсон ҳуқуқлари Бутунжаҳон Декларациясида «ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга» (18-модда), «эътиқодлар эркинлиги ва уларни эркин ифода қилиш» (19-модда) ва таълим «барча халқлар, ирқий ва диний гуруҳлар ўртасида бир-бирини тушуниш, ўзаро ҳайрихоҳлик ва дўстликка хизмат қилиши керак»лигини (26-модда) эслатиб,

Муайян халқаро ҳужжатлар, жумладан:

- Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактни,
- Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактни,
- Ирқий камситишнинг барча турларига барҳам бериш тўғрисидаги халқаро Конвенцияни,
- Геноцид жиноятларининг олдини олиш ва унга нисбатан жазолар тўғрисидаги Конвенцияни,
- Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияни,
- қочоқлар мақоми тўғрисидаги 1951 йил Конвенцияси ва қочоқларнинг мақомига тааллуқли 1967 йилги Протокол, шунингдек, шу соҳанинг минтақавий ҳуқуқий ҳужжатларни,

- Аёлларга нисбатан камситишнинг барча турларига барҳам бериш тўғрисидаги Конвенцияни,
- Зўрлаш ва бошқа шафқатсиз, ғайринсоний ва қадр-қимматни таҳқирлайдиган муомала ва қийноқ турларига қарши Конвенцияни,
- Дин ва эътиқодларга асосланган ҳар қандай муросасизлик ва камситишларга барҳам бериш тўғрисидаги Декларацияни,
- Миллати, элати, дини ёки тили нуқтаи-назаридан кам сонли бўлган гуруҳга мансуб шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларацияни,
- Халқаро террорчиликка чек қўйиш чора-тадбирлари тўғрисидаги Декларацияни,
- Вена декларацияси ва Инсон ҳуқуқлари бўйича Бутунжаҳон конференциясининг ҳаракат Дастурини,
- Ижтимоий тараққиёт манфаатлари йўлида Копенгагенда бўлиб ўтган олий даражадаги Бутун жаҳон конференциясининг декларацияси ва ҳаракат Дастурини,
- Ирқ ва ирқчилик бидъатлари тўғрисидаги ЮНЕСКО Декларациясини,
- Таълим соҳасида камситишларга қарши кураш тўғрисидаги ЮНЕСКО Конвенцияси ва Тавсияномасини назарда тутиб,
- Ирқчилик ва ирқий камситишга қарши кураш ҳаракатларининг учинчи соҳаси бўйича таълим ўн йиллиги ва дунё туб халқларининг халқаро ўн йиллиги мақсадларини ёдда сақлаб,
- Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг бағрикенгликка бағишланган йили доирасида ЮНЕСКО Бош конференциясининг 27С/5.14 резолюциясига мувофиқ ўтказилган минтақавий конференциялар тавсияларини инобатга олиб, шунингдек, аъзо давлатлар томонидан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти йили дастури бўйича бағрикенгликка бағишлаб ўтказилган бошқа конференция ҳамда кенгашларнинг хулоса ва тавсияларини эътиборга олиб,

кейинги пайтларда миллий, этник, диний ва тил жиҳатдан камчилик бўлган гуруҳларга, қочоқларга, ишчи-муҳожирлар табақаларига ва жамиятларнинг ижтимоий жиҳатдан кам ҳимояланган гуруҳларига нисбатан муросасизлик ҳолатлари,

зўрлаш, террорчилик, ксенофобия, тажовузкорона миллатчилик, ирқчилик, антисемитизм, ётсираш, маргинализация ва камситишларнинг кўпайганлигига, шунингдек, тинчлик йўлидаги саъйи-ҳаракатларга ва миллий ҳамда халқаро даражада демократия таҳдидга қарши эркин фикри ва эътиқодини ифода этувчи алоҳида шахсларга уларнинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишларига ҳалал бериш мақсадида зўравонлик ва куч ишлатилишига нисбатан хавотирлик туйғусини ҳис этиб,

аззо давлатларнинг инсон ҳуқуқларини ва барчага тааллуқли асосий эркинликларни ирқий, жинсий, забоний, миллий, диний мансублиги ёҳуд соғлиги ҳолатидан қатъий назар барча учун ривожлантириш ҳурматини таъминлаш ҳамда муросасизлик кўринишларига қарши курашиш мажбуриятига алоҳида эътиборни қаратиб,

ушбу Бағрикенглик тамойиллари Декларациясини қабул қиладилар ва тантанали эълон қилдилар.

Жамиятда бағрикенглик идеалларини қарор топтириш мақсадида барча заруратларни бажариш учун тайёр туриб, бағрикенглик нафақат ўта муҳим тамойил, балки тинчлик ва барча халқларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг зарурий шарти эканлигидан келиб чиқиб, биз қуйидагиларни баён қиламиз:

1-МОДДА. Бағрикенглик тушунчаси

- 1.1. Бағрикенглик** — бизнинг дунёмиздаги турли бой маданиятларни, ўзини ифодалашнинг ва инсоннинг алоҳидалигини намоён қилишнинг хилма-хил усулларини ҳурмат қилиш, қабул қилиш ва тўғри тушунишни англатади. Уни билим, самимият, очиқ мулоқот ҳамда ҳур фикр, виждон ва эътиқод вужудга келтиради. Бағрикенглик — турли-туманликдаги бирликдир. Бу фақат маънавий бурчгина эмас, балки, сиёсий ва ҳуқуқий эҳтиёж ҳамдир. Бағрикенглик — тинчликка эришишни мушарраф қилгувчи ва уруш маданиятсизлигидан тинчлик маданиятига элтувчидир.
- 1.2. Бағрикенглик** — ён бериш, андиша ёки ҳушомад эмас. Бағрикенглик — энг аввало инсоннинг универсал ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини тан олиш асосида шаклланган фаол муносабатдир. Ҳар қандай вазиятда ҳам бағрикенглик ана шу асосий қадриятларга тажовузларнинг

баҳонаси бўлиб хизмат қилмайди. Бағрикенгликни алоҳида шахслар, гуруҳлар ва давлатлар намоён қилиши лозим.

1.3. Бағрикенглик — инсон ҳуқуқларини қарор топтириш плюрализм (шу жумладан, маданий плюрализм), демократия ва ҳуқуқнинг тантанаси учун кўмаклашиш мажбуриятидир. Бағрикенглик — ақидабозликдан, ҳақиқатни мутлақлаштиришдан воз кечишни англатувчи ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда ўрнатилган қоидаларни тасдиқловчи тушунчадир.

1.4. Бағрикенгликни намоён қилиш инсон ҳуқуқларига эҳтиром билан ҳамоҳанг, у ижтимоий адолатсизликка нисбатан сабр-тоқатли муносабатда бўлишни, ўз иймон-эътиқодидан воз кечиш ёҳуд бошқаларнинг эътиқодига ён беришни англамайди. У шуни англамадики, ҳар ким ўз эътиқодига амал қилишда эркиндир ва ҳар ким бу ҳуқуққа бошқалар ҳам эга эканлигини тан олмоғи лозим. У яна шуни англамадики, одамлар ўз табиатига кўра ташқи кўриниши, қиёфаси, ўзини тутиши, нутқи, хулқи ва қадриятлари жиҳатидан фарқланиши эътирофга лойиқлиги баробарида, улар дунёда яшашга ва ўзларининг ана шу индивидуаллигини сақлаб қолишга ҳақлидирлар. У яна шуни англамадики, бир кишининг қарашлари бошқаларга мажбуран сингдирилиши мумкин эмас.

2-МОДДА. Давлат даражаси.

2.1. Давлат даражасидаги бағрикенглик адолатли ва ҳис-туйғулар таъсиридан ҳоли қонунчиликни, ҳуқуқ тарғибот, суд-процессуал ва маъмурий қоидаларга амал қилишни тақозо этади. Бағрикенглик шунингдек, ҳар бир инсонга ҳеч қандай камситишларсиз иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши учун имкониятлар берилишини талаб қилади. Ётсираш ва маргиналлик, иштиёқсизликка, ёвлашиш ва мутаассибликка сабаб бўлиши мумкин.

2.2. Жамият имкон қадар бағрикенг бўлиши учун давлатлар инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги мавжуд халқаро конвенцияларни ратификация қилишлари, ва лозим бўлса, жамиятдаги барча табақа кишилари ва алоҳида шахслар учун бир хил ёндошув ҳамда тенг имкониятларни таъминлайдиган янги қонунчиликни яратишлари керак.

2.3. Халқаро ҳамжиҳатлик манфаатлари йўлида алоҳида шахслар, жамоалар ва миллатлар башариятнинг кўп маданиятлик хусусиятига эга эканини тушунишлари ва шу хусусиятни ҳурмат қилишлари жуда муҳимдир. Бағрикенглик балмаса, тинчлик бўлмайди, тинчликсиз эса тараққиёт ва демократия бўлмайди.

2.4. Мурасасизлик ижтимоий кам таъминланган гуруҳларнинг маргиналлашувига, уларнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётдан четлашиб қолишига, уларга нисбатан камситиш ва зўравонликнинг кучайишига олиб келиши мумкин. Ирқ ва ирқчилик бидъатлари тўғрисидаги Декларацияда айтилганидек, «ҳар бир киши ва барча одамлар гуруҳлари бир-бирларидан фарқланиш ҳуқуқига эгадир». (1,2-модда).

3-МОДДА. Ижтимоий жиҳатлар.

3.1. Ҳозирги дунёда бағрикенглик ўта муҳим аҳамият касб этади. Биз иқтисоднинг умумбашарийлашуви ва янада мобиллашуви, коммуникацияларнинг тез ривожланиши, интеграция ва ўзаро боғлиқлик, кенг миқёсли миграция ва аҳолининг кўчиб юриши, шаҳарлашув ҳамда ижтимоий тузилмаларнинг янгидан ўзгариши асрида яшамоқдамиз. Ҳар бир минтақа хилма-хилдир ва шунинг учун тоқатсизликни ва низоларни кучайтириш дунёнинг барча ҳудудларига бирдек таҳдид солади. Бундай таҳдиддан миллий чегаралар ортига бекиниб бўлмайди, чунки у умумбашарий хусусиятга эгадир.

3.2. Бағрикенглик алоҳида одамлар ўртасида, оила ва жамоадаги ўзаро муносабатларда зарурдир. Мактабларда ва университетларда, норасмий таълим йўли билан уйда ва иш жойларида бағрикенглик руҳини мустаҳкамлаш ва кишилар ўртасида бир-бирига очиқлик, эътибор ва бирдамлик муносабатларини шакллантириш лозим. Бунда коммуникация воситалари эркин, очиқ мулоқот ва муҳокамага кўмаклашишда, бағрикенглик кадриятларини тарқатишда айниқса, бош кўтараётган мурасасизликни тарғиб қилувчи гуруҳлар ва мафкураларга нисбатан бефарқ муносабатда бўлиш ҳавfli эканини тушунтиришда амалий аҳамият касб этади.

3.3. ЮНЕСКОнинг эътироф этилган Ирқ ва ирқчилик бидъатлари тўғрисидаги Декларациясида зарур бўлган ҳамма жойларда алоҳида шахслар ва гуруҳларнинг кадр-қиммати ва ҳуқуқлари тенглигини таъминлаш мақсадида махсус чоралар қабул

қилиниши кераклиги баён қилинган. Шу ўринда ижтимоий ёки иқтисодий шарт-шароитлари ёмон аҳволда бўлган, нисбатан кам таъминланган гуруҳларга алоҳида эътибор бериш зарурки, хусусан, уларга уй-жой, бандлик ва соғлиқни сақлаш бўйича ҳуқуқий ва ижтимоий муҳофаза имкониятларини яратиб бериш, уларнинг маданияти ва қадриятларининг ўзига хослигига нисбатан ҳурматни таъминлаш ва асосан таълим йўли билан уларнинг ижтимоий ва касбий ўсиши ва интеграциялашишига ёрдамлашиш лозим бўлади.

3.4. Бу умумбашарий масалани ечиш мақсадида шу соҳада илмий изланишлар олиб бориш, халқаро ҳамжамиятнинг фаолиятини мувофиқлаштирувчи ахборот тизимини ташкил қилиш, ижтимоий фанлар ёрдамида бу ҳолатларнинг асосий сабабларини таҳлил этиш, самарали чоралар қўллаш, шунингдек, аъзо давлатларнинг сиёсий қарорлар чиқаришига ҳамда норматив фаолиятига кўмаклашадиган илмий тадқиқотлар ва мониторингни амалга ошириш зарурдир.

4-МОДДА. Тарбия.

4.1. Тарбия мурасасизликнинг олдини оладиган энг самарали воситалардан бири ҳисобланади. Бағрикенглик руҳида тарбиялаш одамларнинг умумий ҳуқуқ ва эркинликлари нималардан иборат эканлигини ўқитишдан бошланади ва бу билан уларда ана шу ҳуқуқларининг амалга ошишини таъминлаш ва бошқаларнинг ҳам шундай ҳуқуқларини ҳимоя қилишга бўлган истак мустаҳкамлаб борилади.

4.2. Бағрикенглик руҳида тарбиялаш масаласига кечиктириб бўлмайдиган зарур вазифа сифатида қаролмоғи лозим; бунинг учун бағрикенгликка ўқитишнинг мунтазам ва фойдали асосдаги услубини ишлаб чиқишга кўмаклашиш, бунда мурасасизликнинг маданий, ижтимоий, иқтисодий сиёсий ва диний манбаларини очиш йўли билан, улар зўравонлик ва бегоналаштиришнинг асосий сабаблари бўлиб чиқаётганини кўрсатиб бериш муҳимдир. Таълим соҳасидаги сиёсат ва дастурлар алоҳида одамлар, этник, ижтимоий, маданий, диний ва тил жиҳатидан алоҳида гуруҳлар, шунингдек, миллатлар ўртасида ўзаро тушунишни яхшилашга, ўзаро ҳамжиҳатликни ва бағрикенгликни мустаҳкамлашга ёрдам бериши лозим.

4.3. Бағрикенглик руҳида тарбиялаш бошқаларга нисбатан қўрқув ва ётсираш ҳиссини уйғотадиган таъсирларга қарши

йўналтирилмоғи лозим. У ёшларни мустақил фикрлаш, танқидий мулоҳаза юритишга ўргатиши, уларда ахлоқий қадриятларга асосланган қарашларни шакллантиришга кўмаклашиши лозим.

4.4. Биз, бағрикенглик, инсон ҳуқуқлари ва куч ишлатмаслик руҳида тарбиялаш бўйича ижтимоий фанлар ва илмий изланишларнинг дастурларини қўллаб-қувватлаш ва ҳаётга тадбиқ қилишда кўмак беришга тайёр эканлигимизни эълон қиламиз. Бу, педагогик тайёргарлик даражасини кўтариш, ўқув режалари, дарсликларнинг ва дарсларнинг мазмун-моҳияти, бошқа ўқув материаллари, жумладан янги ўқув технологиялари масалаларига эътибор бериш зарурлигини англатади ва бундан кўзланган мақсад эса, бошқа маданиятларга очиқ ва хайрихоҳ бўлган зийрак ҳамда масъулиятли, эркинликнинг қадрига етадиган, инсоннинг қадр-қимматини ва индивидуаллигини ҳурмат қиладиган фуқароларни тарбиялаш, зиддиятларнинг олдини олиш ёхуд куч ишлатмаслик воситалари билан ҳал этиш демакдир.

5-МОДДА. Ҳаракатга тайёргарлик.

Биз, бағрикенглик ва куч ишлатмасликнинг кенг ёйилишига кўмаклашиш мажбуриятини зиммамизга оламиз ва бунинг учун дастурлар, таълим, фан, маданият ҳамда коммуникация соҳаларидан фойдаланиб, муассасалар очишни йўлга қўямиз

6-МОДДА. Бағрикенгликка бағишланган халқаро кун.

Муросасизлик замирида яширинган ҳавфга эътиборни қаратиб, бағрикенгликнинг тарқалишига ҳар қандай мадад бериш ва бағрикенглик руҳида тарбиялашни қўллаб-қувватлаш йўлида жамоатчиликни сафарбар қилиш мақсадида тантанали равишда ҳар йили 16 ноябрни Бағрикенгликка бағишланган Халқаро кун деб эълон қиламиз.

Бағрикенглик тамойиллари Декларациясини хаётга тадбиқ қилиш

Бош конференция,

ЮНЕСКО таълим, фан (табиий ва ижтимоий фанлар), маданият ва коммуникациялар соҳаларида ўз Низомида юклатилган вазифаларига мувофиқ. Бағрикенглик ва мурасасизлик каби муҳим муаммоларнинг барча жиҳатларига давлатларнинг ва халқларнинг эътиборини қаратмоғи лозимлигини инobatга олиб,

1995 йил 16 ноябрда ЮНЕСКО эълон қилган Бағрикенглик тамойиллари Декларациясини эслатиб,

1. Аъзо давлатлари:

а) ҳар йили 16 ноябрни бағрикенгликка бағишланган Халқаро кун сифатида нишонлаш, унда махсус тадбирлар ва дастурлар ташкил этиб, ҳар бир минтақада ўқув муассасалари, ҳукуматлараро ва ноҳукумат ташкилотлари, ахборот воситаларининг биргаликдаги савъ-ҳаракатлари билан фуқаролар ўртасида бағрикенглик ғояларини тарқатишга;

б) Аъзо давлатлар алмашишини хоҳлаган ҳар қандай ахборотни, жумладан, бағрикенглик ва маданий плюрализм масалалари бўйича илмий изланишларнинг натижалари ва жамоатчилик муҳокамасининг якунларини, мурасасизлик билан боғлиқ ва мурасасизликни оқловчи мафкура бўлмиш ирқчилик, фашизм ва антисемитизм кўринишларини чуқурроқ тушуниш мақсадида, шунингдек, бу муаммоларни янада самаралироқ ечиш чоралари тўғрисидаги ҳар қандай ахборотларни Бош директорга юборишга қатъий давъат этдилар.

2. Бош директорга:

а) Декларация тамойиллари матнининг мумкин қадар жуда кенг тарқалишини йўлга қўйиш мақсадида уни нашр эттириш ва нафақат Бош конференциянинг расмий тилларида, балки имкон қадар бошқа кўплаб тилларда ҳам тарқалишини таъминлашни;

б) Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тизими доирасида ва бошқа ҳамкор-ташкилотлар билан биргаликда бағрикенглик ғояларининг мустаҳкамлашини ва бағрикенглик руҳида тарбиялаш мақсадида олиб борилаётган фаолиятни мувофиқлаштирадиган ва баҳолайдиган тегишли механизмни ташкил этишни;

с) Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Котибига Декларация тамойилларини маълумот сифатида етказиш, уни

*Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 49/213
резолюциясига мувофиқ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош
Ассамблеясининг 51-сессиясига тақдим қилишни таклиф этади.*

МУНДАРИЖА

<i>Кириш</i>	3-10
Биринчи мавзу. <i>Толерантлик — фуқаролик жамиятининг меъёри ва қадрияти</i>	11-39
Иккинчи мавзу. <i>Ўзбекистонда бағрикенгликнинг тарихий илдизлари</i>	40-56
Учинчи мавзу. <i>XX асрда Ўзбекистонда кўпмиллатлиликнинг шаклланиши ва бағрикенглик</i>	57-72
Тўртинчи мавзу. <i>Советлар ҳукмронлиги даврида кўпмиллатлиликнинг шаклланиши</i>	73-123
Бешинчи мавзу. <i>Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги шароитида бағрикенглик</i>	124-143
Олтинчи мавзу. <i>Толерантлик руҳида тарбиялаш</i>	144-160
<i>Сўзларнинг изоҳли луғати</i>	161-164
<i>Адабиётлар рўйхати</i>	165-174
<i>Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси</i>	175-183